

05
R 566

ТАФАККУР

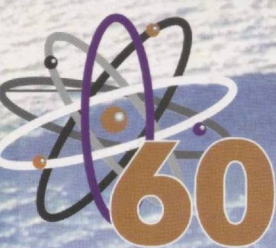

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ,
РАНГЛИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

ТАФАККУР 1/2004

Этис № 15

Меҳр-мурувватни бунёдлик!

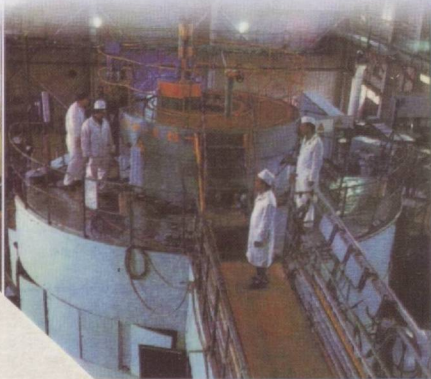

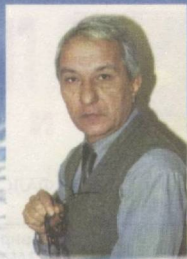
Бугун Фанлар академиясининг 60 йиллигини кенг нишонлар эканмиз, сизларнинг бу тарихий санага аввало она заминимизда қадимдан фаолият кўрсатиб келган Маъмун академияси, Самарқанд, Бухоро ва Фарғона водийси каби машҳур илм-фан марказларининг мантиқий ҳосиласи, миллий тафаккуримизнинг табиий маҳсули сифатида қараётганингиз айниқса ибратлидир.

Табиийки, тарихни бундай англаш, бундай гурур ва ифтихор шу тупроқни жон-дилидан севадиган, шу юртга сидқидилдан хизмат қилиб, уни бутун дунёга тараннум этаётган сиз каби илм-фан фидойиларига ярашади.

Кўҳна ва бой тарихимизни чуқур ўрганиш, томирларимизга етиб бориш, миллий руҳ, миллий гоъянинг жамиятимизда муносиб ўрин эгаллашига эришиш, энг муҳими, бетакрор меросимизни асраб-авайлаб, униб-ўсиб келаётган ёш авлодга етказишга фақат Ўзбекистонимизнинг тақдирини ўйлайдиган, унинг келажаги учун қайғурадиган одамларгина қодир, десак, айти ҳақиқатни айтган бўламиз.

Президент Ислоҳ Каримовнинг Ўзбекистон Фанлар академияси аъзолари ва барча илмий ходимларига табригидан олинди.

SAN'AT — KIMNIKI?

Катта бир анжуманда шу ҳақда баҳс кетди. Аспида-ку, санъатнинг эгаси маълум: у — халқники, “санъатшунос” Ленин бобо айтиб кетган. Пролетар адиблар кейин бунга кўшимча қилдилар: халқдан олиб — халққа берамиз!

Куллуқ! Лекин — бекордан-бекоргами? Мушук текинга офтобга чиқаркан-да? Қачондан бери? Айниқса, бозор иқтисодиёти шароитида-я?!

Модомики, санъат халқники экан, халққа маъқул бўлиши керак, шундай эмасми? Кейинги йилларда халққа маъқул қилаётган, халқ энтикиб томоша қилаётган ёки ўқиётган асарлар, қаранги, турли “шунос-шунос”ларнинг эътирозига сабаб бўлаётир: чучмал, саёз, ҳазми енгил, кўчабоп. Дейлик, замонавий ишқ-муҳаббатни, бой-ваччаларнинг ширин-шакар ҳаётию ясама жаннатни “тараннум этувчи”, оксарияти тубан туйғуларни қитиқлашга мўлжалланган ялтироқ томошаларга ишқибоз ёпирилиб келади, чинакам санъат асарларининг эса харидори кам! Нега бундай? Халқимизнинг диди пасайиб кетдимми? Умуман, санъат деганлари халқни эргаштириши — алдинда юриши керакми ёки майда майлларнинг дастёри бўлиши керакми? Боз устига, ўзи учун асар ёзадиган, ўзи учун кино оладиганлар тоифаси чиқиб қолди. (Буни кўрса, “пролеткульт”чиларнинг жон-пони чиқиб кетарди: санъат — санъат учун эмиш-а!) Майли, замон эркин, билганингни қил — матоҳингни ўзинг ўқи, ўзинг кўравер! Йўқ-да. Бунақаларга дарров ҳомий ҳам, ҳар турли хайбарақаллачи ҳам топилақолади. У ёки кимнинг шўри, а, лаббай?

Анжумандаги мунозаранинг мазмун-моҳияти шу руҳда эди. Талаб ҳам шунга яраша қўйилди: ҳаммоёқни бемаза куй-қўшиғу саёз “эъжод” намуналари босиб кетди, бизга бадий юксак асарлар керак!

Ие, унақа асарлар иқтисодий жиҳатдан ўзини ўзи қопламайди-да, қолаверса, чинакам юксак санъат яратиш ҳамёнга ҳам боғлиқ! Ҳомий топинг, каллани ишла-тиш керак! Калпа-ку ишляпти, лекин ҳам юксак бадий асар яратишга, ҳам уни ҳомийбоп (демакки, оммабоп) этишга калланинг ўзи камлик қилади-да!

Ўша анжуманда қатнашган оддий бир томошабиннинг гапи эсда қолди: “Асар ҳам қизиқарли, томошабоп бўлса, ҳам бамаъни, ибратли бўлса!”

Кошки эди!

Санъат жамиятдаги мавжуд муносабатлардан ифода топиши, шунга қараб ривожланиши маълум. Бизнингча, маънавият ва маърифатни шиор қилган жамиятда бевосита нафсу манфаат билан баҳоланмайдиган соҳаларга ҳам ўрин қолиши лозим.

“Жевачка” чайнаш осонми, бодом чақиш? Қайси бири фойдали? Бояги муаммо ана шу нарса тугал фарқлаб етилгандагина ечилади.

Аммо санъат буни қутиб туриши керакми, нима дейсиз? Туянинг думи ерга етишига эса шубҳамиз бор.

313
№ 3

Анвар
Анвар

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ-БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Дилором АЛИМОВА
Абдулла АЪЗАМ
Муҳсин АШУРОВ
Хуршид ДАВРОН
Ольга ЖОЛДАСОВА
(бадий муҳаррир)
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Баҳодир ЗОКИР
(масъул котиб)
Нажмиддин КОМИЛ
Султонмурод ОЛИМ
Хайриддин СУЛТОН
Қобилжон ТОШМАТОВ
Нурислом ТҶҲЛИЕВ
Озод ШАРАФИДДИНОВ
Абдурахим ЭРКАЕВ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИБОЙ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 120-рақам билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.
Журналдан кўчириб басилганда манба қайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700047, Тошкент шаҳри, Мовароуннахр кўчаси, 6-уй

133-10-68
139-05-19
139-05-29

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

"Шарқ" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси басмахонаси. 700029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2003 йил 23 декабрь кўни басмахонага топширилди. Қоғаз бичими: 70×100 1/16.
8 басма тобок, 5740-бурчтма.
Нашр адади 5000 нуса.

Журнални Нарғиза Иброҳимова саҳифалаган.

Мусаҳҳих Шох Санам.

Ушбу сонда Машраб Нурибоев олган суратлардан фойдаланилди.

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Қуддус АЪЗАМ. Бурилиш нуқтаси.....4

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Расул ТОЖИЕВ, Исмадулла ТҶҲТАРОВ. Ноанъанавий таълим усули.....20

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

Баҳодир ЗОКИР. Глобаллашув зиддиятлари.....26

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Виктор АЛИМАСОВ. Борхес парадокслари.....36

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

Наим КАРИМОВ. Тутинган фарзанд.....42

"Баҳор". Уста Мўмин асари (1924)

ХАЗИНА

Алишер НАВОИЙ. Мурувват — борча бермақдур.....53

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Раҳим ВОҲИДОВ. Ёғди ўт устига қор.....54

SAHIFALARIDA

САҲИФАЛАРИДА

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

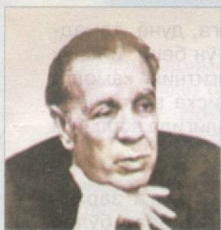
Аҳмад АБДУЛЛАЕВ. Бир матла билан ганимини мот этган шоир.....58

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Абдулла АЪЗАМ. "...Толиби илм керак".....64

БОҚИЙ САРЧАШМАЛАР

Низом КОМИЛ. Муқимий ғазалига мухаммас.....74

Хорхе Луис Борхес

БОҚИЙ САРЧАШМАЛАР

Ҳамиджон ҲОМИДИЙ, Бахтиёр ДҶУСЧОНОВ. "Авесто" саргузаштлари.....76

НАСР ЖАВОҲИРЛАРИ

Ханс Кристиан БРАННЕР. Белнинг қуввати.....80

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Карел ЧАПЕК. Масаллар.....90

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Иван ГОЛОВНЯ. Танҳолик азоби.....98

Раҳим ВОҲИДОВ

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИКОТЛАР

- Тангрикул ҲАМРОЕВ. Тарихий тараққиёт ва ижтимоий тасаввур.....112
- Қосим МАЪМУРОВ, Абдуваҳоб ҚҶЧҚОРОВ. Тил ва дил бирлиги.....113
- Шерали ҲОЖИЕВ. Кулги маънавияти.....114
- Комилжон ФУЛОМОВ. Дизайн — санъатми ёки тижорат воситаси?.....116
- Саидахбор БУЛАТОВ. Ранглар тилсими.....117
- Мухайё ЙҶЛДОШЕВА. Англиши зарур бўлган моҳият.....119
- Саодат КОМИЛОВА. Уста Қобилнинг ноқобил ўғли.....120
- Акбарали СОБИРДИНОВ. Тилсимотларга тўла хилқат.....122
- Саид БОЛТАЗОДА. Фитратнинг таълимот усули.....123
- Шавкат ҲАЙИТОВ. Маърифат маҳсули.....124
- Музаффар НАИМОВ. "Суст хотин" - ми, "суз, хотин"?.....125
- Журналнинг инглизча мухтасар мазмуни.....127

BURILISH NUQTASI

Эврилиш

Аслида, кўп асрлик давлатчилик анъанасига эга, дунё тамад-дунига улкан ҳисса қўшган халқимиз тарихида ўн-ўн беш йиллик давр — бир лаҳзадек гап. Ҳатто бу муддат бир йигитнинг камолга етиши учун ҳам камлик қилади. Лекин шундай қисқа вақт ичида Ўзбекистонимиз Президент Ислом Каримов етакчилигида асрларга татиғулик тараққиёт йўлини босиб ўтди.

Ўзбек деган муборак ном ўз қадрини топди.

Навқирон Ўзбекистонимиздаги тарих саҳифаларига зарҳал харфлар билан битиладиган, келгуси авлодларга ибрат бўлиб қоладиган бунёдкорлик ишлари ҳақида ҳар қанча гапирсак — оз. Тоғнинг чинакам маҳобатини яқиндан эмас, узоқдан туриб кўриш мумкин бўлганидек, бу даврда амалга оширилган ислохотларнинг аҳамияти йиллар ўтган сари янада ортиб бораверади.

Аммо эришган ютуқларимизга маҳлиё бўлиб, бу муваффақиятлар қандай мураккаб курашлар эвазига қўлга киритилганини; улар халқимиздан, унинг етакчисидан нақадар улкан матонат талаб қилганини, жамиятни кулфат ва мусибатлар домига тортмоқчи бўлган қанчадан-қанча сурону тўфонлар, тараққиётни бутунлай бошқа бир йўлга буриб юбориши мумкин бўлган хатарли таҳдиду хуружлар бартараф этилганини ёддан чиқармаслигимиз керак.

Кечагина биз ким эдик? Бошимизга қандай хўрлик ва кўргуликлар тушган эди? Қандай йўқотишларга дучор бўлган эдик?.. Бундай саволлар кулоғимиз остида мудом янграб турмоғи лозим. Неча юз минглаб ватандошларимиз мана шу ёруғ кунларни орзу қилиб, эрк дея, озодлик дея армон билан дунёдан ўтиб кетгани, миллати-

мизнинг не-не асл фарзандлари қатағонга учрагани, эътиқодимиз, тарихимиз, муқаддас қадамжоларимиз, ота-боболаримизнинг хотираси, қабрлари оёқости қилингани, бугунги дориломон кунларга эса қачон ва ким томонидан, қандай тарихий шароитда асос солинганини унутишга ўзини шу мамлакатнинг фуқароси деб билган, тақдирини шу юрт тақдири билан боғлиқ ҳолда кўрадиган ҳеч бир инсоннинг ҳаққи йўқ. Зеро тарихий руҳ халқни мудом уйғоқликка ундайди, улуғвор мақсадлар йўлида бирлаштиради.

Мустақиллигимиз тарихи ҳақида ўйлаганда, беихтиёр 1991 йилнинг 31. августи ёдга тушади. Чунки худди шу куни халқимиз ҳаётида оламшумул воқеа содир бўлди — Ўзбекистон мустақил ва суверен давлат деб эълон қилинди. Аммо тарихий ҳужжатлар Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёт йўли 1989 йил июнидан, яъни Ислом Каримовнинг республикага раҳбар бўлиб келиши билан бошланганидан далолат беради. Шу нуқтаи назардан 1989 йилни ҳеч иккиланмай миллий давлатчилигимиз тарихининг **бурилиш нуқтаси** деб аташимиз мумкин.

Келинг, ана шу бурилиш нуқтасининг баъзи тафсилотларини кўздан кечирайлик.

Қашқадарёга “сурғун”

Ислом Каримовнинг партия ишига ўтиши, 1986 йилдан Қашқадарёга раҳбар бўлишининг биз билган ва билмаган тафсилотлари бор. (Ўқинг: **Поён Равшанов. “Қашқадарё: истиқлол арафасида. 1986 — 1989 йиллар”. Тошкент, “Маънавият”, 2003.**) Гап шундаки, юртбошимиз ҳеч қачон том маънодаги партия ходими бўлмаган. Зикр этилган китобда мамлакатимиз раҳбарининг бу ҳақдаги хотиралари келтирилади:

Тарих — бир лаҳза бўлсин тиним билмас узлуксиз жараён. У баъзи замонларда шу қадар зўр суръатлар билан кечадики, инсон бугуннинг ташвишию эртанинг ғами билан бўлиб, ўтган кунини, сал қолса, унутаёзади ҳам.

Истиқлолимиз арафасида — айнан мустақилликка эришиш йўлида дастлабки залварли одимлар ташланган йиллардан буён кўп фурсат ўтгани йўқ. Балки ўша давр воқеа-ҳодисалари кўпчилигининг ёдида бордир. Сиёсатшунос Қуддус Аъзамнинг мақоласида таҳлил этилган жараёнлар, шарҳланган воқеа-ҳодисалар, далил-ҳужжатлар муҳтарам журналхонларга маълум даражада таниш бўлиши ҳам мумкин.

Бироқ ҳайрли ишларни, айниқса, тарихнинг бурилиш нуқталарини эслаб, такрорлаб туриш ҳеч қачон ҳеч кимга зиён қилган эмас.

"Воқеа бундай бўлган эди. 1986 йили, Давлат план комитетининг раиси бўлган пайтимда, ишларнинг ахволини чуқур ўрганиб чиққач, республика иқтисодий ҳалокат ёқасида турганини англадим. Шу боис менинг шахсий иштирокимда "Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантириш муаммолари ва истиқболлари тўғрисида" махсус хат тайёрланди ва у республика раҳбариятига тақдим этилди.

Ўшанда мен бу хат жиддий кўриб чиқилишига умид қилган эдим, лекин бунинг ўрнига жеркиш эшитдим.

Москванинг ўша пайтдаги гунаштаси, республика Компартияси Марказқўмининг иккинчи котиби Анишчев менга қаттиқ ва қўпол танбеҳ берди.

Умуман, мен ўша вақтда ўзимни қуршаб олган тазйиқ ҳалқаси тобора сиқиб келаётганини сезар эдим. Раҳбарият мени очиқданочиқ ажратиб ташлаётган эди. Бундан буён Тошкентда туришим номақбул бўлиб қолди.

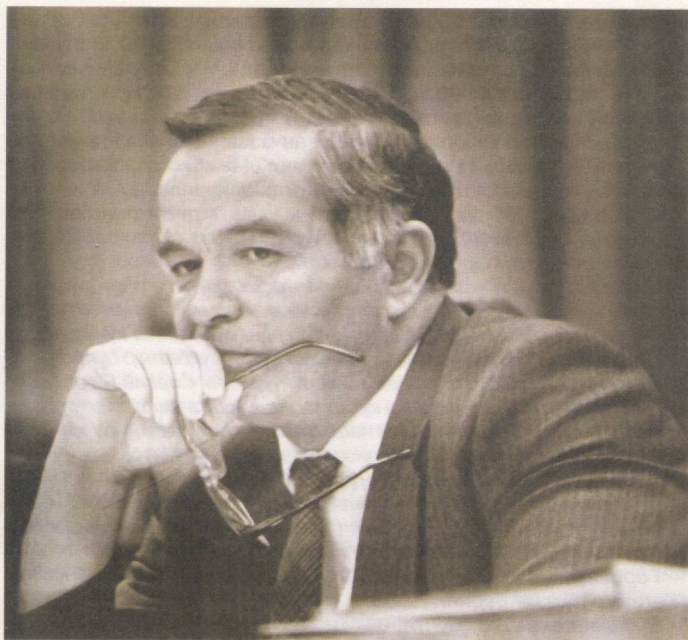
Қаршига, Қашқадарё вилоятига "сурғун" қилинишимдан олдинги воқеалар, қисқача айтганда, ана шулардан иборат.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, бу ўринда партия тизимида жорий этилган тартиб-қоидалар, яъни вилоят партия қўмитасининг биринчи котиби лавозимини эгаллаш тартиби умуман бузилган эди. Мен КПСС Марказқўми аппаратида стажировкадан, аниқроғи, текширувдан ўтиш у ёқда турсин, ҳатто Сиёсий Бюро мажлисида ҳам сиртдан тасдиқланган эдим".

Кремль воқеаси

Ўзбекистон Компартияси Марказқўмининг 1984 йили бўлиб ўтган машъум XVI пленумидан сўнг собиқ Иттифоқ раҳбариятидан катта ваколат олган, республикага гўёки тартиб ўрнатиш учун келган В. Анишчев каби кимсаларни аслида бу ердаги ҳақиқий ахволни ўнглаш масаласи мутлақо қизиқтирмас эди. Аксинча, улар шу юртга ичи ачиб, вужудга келган кескин вазиятни ижобий томонга ўзгартириш ниятида юрган одамларни, қандай қилиб бўлса-да, раҳбарлик лавозимларидан четлаштириш ҳақида бош қотирарди.

80-йилларнинг охирида бошланган, мазмун ва моҳиятини ҳеч ким охиригача тушуниб етмаган "қайта қуриш" таъсирида собиқ империядаги иқтисодий-ижтимоий турғунлик шиддат билан танглик тусини ола бошлади. Мамлакатда ошкоралик ниқоби остида минг-минглаб бегуноҳ одамларнинг ҳаётига зомин бўлган миллатлараро низолар келиб чиқди. Бундан устамонлик билан фойдаланиб ҳокимиятни қўлга олмақчи бўлганлар мавжуд вазиятни янада беқарорлаштириш учун митингбозлигу сиёсий сафсатабозликни авж олдирди. Собиқ марказнинг кўрсатмасига биноан Кав-

1986 йилнинг 27 декабри.

Ислом Каримовга оғир мерос қолган, инқирозли вазият ва “Ўзбеклар иши” деб аталмиш қатагон Қашқадарё аҳлини эзиб ташлаган эди.

каз, Болтиқбўйи ва бошқа минтақалардаги республикаларнинг тинч аҳолиси устига қўшин тортилди. Юзлаб бегуноҳ одамларнинг қони тўкилди. Мустабид тузумнинг асл башараси фош бўлди.

Ўша даврда СССРнинг арзон хомашё базасига айланган Ўзбекистондаги вазият бошқа республикалардагига қараганда оғир эди. Иқтисодий ва ижтимоий муаммолар кўпайган, жойларда бошбошдоқлик кучайиб, қонли низолар юз берган, пахта яккаҳоқимлиги натижасида иқтисодиёт биртомонлама ривожланиб, чуқур инқирозга юз тутган эди. Айниқса, собиқ раҳбарларнинг субтсизлиги оқибатида содир бўлган Фарғона воқеаларидан сўнг вазият янада чигаллашди.

Ислом Абдуғаниевич Каримов ана шундай мураккаб бир шароитда Ўзбекистон раҳбари этиб тайинланади.

1989 йили июнь ойида Ислом Каримов собиқ СССРнинг энг

нуфузли, мамлакат тақдирини ҳал қиладиган органи — Сиёсий Бюро йиғилишига таклиф қилинади. Йиғилишни КПСС Марказий Қўмитасининг бош котиби, империя раҳбари М. С. Горбачёв очади. Кун тартибига биноан, Ўзбекистонга янги раҳбар тайинлаш масаласи муҳокама этилади.

Одатда Сиёсий Бюро кўриладиган масалалар аввал минг чиғриқдан ўтказиб, келишиб олинар эди. Мажлис эса қарор ёки унинг лойиҳасини эълон қилиш учунгина чақириларди.

Аммо Сиёсий Бюронинг бу галги мажлиси тамомила бошқача руҳда ўтади. Сиёсий Бюро аъзолари Ўзбекистонга раҳбар тайинлаш масаласида ўзаро тортишиб қолади.

Ислом Каримов ўша йиғилишни қуйидагича хотирлайди:

“Мен қандай қилиб Ўзбекистон Компартиясининг биринчи котиби бўлиб қолдим? Мени 1989 йил июнь ойининг дастлабки кунларида... Москвага таклиф этишди. Тегишли учрашувлар, суҳбатлар бўлиб ўтди. 10 ёки 11 июнь куни, ҳозир аниқ эсимда йўқ, мени Сиёсий Бюро мажлисига таклиф этишди. Лигачёв кутилмаганда менга ташланишни бошлади. Умуман, муҳокама оҳанги нафақат танқидий, балки, бу ҳам мен учун кутилмаган бир ҳол эди, белисандлик, ҳатто ҳурматсизлик тусини ола бошлади. Шунда мен минбардан Горбачёвга қарата:

— Михаил Сергеевич! Менинг номзодимни олиб ташланг. Бу ерда кимгадир ёқмаётганга ўхшайман. (Мен, аввало, Лигачёвни назарда тутган эдим.) Менинг кетишимга ижозат беринг, — дедим.

Горбачёв мени ушлаб қолишга уринар эди, мен эса яна қайта: “Кетишга ижозат беринг”, дедим.

У кескин оҳангда: “Бўпти, оёқ тираб туриб олган экансиз, кетаверинг”, деди. (Леонид Левитин. “Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида”. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2001, 40-бет.)

Ичкиликбозликка қарши кураш шиори остида собиқ Иттифоқдаги минг-минглаб гектар токзорларни қуритишга сабаб бўлган Егор Лигачёвнинг асабийлашиши асло бежиз эмас эди. Партократиянинг “темир қонун”лариға биноан, республика раҳбарлиғига номзод камида республика Олий Советининг раиси ёки ҳукумат раҳбари лавозимида ишлаган одамлар орасидан кўрсатилиши лозим эди. Ислом Каримов эса ўша вақтда Қашқадарё вилояти раҳбари эди. Егор Лигачёвни айнан мана шу ҳол ташвишга солган.

Сиёсий Бюро йиғилиши бундай кескин тусда ўтишининг шу чоққача бизга номаълум бўлиб келаётган бошқа сабаблари ҳам бор экан.

Ўша кезларда собиқ СССРнинг етакчи раҳбарларидан бири бўлган, Сиёсий Бюро аъзоси А. Н. Яковлев ана шу сабаблардан бирини хотирлаб бундай деб ёзади:

“Мен Ислом Каримовни Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби лавозимиға қандай тайинлашга-

нини яхши эслайман. Бу масалани ҳал этиш жуда қийин кечган эди. Дастлаб унга ким тарафдор ким қарши эканини билиб олиш мушкул бўлган эди. Дарҳақиқат, Сиёсий Бюрода бу масала бўйича яқдиллик йўқ эди. Бу вазиятни Ислом Каримовнинг ўзи ҳам тўғри баҳолаган ҳолда хотирлайди. Тан олишим керакки, бу лавозимга тайинлашдан олдин бериладиган айрим маълумот ва ҳужжатлар туфайли менда ҳам бу одамга нисбатан қандайдир шубҳа уйғонган эди. Бироқ, қанчалик ғайритабиий туюлмасин, айнан шундай ҳужжатлардан бирининг мазмуни менинг барча шубҳа-гумонларимни тарқатиб юборди. Ҳужжатлар орасида ётган бу қоғознинг — у Ўзбекистондан келган хат эдими, москвалик бирон “хайрихоҳ одам”нинг уйдирмаси ёки Давлат Хавфсизлик Кўмитасининг маълумотномаси эдими, қаёқдан пайдо бўлгани ҳозир аниқ эсимда йўқ. Хуллас, у чақувга ўхшаган бир нарса эди. Ҳамманинг жонига теккан ва сийқаси чиққан жазолаш органлари мамлакат ҳаётига тиқиштирган партиявий селекция амалиёти давом этмоқда эди.

Мен Ислом Каримовнинг тайинланишини ёқлаб овоз бердим. Менга унинг вазмин ва камгаплиги, ўзини тута билиши маъқул тушди”. (**Уша асар, 6-бет.**)

А. Яковлев одилона таъкидлаганидек, Ислом Каримовнинг инсоний кадр-қимматини яхши англаб, шундай мураккаб вазиятда ўзини вазмин тута олгани, СССРнинг Сиёсий Бюродек энг нуфузли органи йиғилишида ҳам фикрида қатъий тургани мажлис иштирокчиларида катта таассурот қолдирган. Раҳбар этиб тайинланишида ҳам айна шу ҳол ҳал қилувчи омил вазифасини ўтаган бўлса керак.

Хуллас, 1989 йил 23 июнь куни Ислом Каримов Ўзбекистон раҳбари этиб тайинланди.

Фарғона воқеалари

Ислом Каримов раҳбарлик фаолиятининг илк кунидан бошлаб йиллар мобайнида тўпланиб қолган бир-биридан чигал муаммоларга дуч келди. Янги раҳбар ишни аввало Фарғона фожиасини бартараф қилишдан, юртимизда тинчлик ва барқарорликни қарор топтиришдан бошлади. Чунки бу бутун халқимиз манфаатларига жавоб берадиган энг муҳим масала эди.

80-йилларнинг охирига келиб собиқ империя заифлашиб қолган эди. Республикалар ўзига эркинлик талаб қила бошлади. Бундай жараёнлардан таҳликага тушган мустабид тузум раҳбарлари уларни тутқунликда сақлаб қолиш мақсадида турли фитнаю ифволар уюштирарди. Шу тариқа вазиятни издан чиқариб, “Сиз марказсиз мустақил яшай олмайсиз, акс ҳолда мана шунақа даҳшатли хунрезликлар рўй бераверади”, деган машъум фикрни

одамлар онгига сингдирмоқчи бўларди. Фарғона водийсида рўй берган можаролар ҳам ана шундай ғаразли мақсадларда ташкил этилган эди.

Собиқ марказ Фарғона воқеаларини рўқач қилиб, ўзбек халқини дунёга ёмонотлиқ этишга уринди. Оммавий ахборот воситалари орқали содда ва камтарин, заҳматқаш ва бағрикенг юртдошларимизга нисбатан “босмачи”, “ашаддий миллатчи”, “экстремист”, “нашавандлар тўдаси” деган бўхтон гаплар тарқатилди. Жумладан, Головова деган журналист сурбетларча бундай деб ёзган эди: *“20-йилларда босмачилик ҳаракатини уюштирган ўзбекларнинг қўли бугун ҳам калтак-тўқмоқларга тез-тез чўзиляпти”* (Бу ҳақда ўқинг: **“Гулистон” журнали, 1990 йил, 2-сон, 11-бет**).

Бундай уйдирмалар оқибатида Совет Армияси сафида, асосан қурилиш батальонларида (ўзбеклар кўпроқ шундай қисмларга юборилар эди) хизмат қилаётган йигитларимизни хўрлаш ва камситиш баттар авж олди. Биргина 1989 йилнинг ўзида 430 нафар ўзбекистонлик аскар нобуд бўлди. Ислоҳ Каримов ана шу фожиали воқеаларни хотирлаб бундай деган эди: *“Ўша замондаги носоглом муҳит оқибатида ҳарбий хизматдаги қанча болалар ҳалок бўлиб, уйларига қорахат келганида, уларнинг мусибат эзиб ташлаган ота-оналарига ҳамдарад бўлган кунларимни мен бугун ҳам изтироб билан эслайман”* (**Ислоҳ Каримов. “Миллий армиямиз — мустақиллигимизнинг, тинч ва осойишта ҳаётимизнинг мустаҳкам кафолатидир”**. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2003, 12-бет).

Республиканинг собиқ раҳбарлари халққа яқин бориш, миллат шаънини ҳимоя қилиш, фожианинг асл сабабларини очиб ташлаш ўрнига, Фарғона воқеаларини хаспўшлаб, уларни *“бир ҳовуч қулупнайдан келиб чиққан оддий жанжал”*га йўймоқчи бўлишди. Бошқача айтганда, улар марказнинг ноғорасига ўйнаб, ўз халқи манфаатларига тескари иш тутди.

Ислоҳ Каримов раҳбарлик фаолиятининг илк кунлариданоқ Фарғона воқеаларига биртомонлама қараш, бу можароларда ўзбек халқини айбдор қилиш ҳаракатига қарши чиқди.

Ўша даврда Фарғона воқеаларига ҳаққоний баҳо бериш, шу тариқа юртимиз манфаатларини, халқимиз шаъни ва ғурурини ҳимоя қилишнинг ўзиёқ мустабид тузум сиёсатига қарши чиқиш билан баробар эди. Бу республика раҳбаридан бениҳоя катта жасорат талаб қиларди. У киши 30 июнь куни Фарғона водийсига етиб борди, одамлар билан учрашди. Фожианинг асл сабаблари, уларни бартараф этиш йўллари ҳақида очиқчасига гаплашди. Янги раҳбарнинг ҳар томонлама асосли ва ҳаққоний фикрларини эшитгач, газабга тўлган одамларда келажакка ишонч пайдо бўлди.

Тез орада ҳаётда бу оқилона ёндашувнинг амалий натижалари кўрина бошлагач, нафақат Фарғона водийси, балки бутун юрти-

Ислон Каримов: «Шуни унутмаслик керакки, ҳаммасини ўзимиз,
ўз қўлимиз билан қилишимизга тўғри келади».

миздаги вазият ижобий томонга ўзгара борди. Халққа кўшимча томорқалар берилиши, пахта майдонларининг қисқартирилиши, миллий қадриятларни тиклашга катта эътибор қаратилгани Ислон Каримов республикада мустақил ва халқчил сиёсат юритишга қатъий бел боғлаганидан далолат берар эди.

“Пахта иши”

Ўзбекистоннинг янги раҳбари олдида турган, мардлик ва жасорат билан, ҳар томонлама пухта ўйлаб ҳал этишни талаб қиладиган муаммолар кўп эди. Шулардан энг мушқули — “пахта иши” деб аталган, минг-минглаб инсонларга нисбатан адолатни тиклаш, Ўзбекистон номини, халқимиз шаънини ҳимоя қилиш билан боғлиқ масала эди.

Собиқ марказ 80-йилларнинг охирида “пахта иши” ниқоби остида юртимизда навбатдаги қатағонни бошлаб юборган эди. Бунинг натижасида қанчадан-қанча масъул ходимлар ва раҳбарлар, мутахассислар ва оддий деҳқонлар қамоққа олинди. Бу жараён катта бир фожиага айланиб, бутун республикани қамраб олди. Кексалар-

дан тортиб аёлларгача, беморлардан тортиб болаларгача — ҳамма-ҳамма сўроққа тортилди.

Гдлян ва Ивановлар бошчилигидаги жиноий тўда юртимиз бўйлаб қўрқинчли қўланкадай изғиб, кўнглига келган номаъқулчиликни қилишга уринарди.

Биргина Қашқадарё вилояти мисолида бундай шафқатсизлик қандай оғир оқибатларга олиб келганини қуйидаги рақамларда кўришимиз мумкин: вилоят раҳбарининг 3 муовини, 8 нафар бўлим мудири, шаҳар ва туман партия кўмиталарининг 26 нафар котиби, вилоят ижроия кўмитасининг раиси, унинг 4 ўринбосари, масъул котиби, шаҳар ва туман ижроқўмларининг 12 нафар раиси, йирик ташкилотларнинг 27 раҳбари, колхоз ва совхозларнинг 99 нафар раис ва директори ишдан олинди, уларнинг аксарияти жиноий жавобгарликка тортилди. Бошқа вилоятлардаги аҳвол ҳам шунга ўхшаш эди.

Энг ачинарлиси, республиканинг собиқ раҳбарлари бу фожиа ҳақида бонг уриш у ёқда турсин, аксинча, марказга ёқиш илинжида, янада кўпроқ кадр юборинг, дея ялтоқланар эди. Натижада маҳаллий кадрлар ўрнига Ўзбекистоннинг шарт-шароитини мутлақо билмайдиган, минг йиллик муқаддас урф-одатларимиз ҳақида зиғирча ҳам тасаввурга эга бўлмаган, умрида пахтани кўрмаган, турли ўлкалардан келган "десантчи-мутахассис"лар масъул лавозимларни эгаллаб олди. Улар аксарият ҳолларда миллий қадриятларимизни оёқости қилиб, халқимизнинг бойликларини талаб, бегуноҳ одамларни ишдан бўшатиб ё қамаб, ўзларича "тозалаш" ўтказди.

Лекин қанчадан-қанча мард ва ботир фарзандларни, буюк инсонларни вояга етказган халқимиз орасида бундай адолатсизликка қарши жасорат билан майдонга чиқишга қодир бўлган одамлар ҳам бор эди. Буни Ислом Каримовнинг 1986-89 йилларда Қашқадарё вилоятидаги раҳбарлик фаолияти яққол тасдиқлайди. Шу маънода Ўзбекистонда юз берган сўнги қатағонга қарши кураш 1986 йилдан, яъни Ислом Каримов Қашқадарёга биринчи котиб этиб тайинланган вақтдан бошланган эди, десак, хато бўлмайди. Вилоят раҳбари ўша қалтис дамларда ҳам, аввало, адолатни тиклаш, "пахта иши" баҳонасида қамоққа олинган юртдошларимизнинг оғирини енгил қилиш, уларнинг оила аъзоларига моддий ёрдам кўрсатиш, маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш масаласига қаттиқ киришгани, албатта, улкан жасорат намунаси эди.

Ислом Каримов республикага раҳбар бўлиб келгач, бу борадаги ишларни янада кучайтирди. Айниқса, унинг 1989 йил 19 август кuni сўзлаган нутқида адолатсиз равишда ишдан четлатилган маҳаллий кадрларни ўз ўрнига қайта тиклаш ва ёш маҳаллий мутахассисларни лавозимларга кўтариш масаласини ўртага қўйгани бу йўлда қилинган катта амалий ишларнинг дебочаси эди.

1989 йилдан бошлаб Ўзбекистонга ташқаридан “мутахассис экспорт” тажрибасига тамоман чек қўйилди. Кўп ўтмай масъул лавозимларни эгаллаб турган 400дан ортиқ “десантчи” хуржунини елкалаб, бирин-кетин келган жойига равона бўлди. Ушанда уларнинг аксарияти тишини қайраб, “Шошмай туринглар ҳали, қайтиб келиб таъзиларингни берамиз”, деб дўқ-пўписа қилган бўлса-да, юртимиз раҳбари ўз танлаган йўлини изчил давом эттираверди. Чунки у тоғдек таянч бўлиб турган халқимиз иродасига, ҳақиқат ва адолат тантанасига ишонган, бу йўлда ҳеч қандай қийинчиликдан кўрқмайдиган мард ва собит йўлбошчи эди. Аммо, СССРдек дунёни зир титратган улкан салтанатнинг қулашини тасаввур эта олмаган, барибир, Москва айтганини қилдиради, дея ҳануз эскича йў-хаёл билан яшаб юрган баъзи маҳаллий мансабдорлар ўзини чеккага тортиб, иккиланиб турарди.

Ана шундай мураккаб шароитда собиқ иттифоқдош республикалар орасида биринчи бўлиб бизда бош прокурор Ўзбекистон Президентининг тавсиясига биноан тайинланди. Ислоҳ Каримов бош прокурор олдига республикамиз манфаатларини ҳимоя қилиш, энг аввало, “пахта иши” юзасидан ноҳақ қамалган фуқароларнинг ҳақ-хуқуқини тиклаш масаласини қўйди.

Шундан кейин “пахта иши” бўйича махсус комиссия тузилди. Бу комиссия юзлаб жиной ишни синчиклаб ўрганди, тергов ҳужжатларини Ўзбекистонга қайтариб келишга муваффақ бўлди. Узок давом этган машаққатли кураш натижасида қатағон тегирмони тўхтатилди ва ноқонуний равишда ҳибсга олинган минглаб ватандошларимиз озодликка чиқди.

Ўзбекистонга “қонун посбонлари” сифатида, гўеки адолат ўрнатиш учун келган “десантчи”лар томонидан содир этилган қонунбузарликлар маҳаллий кадрларнинг кенг кўламда қувғин қилиниши, жиноятчиликнинг босқинчилик, ўғрилик, товламачилик, қотиллик каби ўта оғир турлари авж олишига сабаб бўлган эди.

Жабр кўрган фуқароларни баттар хўрлаш, таҳқирлаш шу даражага бориб етдики, машинани ўғирлаганларнинг ўзлари уни “топиб бериш” бўйича “хизмат”ини тақлиф этадиган, шу тариқа кишиларни янада кўпроқ талайдиган бўлиб қолган эди.

Қонунсизлик ва бошбошдоқлик кучайиб кетиши оқибатида ҳар хил безори кимсалар, жиной гуруҳлар одамлар устидан ҳукм чиқариб, уларга ўзларича жазо белгилай бошлади.

Бундай таҳликали жараёнга фақат қонун кучига таяниб, кенг жамоатчилик билан баҳамжиҳат иш юритган ҳолдагина чек қўйиш мумкин эди. Ўзбекистон раҳбари ана шу тамойилга амал қилиб, уюшган жиноятчиликка қарши 1989 йилдаёқ изчиллик ва қатъият билан кураш бошлади: “Халқнинг ҳозирги қуни ва келажагини кўзлаб бундай хатти-ҳаракатларнинг пайини қирқамиз. Онгли равишда ана шу ботқоққа итараётган кишилар

билан бир йўлдан бора олмаймиз... Шунинг учун ҳам биз жиноятчиликка, айниқса, уюшган жиноятчиликка қарши курашни, хизмат мавқеининг ҳар қандай йўсинда суиистеъмол қилинишига қарши шафқатсиз курашни шу куннинг биринчи даражали ва энг ўткир вазифаси деб биламиз" (**"Совет Ўзбекистони", 1990 йил, 4 январь**).

Бундай ҳаракатлар юртбошимиз сиёсий фаолиятининг маъно-мазмунини белгилаб берадиган Ватан равнақи, юрт тинчлиги ва халқ ғаровонлигини таъминлашдек эзгу ва олижаноб ғояларга асослангани учун шу борадаги сиёсат истиқлол йилларида ҳам узлуксиз давом эттирилди. Айнан ана шундай сиёсат туфайли мамлакатимиз ижтимоий ҳаёт кўрсаткичлари бўйича салмоқли натижаларга эришмоқда. Буни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ЮНИСЕФ халқаро жамғармасининг 2002 йил мониторинг натижалари ҳам яққол кўрсатиб турибди. Биргина жиноятчиликка қарши кураш соҳасини оладиган бўлсак, мустақиллик йилларида юртимизда жиноятчиликнинг умумий даражаси учдан бирга камайиб, 2002 йилда 100 минг кишига нисбатан 298 ҳолатни ташкил этди. Бу кўрсаткичларни узоқ-яқин кўшниларимиз бўлмиш бошқа давлатларнинг шу борадаги натижаларига солиштирадиган бўлсак, мамлакатимизда мустақиллик йилларида бу йўналишда чиндан ҳам катта ишлар амалга оширилганига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз. Масалан, Россияда жиноятчилик шу даврда икки баробар ўсиб, ҳар 100 минг кишига 2056 ҳолат тўғри келади; Украина, Молдова ва Қозоғистонда жиноятчилик даражаси Ўзбекистондагидан уч баробар юқори. Вояга етмаганлар орасида жиноят содир этиш ҳолатлари Ўзбекистонга нисбатан Россияда 15, Украинада 10, Қозоғистонда эса 6 баробардан кўпроқ кўрсаткични ташкил этган (**"Халқ сўзи", 2003 йил, 14 октябрь**).

Албатта, бундай ижобий натижаларга жиноятчиликка қарши фақат маъмурий йўл билан курашибгина эришиб бўлмайди. Булар, аввало, қонунчиликни мустаҳкамлаш, жамиятимизда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш, соғлом турмуш тарзини қарор топтириш, қисқаси, кенг кўламли ислохотлар орқали қўлга киритилади. Бугун комил ишонч билан айта оламизки, Ўзбекистон халқи Президент Ислон Каримов раҳбарлигида бу қийин ва шарафли вазифани муваффақиятли адо этмоқда.

Иқтисодий аҳвол

Истиқлол арафасида республикамызда иқтисодий вазият ҳам ғоят кескин эди. Юртимиздан олиб чиқиб кетилаётган бойликларнинг 70 фоизини фақат хомашё ташкил қилар, четдан эса 70 фоиз тайёр маҳсулот олиб келинар эди. Энг ачинарлиси ҳам —

Ўзимиздан олиб кетилган хомашёдан тайёрланган газламалар, кийим-кечаклар яна ўзимизга бир неча баробар қимматга сотиларди. Ўз пахтаси билан дунёни кийинтирган юртда ҳатто кафанлик учун зарур бўладиган сурп махсус рухсатнома билан берилганини қандай изоҳлаш мумкин?!

Пахта яккахоқимлиги туфайли уйларнинг остонасигача чигит экиларди. Бунинг натижасида халқимизнинг қадимий деққончилик ва чорвачилик маданияти ривожланмай қолди. Ислол Каримов республика иқтисодиётига бу тарзда бирёқлама муносабат қандай ачинарли оқибатларга олиб келгани ҳақида тўхталиб бундай деган эди: *“Танг қоладиган ери шундаки, қишлоқлардаги ҳар беш хонадоннинг бирида бирорта ҳам чорва мол, 37 фоизида сиргир, ярмисида қўй боқилмаяпти. Андижон, Наманган ва Тошкент вилоятларида эса аҳвол яна ҳам мушкул”* (**“Совет Ўзбекистони”, 1989 йил, 23 август**).

Шўро даврида шахсий чорва ҳам “хусусий мулкчилик қолдиқлари” сифатида давлат томонидан шафқатсизларча талон-тарож қилинарди. Миллионлаб ватандошларимиз эса мутлақо уй-жойсиз ва томорқасиз қийналиб яшарди. Кўпгина муаммоларнинг негизи айнан шу масалага бориб боғланишини билган республика раҳбари бу соҳага ҳам алоҳида эътибор қаратди: *“Қаранг, бугунги кунда қишлоқларимизда 240 минг оиланинг ери йўқ, 1 миллион 800 мингдан кўпроқ ҳовли эса уй-жой қурилиши ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш учун кенгайтиришга жуда муҳтож бўлиб турибди. Фақат Тошкент шаҳрида 92 минг оила ер участкаси олиш учун навбатда турибди”* (**ўша манба**).

Шахсий хўжалиги, хусусий мулки бўлмаган одамлар фақат давлат берадиган маошга қараб қолган эди. 80-йилларнинг охири, 90-йилларнинг бошига келиб иттифоқдош республикалар ўртасидаги иқтисодий алоқалар узила бошлагач, бизда етиштириладиган пахта хомашёсини қайта ишлайдиган корхоналар тўхтаб, минглаб одам ишсиз ва маошсиз қолди. Энг ёмони — республикада очарчилик хавфи туғилди. Ваҳимага тушган аҳоли дўкон пештахталарини супуриб кета бошлади. Совун, пахта ёғи каби кундалик турмушга зарур оддий маҳсулотлар ҳам тақчил бўлиб қолди.

Бундай мушкул вазиятни ўнглаш юзасидан республика раҳбарияти вақтида тегишли чора-тадбирларни кўрди. Махсус қарор билан одамларга томорқа ва уй-жой учун ер берилди бошлади. Одамлар яна ишлашни, тадбиркорликни ўрганди. Уларда эгаллик туйғуси пайдо бўлди. Албатта, бу борадаги ишлар ҳам силлиқ кечгани йўқ. Эски даврни қўмсаб юрган айрим раҳбарлар, нима қилиб бўлса ҳам, бу жараёни секинлаштиришга уринарди.

Бундай қаршилиқни енгиш, таъмагирлик ва порахўрлик ҳолатларига зарба бериш мақсадида 1989 йил 17 август куни республика

лика ҳукумати томонидан “Колхозчилар, совхозларнинг ишчилари, граждaнларнинг шахсий ёрдамчи хўжаликларини ва якка тартибда уй-жой қурилишини янада ривожлантириш тўғрисида” қарор қабул қилинади.

Уша йили Ислaм Қаримовнинг ташаббуси билан одамларга жуда катта миқдорда узоқ муддатли кредитлар — қарзлар берилди, уй-жой қуриш учун бинокорлик материаллари, аҳолининг чорваси учун дағал ем-хашак ажратилди. 80-йилларнинг ўрталарида йилига 2,5-3 миллион квадрат метр уй-жой қурилган бўлса, 1989 йили яратилган имкониятлар туфайли бу кўрсаткич 4,9 миллион квадрат метрни ташкил этди. Якка тартибда уй-жой қурувчиларга бериладиган қарз ресурсларининг умумий ҳажми 1989 йилда бир ярим баробар кўпайтирилди ва 187 миллион сўмга етказилди.

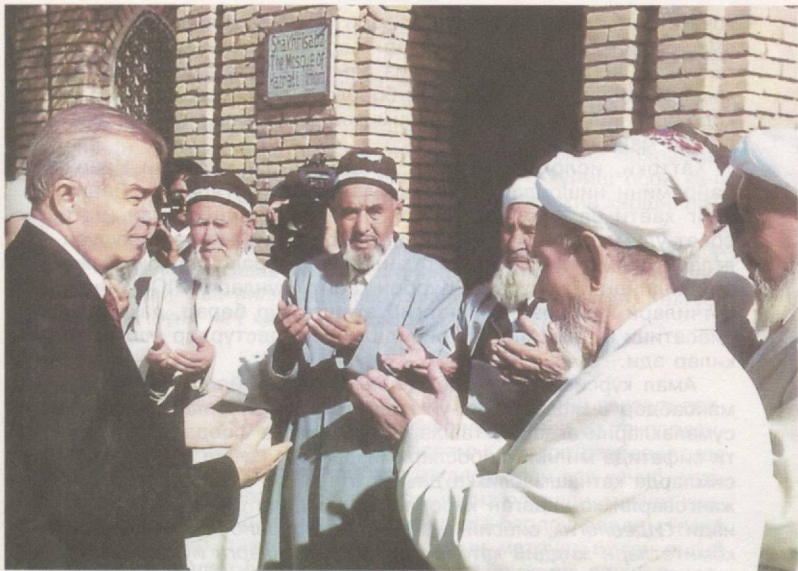
Одамларга ер улашиш, уларни иш билан таъминлаш, аҳолини, айниқса, аёллар ва болаларни ижтимоий ҳимоя қилиш борасида олиб борилган оқилона сиёсат халқимизга тарихнинг оғир синовларидан омон-эсон ўтиш, юзага келиши мумкин бўлган ижтимоий тангликларнинг олдини олиш, иқтисодий юксалиш учун замин тайёрлаш имконини берди.

ЮНИСЕФ халқаро жамғармасининг маълумотларига кўра, Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулотнинг амалдаги ўсиши 2002 йилда 1989 йилга нисбатан 106,8 фоизни (бу МДХ мамлакатлари орасида энг юқори кўрсаткич) ташкил этган. Давлат бюджетининг қарийб 40 фоизи ижтимоий соҳага ажратилмоқда. Юзлаб янги иншоотлар, завод-фабрикалар, шифоналар, қишлоқларда тиббий марказлар, академик лицей ва касб-хунар коллежлари қурилди. Улар энг замонавий асбоб-ускуналар, дастгоҳлар, компьютерлар билан жиҳозланди. Минг-минг километр йўллар, юзлаб кўприklar барпо этилди. Буларнинг барчаси юртимизда ислоҳот ислоҳот учун эмас, балки инсон учун, унинг фаровон ҳаёти, бахту саодати учун амалга оширилаётганини кўрсатади.

Яна бир далилга эътибор берайлик. Агар истиқлол арафасида мамлакатимизда йилига атиги 900 минг тонна атрофида ғалла етиштирилган бўлса, 2003 йили 5 миллион 100 минг тонна сарадон олинди. Бу Ўзбекистоннинг тўлиқ ғалла мустақиллигига эришганидан далолатдир.

Маънавият

Шўро даврида барча қадриятларимиз қатори ўзлигимизнинг асоси бўлган маънавиятимиз ҳам тақиқланди. Миллий қадриятларимизга қарши хуруж шўро тузумининг сўнги йилларида яна ҳам кучайтирилди. Жумладан, ҳар бир мусулмон ўзининг муқаддас бурчи деб билган суннат тўйлари тазйиқ остига олинди. Чо-

“Эзгу ишларимизда Яратганнинг ўзи мададкор бўлсин!..”

расиз қолганлар бу қадимий маросимни “туғилган кун” ёки “юбилей” номи билан ўтказишга мажбур бўлди. Одамлар ҳатто ота-онаси ёки қариндошининг дафн маросимида иштирок этишга ҳам қўрқадиган бўлиб қолди.

Биргина мисол. 1984 йили ўз укасининг жанозасига боргани учун академик С. Йўлдошев Ўзбекистон Компартияси XVI пленумида аёвсиз танқид қилинди. Ўша пленум минбаридан куйидагича айбловлар янраган эди: “Яқинда бўлиб ўтган дафн маросимига бағишланган жанозада ВАСХНИЛ академиги С. Х. Йўлдошев, унга фан доктори, бешта фан кандидати қатнашган. Уларнинг кўпчилиги партия аъзоларидир, бу масалада бошланғич партия ташкилоти, Киров райони, Тошкент шаҳар партия комитетлари сукут сақлаб турганлиги сиёсий жиҳатдан зарарли ва социал жиҳатдан хатарлидир”.

Ўйлаб кўринг, ўз укасининг жанозасида қатнашиш “сиёсий жиҳатдан хатарли” деб баҳоланса, одамгарчилик қаёқда қолади?! Табиийки, бундай таҳдидлар жамиятдаги оммавий таҳлика ва саросимани баттар кучайтириб юборди. Натижада баъзилар яқинлари оламдан ўтса, жанозага боришдан чўчиб, зудлик билан касал-

хонага ётиб олар ёки "хизмат сафари"га жўнаб қолар эди. Бугина эмас, "алла", "ялла" каби сўзлар "Аллоҳ" сўзидан келиб чиқмаганмикан, деган мутлақо асоссиз даъволар ўртага ташланди. Бу миллий қадриятларимизни, ота-боболаримиз асрлар оша эътиқод қилиб келган муқаддас динимизни таҳқирлаш учун ўйлаб топилган маломат эди.

Хаттоки, исломдан илгари пайдо бўлган қадимий Наврўз байрамини нишонлаш ҳам тақиқланди. Унинг ўрнига "Лениннинг ҳаёти ва фаолиятини тарғиб этишга асосланган илғор совет удумларини жорий этиш" шиори остида миллий хусусиятларимизга зид бўлган сохта аънаналар зўравонлик билан жорий қилинди. Рамазон ва Қурбон ҳайити кунлари КПСС ташвиқотчилари худосизликни тарғиб этишга зўр берар, даҳрийлик сиёсатини кучайтириш тўғрисида махсус дастурлар ишлаб чиқилар эди.

Амал курсисига зулукдек ёпишиб олган айрим хушомадгўй мансабдор шахслар уйма-уй юриб, дошқозонларда қайнаётган сумалакларни ағдариб ташлар, қоқоқлик ва феодализм сарқити сифатида миллий либосларимиздан воз кечиш, диний маросимларда қатнашмасликка даъват этар эди. КПСС фаолларини жанговарликка ундаган қарорлардан бирида шундай таъкидланади: *"Идеологик, сиёсий-тарбиявий ишни олиб боришда партия комитетлари жиддий хатоликлар ва нуқсонларга йўл қўймоқдалар, кўпгина салбий ҳодиса ва жараёнлар принципаал партиявий позицияларда туриб қараб чиқилмаётир, уларнинг моҳияти, асл сабаблари очиб ташланмаётир"* (**"Партия турмуши", 1984 йил, 7-сон, 27-бет**).

Миллий қадриятларимизни йўқ қилишга қаратилган бундай мудҳиш сиёсат 80-йилларнинг охирига қадар давом этди. 1989 йилдан бошлаб эса вазият тубдан ўзгарди — маънавиятимизнинг оёқости қилинишига чек қўйилди ва уни тиклаш жараёни бошланди. 1990 йили "Навбахор"га ўхшаш ясама, "қизил" тадбирлардан безиб қолган халқимиз ўзининг азалий ва жонажон байрами — Наврўзни кенг нишонлади. Бу қадимий шодиёна билан юртимизга янги замон, келажакка ишонч руҳи, озодлик эпкинлари кириб келди. Одамлар янги давр бошланаётганини, Наврўз унинг элчиси эканини юракдан ҳис қилди.

Республика раҳбари ўша йиллардаёқ Наврўзни умумхалқ байрами сифатида нишонлаш ҳақида Фармон чиқариб, унинг мақомини қатъий белгилаб қўйди. Шундан бери ҳар баҳор юртимизда Наврўз янгиланиш, гўзаллик, табиат байрами сифатида кенг нишонланади. Қадимий фалсафаси, бетакрор аънаналари билан дунё аҳлини ҳайратга солаётган бу кўҳна ва ҳамиша навқирон шодиёна сунъий йўлдошлар воситасида жаҳоннинг 60 дан ортиқ мамлакатига намойиш этилмоқда.

Айни ўша оғир ва мураккаб йилларда бошқа миллий қадриятларимиз, урф-одатларимиз, анъаналаримизни ҳам қайта тиклашга асос солинди. Халқимиз шўро замонида биринчи марта очикчасига Рамазон ва Қурбон ҳайитларини нишонлади. Бу муборак байрамларимиз ўша даврдаёқ дам олиш куни деб эълон қилинди. Дахрийликка асосланган тузумда исломий байрамларимизни нишонлашдек савоб ишларни йўлга қўйиш осон кечмади — ҳукмрон мафкура тарафдорларининг кескин қаршилигини энгиб амалга оширилди.

Ҳамма соҳада олий ҳакам аталмиш тарих ўшанда ташланган дадил қадамлар нақадар тўғри бўлганини, бугунги собит эътиқодимизга худди ўша йилларда асос солинганини кўрсатди. Келгуси авлодлар буни ҳеч қачон унутмаслиги даркор.

* * *

Мана, орадан йиллар ўтди. Бир вақтлар жамиятни ларзага солган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий тўфонлар тинди ва такрорланмас тарихга айланди. Президент Ислоҳ Каримов раҳбарлигида миллионлаб ватандошларимиз ҳузур-ҳаловатдан воз кечиб, мустақил давлат барпо этиш йўлида тинимсиз курашди, меҳнат қилди, ҳаётнинг бору йўғида чидади, синовларга бардош берди, кўплаб хавф-хатарлар, тажовуз ва таҳдидларни матонат билан энгиб ўтди. Юртимизда тинчлик ва осойишталик ўрнатиш, диний ақида-парастлик, терроризмга қарши курашнинг ўзи қанчалик куч, жасорат, қурбонлар талаб қилди. Мамлакатимизнинг жанубий сарҳадларидаги жиддий хавф-хатар — Афғонистондаги биродарқушлик урушига барҳам бериш йўлида Ўзбекистон Президенти томонидан олиб борилган саъй-ҳаракатлар охир-оқибат самарасини берди — дунё жамоатчилиги бу масалага эътибор қаратиб, жафокаш афғон заминига уя қуриб олган ашаддий террорчи кучларни тор-мор этди.

Бугун дунёда тенглар ичра тенг бўлган она Ўзбекистонимизни, кун сайин чирой очиб бораётган шаҳар ва қишлоқларимизни, ҳар томонлама соғлом ёшларимизни, ҳар ишга қодир, ўзлигини англаган, жаҳонда ҳеч кимдан кам бўлмай яшашга интилаётган халқимизнинг тинч-осойишта ҳаётини кўрганда, биз шу давр мобайнида нақадар мураккаб ва шарафли йўлни босиб ўтганимизни яна бир бор аниқ тасаввур этамиз. Ҳар гал ана шу юксалишларнинг ташаббускори ва раҳнамоси бўлган Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг ақл-идроки, мардлик ва матонатига қайта-қайта тан берамиз, шундай инсонни халқимизга бош қилгани учун Яратганга шукроналар айтамиз.

Расул ТОЖИЕВ,
Исматулла ТҶХТАРОВ

NOAN'ANAVIY TA'LIM USULI

• KHIVA

SAMARKAND

SHAKHRISABZ

TERMEZ

Бугунги ўқувчиларни бундан ўн-ўн беш йил илгариги ўқувчиларга тенглаштириб бўлмайди. Гап шундаки, авваллари ўқувчи зарур маълумотларни асосан ўқитувчидан, тегишли дарслик ва қўлланмалардан олган бўлса, бугун бу борадаги вазият тамоман ўзгарди. Замонавий педагогик технологияларнинг кенг жорий этилаётгани, мамлакатимизнинг жаҳон ахборот алмашинув тизимига жадал кириб бораётгани таълим соҳасида катта имкониятларни яратмоқда. Бу жараёнлар замон талабларига жавоб бера оладиган ўқув адабиётларининг янги авлодини яратишни заруратга

айлантирмоқда. Хозирги пайтда бу йўналишда бир қатор ибратли ишлар амалга оширилмоқда.

Айниқса, Президент Ислом Каримов ташаббуси билан "Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар" фанининг барча таълим муассасалари ўқув режаларига киритилиши алоҳида эътиборга молик. Чунки мураккаб давр эркин ва мустақил фикрлайдиган, дунёдан огоҳ бўлиб яшайдиган, ўз халқи ва ватанини чин дилдан севадиган инсонларни вояга етказишни талаб қилмоқда. Мазкур ўқув фани эса айнан ана шу мақсадларга хизмат қилади.

Умуман, истиқлолга эришган мамла-

катда миллат ва халқни бирлаштириш, эзгу мақсад ва муддаолар сари сафарбар этишда миллий ғоя ва мафкура катта ўрин тутadi. Ана шундай ғоя ва мафкура асосидагина ижтимоий ҳаётда мустақкам тинчлик ва осойишталик, барқарорлик ва ҳамкорликка эришиш мумкин. Аксинча бўлса, турмуш издан чиқиб, жамиятда беқарорлик, маънавиятсизлик иллатлари авж олади. Миллат ва халқнинг тарқоқлиги, давлат ва жамият бошқарувидаги заифлик эса бузғунчи ва вайронкор кучлар учун қўл келади. Бунга тарихдан қўлаб мисоллар келтириш мумкин.

Масалан, қадимги Рим давлатини олиб кўрайлик.

Маълумки, бу давлат катта империя бўлиб, Шимолий Африка ва Нил дарёси соҳилларидан Рейн дарёси бўйларидagi худудларгача ёйилган эди. Гарчи сарҳадлари ва давлат бошқаруви турли муаммолардан холи бўлмаса-да, қадимги Рим яшаш тарзи ва қадриятлари турфа халқларни ягона давлат байроғи остида бирлаштира олган. Бу давлат тажрибасидан, халқ ва жамият илмий тараққиёт ғоялари атрофига бирлашгандагина ривожланиши мумкин, деган хулоса келиб чиқади. У халқ ва давлат яқдиллиги тимсоли сифатида тарих саҳнасида узоқ вақт ҳукмронлик қилди.

Бироқ бузғунчи ғояларнинг таъсири остида бу давлат ҳам аста-секинлик билан емирали бошлади ва ниҳоят, майда-майда давлатларга бўлиниб кетди. Улар узоқ асрлар давомида миллий тараққиётда арзигулик натижаларга эриша олмади. Фақат Оврупо Уйғониш даврига келиб, миллий маҳдудлик қобигини ёриб чиқишга даъват этувчи тамойиллар қарор топа боргач, бир қатор давлатлар миллий тараққиёт томон юз тутди. Бунда халқ орасидан етишиб чиққан фидойи маърифатпарвар зотларнинг хизмати катта бўлди. Чунончи, амалий билимларнинг назарий асосларини яратиб берган Галилей, Ньютон

каби мутафаккирларнинг таълимотлари, аввало, ўз юртларининг миллий иқтисодиётини ривожлантиришга қаратилган бўлса, Декарт, Руссо, Дидро, Гольбах каби файласуфлар қарашларида миллат ва халқни маърифат воситасида бирлаштириш туфайли тараққиётга эришиш ғояси мужассам эди. Шу тариқа Оврупода кишилар тафаккурини юксалтириш, уларнинг онгига илғор ғояларни сингдиришга хизмат қиладиган маърифатпарварлик оқими шакллана бошлади. Дастлаб Англияда пайдо бўлган бу оқимнинг асосий мақсади этник тарқоқлик, диний хурофот ва мутаассибликни танқид қилиш орқали дунёвий, илмий ва фалсафий фикр эркинлиги учун курашишдан иборат эди. Француз маърифатпарварлиги ҳам, инглиз маърифатпарварлиги сингари, фан ютуқлари асосида вужудга келди. Бу оқим тарафдорларини бирлаштирувчи куч — юрт ташвиши, унинг келажаги, халқ фаровонлиги, давлат бошқарувини мукамаллаштириш каби ғоялар эди. Ана шундай ғоялар туфайли, XVIII асрга келиб, Англия ва Франция Оврупо халқлари тараққиётида том маънода етакчилик қилишга киришди.

Маърифатварлар инсонни энг олий мавжудот, табиатнинг беқиёс неъматидеб эълон қилди. Уларнинг фикрича, ўша пайтда инсоният ақл ва озодлик тантанаси даврига қадам қўядиган палла етиб келган эди. Ўз умрини яшаб бўлган тор ва биқик қарашлар ўрнига улар оқилона муносабатларни шакллантириш ғояларини илгари сурди. Бунда француз маърифатпарварлари миллий тараққиётга эришишда анча жанговар ва исёнкор йўлни танлаган бўлса, немис маърифатпарварлари ўзгача йўлни тутди. Кант, Фихте, Шеллинг, Гегель каби буюк мутафаккирларни етиштириб берган бу халқ миллий тараққиётга муроса йўли билан ҳам эришиш мумкинлиги тўғрисидаги таълимотга амал қилди.

Миллий тараққиёт борасида Марказий Осиё халқлари тўплаган тажриба ҳам ўзига хос тарихий хусусиятлари билан алоҳида ажралиб туради. Мелоддан олдинги даврларни оладиган бўлсак, бу пайтда жаҳоннинг кўпгина халқлари тарқоқ яшагани ҳолда, ўлкамиз аҳолиси зардуштийлик таълимоти асосида бирлашиб ривожланаётган эди. “Авесто”да ўз ифодасини топган қадриятлар узоқ асрлар мобайнида юртимиз халқларининг ўзига хос миллий мафкураси, қадрият ва анъаналарини шакллантирди.

Диний қадриятлар, аслида, инсон ақли ва тафаккурининг буюк неъматидир. Улар халқнинг ҳис-туйғулари, ишонч-эътиқодини акс эттиради. Дунёда диндан бошқа инсоннинг икки борлиги — жисмоний ва маънавий ҳаётини яқдил қила оладиган қадрият йўқ. Шу боис кишилар неча асрлардан буён диний қадриятларни ардоқлаб келади.

Ислом динининг кириб келиши билан халқимиз ҳаётида мусулмон анъана ва қадриятлари муҳим ўрин тута бошлади. Айни пайтда зардуштийлик бутунлай унут бўлиб кетмади.

Маълумки, ўрта асрлар халқимиз тарихида ўзига хос олтин давр ҳисобланади. Чунки айнан шу даврга келиб юртимизда давлат ва жамият бошқаруви такомиллашди, иқтисодий ривожига алоҳида эътибор қаратилди, савдо-сотиқ, хунармандчилик, шаҳарсозликда катта ўзгаришлар рўй берди, Буюк ипак йўли бўйлаб савдо қарвонларининг бехатар қатнови йўлга қўйилди.

Одатда, олис сафарга отланган сайёҳ қаерда яхши кутиб олишса, ўша ерда тўхтаб ўтишни маъқул кўради. Савдо қарвонларини равон йўллар, сўлим боғлар, гўзал шаҳарларда кутиб олиш, зарур хизматни кўрсатиш тизими ривожлангани боис юртимизнинг Самарқанд, Бухоро, Хива, Қўқон, Марғилон каби шаҳарлари доимо сайёҳлар билан гавжум бўлган.

Айниқса, илм-фан бобида бу даврда мислсиз ютуқларга эришилди. Диёримиздан Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино каби буюк мутафаккирлар етишиб чиқиб, бутун жаҳон илм-фани ривожига беқиёс ҳисса қўшди. Ўрта асрларда диний илмларнинг юксалиши ушбу мутафаккирларнинг номи билан бевосита боғлиқ.

Бу даврда дунёвий илмлар билан бирга тасаввуф таълимоти ҳам кенг ёйилгани халқимиз маънавий илдиэларининг нақадар бақувват бўлганидан далилат беради.

Миллий тараққиёт — мураккаб жараён. Чунки унда халқ ва давлат манфаатлари уйғунлашади. Давлат ва жамият бошқарувида бунга эътибор бериш сув билан ҳаводек зарур. Акс ҳолда тараққиёт ўрнига таназзул, ривожланиш ўрнига заифлашув рўй бериши мумкин. XIII аср бошларида хоразмшоҳлар даври тараққиёти фикримизга ёрқин мисол бўла олади. Бу даврга келиб Хоразмда давлат бошқаруви ўз ҳолига ташлаб қўйилган, халқ ва жамиятнинг аҳволи, турмуши эътибордан четда қолган, амалдорлар кўпроқ шахсий манфаатлари тўғрисида қайғуриб, маишатпараслик, ичкиликбозлик каби иллатларга ружу қўйган эди. Натижада ён-атрофдаги мамлакатларни таҳликага солиб турадиган бу қудратли давлат заифлаша борди, халқнинг турмуши оғирлашиб, жамият бошқарувида бошбошдоқлик кучайди. Табиийки, бундай ачинарли ҳол айрим душман кучлар учун қўл келди. Бир томондан, баъзи жосус, сотқин тўдалар пайдо бўлган бўлса, иккинчи томондан, босқинчилар учун қулай фурсатни юзага келтирди. Натижада XIII аср бошларида мўғул босқинчилари қисқа муддатда Марказий Осиёни забт этди.

Тўғри, бу даврда довурак шахзода Жалолиддин Мангуберди халқимизнинг бошини қовуштириб, душманга қарши

миллий озодлик курашига отлантириш учун бел боғлади. Аммо, афсуски, вақт бой берилган эди. Ҳар қанча уринмасин, Жалолоддин Мангубердиннинг барча саъй-ҳаракатлари зое кетди. Халқимиз тарихида оз эмас, кўп эмас, 150 йил давом этган мустабидлик даври бошланди. Рўй берган фожиали воқеалар миллий тараққиёт ғояларини халқ қалби ва онгига сингдириш, давлат ва жамият бошқарувида унинг тамойилларига изчил риоя қилиш лозимлигини кўрсатди.

1370 йилда Мовароуннаҳр тахтини қўлга киритган Амир Темурнинг шижоати туфайли юртимиз мўғул истилосидан озод бўлди. Шунинг учун миллий давлатчилигимиз тарихида соҳибқирон Темурнинг ўрни беқиёс. Жаҳонгир даврида Мовароуннаҳр ички низолардан халос бўлиб, ягона, кучли давлатга бирлашди, эл-юрт тинчлиги, Ватан ободлиги ва халқ фаровонлиги тамойиллари амалда қарор топа бошлади, давлат бошқарувида адолат мезонлари устувор бўлди.

Амир Темур ўзи асос солган кудратли давлатнинг доврўғини бутун оламга ёйишга интилди. Ана шу мақсадда ўз давлати сарҳадларини етти иқлимга тенг ерларгача кенгайтди. Лекин Соҳибқироннинг ҳарбий юришлари босқинчилик мақсадида эмас, балки ўзга юртларда авжига чиққан ички низо ва урушларга барҳам бериш, адолат тамойилларини ўрнатиш, тарқоқ халқларни ягона, кучли ва кудратли давлат байроғи остида бирлаштириш мақсадида амалга оширилган эди. Буюк жаҳонгир бобомизнинг тарих ва келажак олдидаги хизматларидан миннатдор бўлган халқлар бугун ул зотнинг хотирасига ҳайкаллар қўймоқда, темурийларнинг давлат бошқариш борасидаги тажрибасидан сабоқ олмақда.

Темурийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида миллий тараққиётимизнинг муҳим даври Мирзо Улуғбек номи билан

узвий боғлиқ. Улуғбекнинг ҳукмронлик йиллари (1409 — 1449) илм-фан, маънавият ва маърифат юксалгани билан ажралиб туради. Эл-юрт ташвишини ўйлаб яшаш, халқ манфаатларини кўзлаш, унинг маънавий-маданий салоҳиятини ошириш, илм ва ижод аҳлига ҳомийлик қилиш тамойилларига таяниш миллий тараққиётнинг негизини ташкил қилишини буюк аллома Улуғбек ҳукмронлиги даври яна бир бор тасдиқлади. Улуғбек яратган бой илмий мерос ва мактаб бутун умумбашарий маданиятнинг ҳам катта ютуғидир.

Миллий тараққиёт ғоялари тарихи халқимизнинг жуда мураккаб даврларни бошдан кечирганини кўрсатади. Улуғбекдек маърифатпарвар ҳукмдор ҳаётининг фожиали интиҳо топиши, Бобурдек мард ва шижоатли темурийизоданинг Ватандан йироқда, айрилиқ азобларида ўтгани, темурийлардан сўнг узоқ даврлар мобайнида давлат бошқаруви қўлдан-қўлга ўтиб, ўзаро тожу тахт таллашишлар авж олиб, халқимиз жаҳолат домида қолгани — бунга яққол мисол бўла олади.

Тарихий илдизи бир бутун бўлган халқнинг учта хонликка бўлиниб кетиши унинг тақдирига ҳеч бир ижобий таъсир кўрсатмади, аксинча, “бўлиб ташлаб, ҳукмронлик қил” шиори остида мустамлака сиёсатини олиб борган ёвуз кучлар учун қўл келди, холос. Оқибатда халқимиз ўн йиллар мобайнида миллий камситиш, қиргин-қатағон, моддий ва маънавий талончилик шароитида яшашга мажбур бўлди.

Шу маънода, мустақиллик биз учун тарихий заруратга айланди. Шунинг учун мустақилликни қадрлаш, халқимизнинг асрий орзулари акс этган эзгу ва олижаноб ғоялар атрофида бирлашиш, турли ёт ва зарарли ғоялар таъсирига берилмасдан, ўткинчи қийинчиликларни сабр-бардош билан енгиб ўтган ҳолда озод ва обод Ватан барпо этишни тарихнинг ўзи тақозо этмоқда.

Ушбу улкан вазифани адо этишда "Миллий истиқлол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар" фанини ўқитиш билан бирга, миллий истиқлол гоёсини ҳар томонлама чуқур тадқиқ этиш, ўрганиш ва тарғиб қилиш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Чунки жамият тараққиётининг туб бурилиш даврларида истиқлол гоёси сингари илғор қараш ва таълимотларга ҳар қачонгидан кўра кўпроқ эҳтиёж сезилади. Ҳозирги даврда ана шу эҳтиёжни инobatга олган ҳолда миллий истиқлол гоёсининг маъно-мазмуни, уни халқимиз қалби ва онгига сингдириш йўллари, бугунги дунёнинг мафқуравий манзараси, турли марказлар ўртасида авж олиб бораётган ахборот жанглари ҳамда гоёвий курашлар таҳлиliga бағишланган рисола ва тўпламлар чоп этилмоқда. Бу адабиётлар, албатта, истиқлол мафқурасининг фан сифатидаги асосий тушунча ва тамойилларини акс эттириши билан бирга, миллий гоё тарғиботи жараёнида ҳам муҳим ўрин тутади.

Шунингдек, ўз-ўзидан равшанки, "Миллий истиқлол гоёси: асосий тушун-

ча ва тамойиллар" фани ҳам ўзгармас қарашлар мажмуасидан иборат эмас, балки у ҳам ижодий фандир. Бинобарин, ушбу фан асослари, унинг назарий муаммолари ва долзарб жиҳатларини ўрганиш борасидаги изланишлар давом эттирилиши табиий. Чунки у муайян халқ ва давлат ривожини ҳамда ижтимоий тараққиётга хос бўлган хусусиятларни ўзида акс эттиради. Халқ ва давлат ривожини эса диалектик бир бутун жараён сифатида узлуксиз равишда янги сифат касб этиб боради. Демак, миллий истиқлол гоёси тамойиллари бизни доимо жамият тараққиётига дахлдор бўлган бу хусусиятлар ҳақида ўйлаш ва уларни англашга даъват этиб туради. Айниқса, мустақилликка эришган халқ ва давлатнинг дадил, ишончли одимларини кўра олмайдиган, унинг миллий-маданий қадриятларига тош отиш, диний қадриятларини тескари ташвиқот қилиш орқали фуқаролар бирлиги ва жипслигига путур етказишни ният қилиб олган кучлар фаоллашиб қолган дамларда миллий истиқлол гоёси асосидаги мафқуравий тарбия

хар қачонгидан кўра зарур. Чунки фақат шу йўл билан кишиларда оқни қорадан, дўстни душмандан, ростни ёлғондан ажрата оладиган зарур мафкуравий иммунитетни шакллантириш мумкин бўлади. Бунинг эса йўллари ва усуллари кўп. Чунончи, оммавий суҳбатлар уюштириш, аҳолининг барча қатламлари орасида маънавий эҳтиёжларни батафсил ўрганиш, ижтимоий турмушдаги муаммоларни вақтида ҳал этиш, қарияларимизнинг доно ўгитларидан, миллий урф-одат ва қадриятларимизнинг тарбиявий имкониятларидан унумли фойдаланиш, муқаддас динимизнинг инсонпарварлик моҳиятини кенгроқ тарғиб этиш, бунга таълим муассасалари, ахборот воситаларини фаол жалб қилиш шулар жумласидандир. Бундан ташқари, кишилар қалби ва онига миллий истиқлол ғояси асосий тушунча ва тамойилларини сингдиришда замонавий, таъсирчан ва самарали воситалардан фойдаланиш тўғрисида ҳам қайғуриш лозим. Яъни, шундай усул ва воситаларни топиш ҳамда миллий ғоя тарғиботида қўллаш лозимки, токи аҳолининг барча қатламлари уларга нисбатан бефарқ қарай олмасин. Бунинг учун, албатта, айрим аънавий, айтиш мумкинки, сийқаси чиққан усуллар ўрнига янгича, қизиқарли, ноанъанавий усуллардан фойдаланишга эътиборни қаратиш керак. Назаримизда, ана шундай усуллардан бири миллий истиқлол ғоясини тарғиб қилишнинг электрон қўлланма усулидир. Агар шундай қўлланма ёрдамида тушунтириш ишлари олиб борилса, мафкуравий тарбиянинг самарадорлиги катта бўлади. Чунки бу усулнинг бир қатор афзал томонлари бор. Аввало, бундай ёндашув аънавий усулларга хос зерикарликка барҳам беради. Зеро, электрон қўлланмада мультимедия ва анимация унсурларидан, миллий истиқлол ғояси тушунча ва тамойилларига мос тарихий лав-

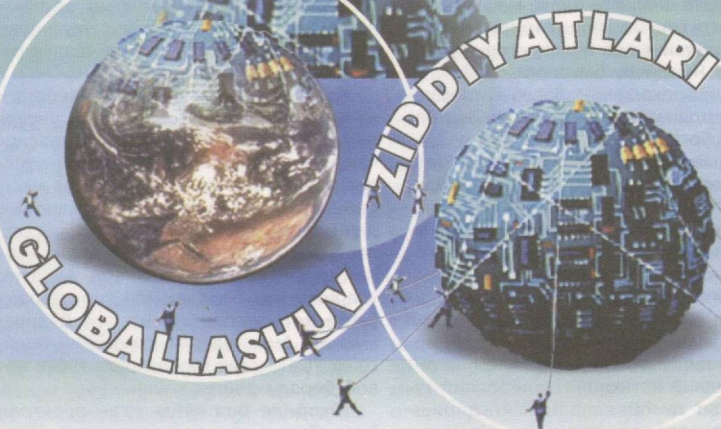
ҳалар акс эттирилган суратлар, юрт ва Ватан озодлиги мадҳ этилган қўшиқлардан унумли фойдаланилади. Бу ғояларни тушунтиришда ранг-баранг эффектларни қўллаш эса уларнинг ўқувчилар қалби ва онига сингишини тезлаштиради ва осонлаштиради.

Ҳозирги пайтда ушбу йўналишдаги изланишларда юқоридаги каби унсурларнинг етишмаётгани уларнинг таъсирчанлигини сусайтирмақда. Айрим электрон қўлланмалар фақат матнни кўчириб, катталаштирилган ҳолда кўрсатишдан иборат бўлиб қолган бўлса, айримлари эса турли видеолардан иборат видеофильм бўлиб қолган. Албатта, уларнинг ҳар бири муайян бир даврада ўзига хос таъсир кучига эга бўлиши мумкин. Аммо уларни замонавий педагогик технология талабларига тўлиқ жавоб беради дейиш қийин.

Юқорида биз қайд этган электрон ўқув қўлланмаси эса замонавий педагогик технология талабларига тўлиқ мос келади. Матнларни ўқиш учун танланган овозлар, ўқув материалларини ифодалашда қўлланган турли усуллар миллий истиқлол ғояси тушунча ва тамойилларининг ўқувчилар хотирасида муҳрланиб қолишига ёрдам беради.

Электрон ўқув қўлланмада миллий истиқлол ғояси бўйича чоп этилган муҳим адабиётлар матнини хотирага кўчириб қўйиш ўқувчининг фан асосларини ўрганиш имкониятларини янада кенгайтиради. Буларнинг барчаси тарғибот ишида таъсирчан усуллардан фойдаланиш талабларига ҳам мос тушади. Электрон ўқув қўлланмадан фойдаланиш ўқувчининг компьютер саводхонлигини ошириш учун ҳам хизмат қилишини инобатга олсак, масаланинг муҳимлиги янада ойдинлашади. Унда масофавий таълим имкониятларининг мавжудлиги ҳам ушбу изланишларнинг бугунги кундаги аҳамиятини яна бир бор намоён этади.

Баҳодир ЗОКИР

*Тараққийт,
севаман сени,
Тараққийт,
сендан кўрқаман!..*

Муҳаммад РАҲМОН

Кейинги вақтда илмий адабиётда ва оммавий ахборот воситаларида “глобаллашув”, “глобал дунё”, “иқтисодий-молиявий глобаллашув”, “аксилглобал ҳаракатлар”, “маданий глобаллашув” каби иборалар кўп қўлланадиган бўлиб қолди. Айниқса, дунё иқтисодиётида рўй бераётган салбий жараёнлар ҳақида сўз очилиб қолса, шубҳасиз, гап глобаллашув жараёнига бориб тақалади.

Бугунги кунда кўпчиликнинг бошини қотираётган бу масаланинг маъно-моҳияти нимадан иборат?

Бунинг боиси шундаки, ХХ асрнинг охири — XXI асрнинг бошида жаҳон тараққийётида янги умумсайёравий тартиб, тамаддуний босқич мазмун-моҳияти, давлатлар ва кишилар ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг кенгайиши ва мураккаблашиши, дунё миқёсида ахборот макони, капитал, товар ҳамда ишчи кучи бозорида тамоман янгича вазиятнинг вужудга келиши, атроф-муҳитга техноген таъсирнинг кучайиши, оммавий маданият намуналарининг кенг тарқалиши, информацион-мафкуравий ва диний-экстремистик хуружлар хавфининг ортиб бориши, ҳуллас, жамият ҳаётининг барча соҳалари — иқтисодиёт, сиёсат, мафкура, маданият, ҳатто шахсий турмуш тарзини қамраб олган глобаллашув жараёни би-

лан боғланмоқда. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки мазкур жараён глобал коммуникация тармогининг вужудга келишига имкон яратган информация инқилоб, капиталнинг интернационаллашуви, жаҳон бозорида рақобатнинг кучайиши, табиий захиралар тақчиллиги ва уларга эгалик қилиш учун курашнинг кескинлашуви, оммавий қиргин курулларининг тарқалиши, умумсайёравий фалокат хавфи каби омиллар билан белгиланади. Ана шу омилларнинг ўзаро боғлиқлиги, бир-бири билан туташиб кетишида глобаллашув жараёнининг зиддиятли ҳамда мураккаб моҳияти намоён бўлади. Ушбу мақолада мазкур жараённинг айрим жиҳатлари хусусида сўз боради.

Глобаллашувнинг мазмун-моҳияти ва асосий белгилари

XX асрнинг 70-йилларигача дунё мамлакатларининг иқтисодий-ижтимоий ҳамда сиёсий тараққиёти ҳар бир давлатнинг ўз ҳудуди доирасидаги ривожланиш суръатлари ёхуд уларнинг ўзаро муносабатлари даражасидан иборат жараён сифатида талқин этилар эди. Глобаллашув даврига келиб эса тараққиёт борасида ўзгача қараш — воқеа-ҳодисаларни макон ва замондан ажратмаган ҳолда, синхрон тарзда талқин этиш тамойили кўзга ташлана бошлади. Шу маънода, глобаллашув жараёни бошланадиган аниқ бир тарихий давр ва маконни ажратиб кўрсатиш қийин. Негаки, назарий жиҳатдан қараганда, тарихий тараққиёт хусусиятларидан қатъи назар, халқаро меҳнат тақсимооти тизимига уйғунлашиб бораётган, хорижий сармояларни ўз иқтисодиётига изчил жалб этаётган ҳамда замонавий технологиялар сари интилаётган ҳар қандай мамлакат учун глобаллашув жараёни тўфайли вужудга келган иқтисодий афзалликлардан фойдаланиш имконияти туғилади. Аммо унинг салбий жиҳатларидан ҳам қочиб қутулиб бўлмайди.

“Глобаллашув” атамасини дастлаб америкалик олим Т. Левиттнинг 1983 йили “Гарвард бизнес ревью” журналида чоп этилган мақоласида тилга олган эди. Муаллиф йирик трансмиллий корпорациялар ишлаб чиқарадиган турли-туман маҳсулот бозорларининг бирлашув жараёнини шундай деб атаган эди.

Мазкур атаманинг мазмун-моҳияти хусусида баҳс-мунозара ҳамон давом этаётган ҳамда бу масалада ягона умумий қараш шаклланмаган бўлса-да, гуманитар илмнинг турли соҳаларида муайян концепция ва ёндашувлар мавжуд. Жумладан, иқтисодиёт фани назариётчиларининг диққат-эътибори асосан молиявий глобаллашув, глобал трансмиллий корпорацияларнинг (ТМК) шаклланиши, иқтисодиётнинг минтақавийлашуви, жаҳон миқёсида савдонинг жадаллашуви каби масалалар таҳлиliga қаратилган. Тарихий асарларда эса бу жараён капитализмнинг кўпасрлик тараққиёт босқичларидан бири сифатида талқин этилади. Сиёсатшунослар трансмиллийлашув жараёнининг тезлашуви, дунё мамлакатлари ўртасидаги ўзаро боғлиқлигининг кучайиши, БМТ ва бошқа халқаро ташкилотлар иштирокида янги умумсайёравий тартибнинг шаклланишини ҳар томонлама чуқур тадқиқ этмоқда. Социология соҳаси мутахассислари маданиятнинг универсаллашуви таъсирида турли мамлакат ва минтақа халқлари турмуш тарзининг яқинлашуви ва бир хилла-

шувини тасдиқлайдиган далилларни изламоқда. Файласуфлар эса, Кантинг яхлит абадий дунё ҳамда умумдунёвий ҳукумат ҳақидаги ғоясига таяниб, турли миллат ва халқлар қадриятларининг уйғунлашуви асослашга интилмақда. Маълум бўладики, глобаллашув жараёнининг ягона таърифи ҳам, унинг мазмун-моҳиятини акс эттирадиган яхлит концепция ҳам яратилмаган. Шундай бўлса-да, мазкур жараённинг энг умумий жиҳатлари, бизнингча, қуйидагилардан иборат.

Биринчидан, XX аср иккинчи ярмига хос асосий технология — ядро курулини ишлаб чиқариш билан боғлиқ эди. Глобал давр технологиялари эса телевидение, реактив самолёт, космик йўлдош, компьютер, уяли телефон, Интернет каби алоқа воситалари билан белгиланади.

Иккинчидан, инсониятнинг глобаллашув даврига қадам қўйгани коммунистик ғоя, мафкура ва сиёсатнинг таназзули ва шунинг натижасида либерал-демократик қадриятлар галабасини англатади. Аммо бу қадриятлар жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида қарор топаётган бўлса-да, уларнинг шакл-шамойили ва моҳияти баъзан ҳақиқий демократик ғоя ҳамда тамойиллардан фарқ қилаётгани ҳам сир эмас. Бинобарин, муайян мамлакатда демократик институтларнинг жорий этилиши ҳали жамиятнинг туб манфаатларини ифодалайдиган тузум шаклланганини билдирмайди. Дейлик, Белоруссия ёки Туркменистонда АҚШ Конституциясини тарғиб этиш билангина демократик тузумни қарор топтириб бўлмайди. Қолаверса, муайян мамлакатга оғир шартлар асосида кредит ажратиш ёки бошқа тазйиқ усулларини қўллаб, унинг ички сиёсатига аралашиб кўпинча тесқари натижа бериши ҳам мумкин. Шу боис Шарқий Овруро ва Болтиқбўйи давлатлари иқтисодийнинг либераллашуви ҳамда халқаро ташкилотлар (Овруро Иттифоқи) билан уйғунлашуви ушбу давлатларнинг туб миллий манфаатлари, ўша мамлакатлар халқларининг менталитети ва қадриятлари билан белгиланади.

Учинчидан, баъзан глобаллашув билан бир вақтда унга тесқари бўлган минтақавийлашув жараёнининг, жумладан, минтақавий савдо-иқтисодий ҳамда сиёсий ташкилотлар фаолият доираси ва обрў-эътиборининг кучайиш жараёни кузатилмоқда.

Тўртинчидан, глобаллашув жараёнининг олдинги сафларида бораётган (асосан йирик, тараққий этган) мамлакатлар ҳамда ривожланаётган давлатлар ижтимоий-иқтисодий тараққиётидаги тафовутнинг кучайиб кетаётгани кўзга ташланмоқда. Чунончи, Жаҳон банкининг расмий маълумотларига кўра, ҳозирги вақтда дунё аҳолиси ярмининг кунлик сарфхаражати икки долларга яқин, бир миллиард 200 миллион кишиники эса бир долларга тўғри келар экан. (*“Доклад о мировом развитии 2000/2001 года”*. *“Борьба с бедностью”*. Вашингтон, 2001, 3-бет).

Глобаллашув субъектлари

Глобаллашув халқаро муносабатларнинг аъъанавий иштирокчиси — давлатлардан ташқари умумдунёвий жараёнларга бевосита таъсир этувчи янги субъектлари — Халқаро валюта жамғармаси, Жаҳон банки, ЮНЕСКО, Халқаро меҳнат ташкилоти, Жаҳон савдо ташкилоти, “катта саккизлик” (АҚШ, Германия, Буюк Британия, Япония, Франция, Канада,

Италия, Россия), минтақавий ташкилотлар (Европа Ҳамжамияти, АСЕАН, ГУУАМ ва Ҳоказо), трансмиллий корпорациялар (ТМК), нодавлат ташкилотлар (масалан, "яшилар" ҳаракати каби), Ж. Сорос ва Б. Гейтс сингари бадавлат кишиларни сиёсат майдонига олиб чиқди.

Совет Иттифоқи барбод бўлгандан кейин АҚШ дунёдаги энг кудратли давлат сифатида иқтисодий, сиёсий ҳамда маданий соҳада глобаллашув жараёнининг ҳаракатлантирувчи кучи ва ўзига хос синов лабораториясига айланиб қолди. Париждаги Сиёсий тадқиқотлар институтининг профессори А. Валладао Францияда чоп этиладиган "Ижтимоий фанлар" журналида таъкидлашича, турли халқ ва миллатлар синтези негизида шаклланган америка жамиятининг маданий қадриятлари ўзга мамлакатлар қабул қилиши учун осон кечади. Қолаверса, ушбу давлат маданий маҳсулот ишлаб чиқариш индустриясининг (кино ва видеофильмлар, шоу-бизнес ва Ҳоказо) бозор шароитига мослашувчанлиги унинг деярли бутун дунёда шерик ва ҳамкорларини топишга имкон яратади. Ҳозирда турли мамлакатларда намойиш этилаётган кино ҳамда видеофильмларнинг тўртдан уч қисми америка маҳсулоти экани ҳам шундан далолат беради.

Маълумки, айрим ривожланган мамлакатлар саноат маҳсулотлари, ахборот ва мафкуравий таъсир кўрсатиш воситалари орқали кенг кўламдаги геосиёсат юритиш билангина чекланмай, ўз халқининг табиати, маданияти, мафкурасига хос жиҳатларни мунтазам равишда дунё халқлари турмуш тарзига, онгу шуурига, бир сўз билан айтганда, улар ҳаётининг барча жабҳаларига изчил сингдиришга интилмоқда. Бу ҳол, айниқса, эндигина мустақилликка эришган мамлакатлар халқининг миллий ўзлиги, маданиятининг ворисийлик аънаналари ҳамда менталитетига путур етказиши турган гап. Президент Ислон Каримов таъкидлаганидек, "...баъзан беозор бўлиб туюлган мусиқа, оддийгина мультфильм ёки реклама лавҳаси орқали ҳам маълум бир мафкуравий мақсадлар ва интилишлар ифодаланади" ("Тафаккур", 1998 йил, 2-сон, 6-бет).

Ривожланган давлатларнинг бошқа мамлакатлар иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий ҳаётига таъсири трансмиллий корпорацияларнинг жаҳон хомашё ва истеъмол бозорида ҳукмрон қилишга интилаётганида намён бўлмоқда.

Маълумки, XIX асрнинг охирида пайдо бўлган дастлабки ТМКлар қуйидаги тамойиллар асосида фаолият юрита бошлаган: 1) ишлаб чиқаришни четдан келтириладиган хомашё билан таъминлаш; 2) хорижий бозорларда тармоқлар ташкил этиш орқали мавқеини мустаҳкамлаш; 3) маҳсулот ишлаб чиқариш корхоналарини харажати камроқ бўлган минтақаларга жойлаштириш; 4) жаҳон бозорларини доимий назорат этиш имкониятини берувчи ўзига хос технологик-молиявий стратегия асосида фаолият юритиш.

Ана шу тамойилларга қатъий амал қилган ҳолда тараққий этган ТМКлар XX асрнинг охирига келиб глобаллашув жараёнининг асосий "иштирокчи"си ва муҳарририга айланди. Бу ўз-ўзидан бўлгани йўқ, албатта. Мазкур корпорациялар жаҳон бозоридаги вазият ва рақобатлашув жараёнини теран таҳлил этиш, зарур ҳолларда иш услуги ва чиқарилаётган маҳсулот турини ўзгартириш, асосан юксак технология соҳаларида фа-

олият юритиш, ишлаб чиқаришни маҳсулот рентабеллиги юқорирок бўлган ҳудудларга жойлаштириш, ўз таркибидаги корхоналар фаолиятини ягона тизимга ярашган, ўта мослашувчан ишлаб чиқариш ва ахборот технологиялари воситасида мувофиқлаштириш, ихтисослашган тармоқларнинг ягона халқаро бошқарув тизимига интеграциялашувини таъминлаш орқали глобаллашув жараёнининг етакчи кучларига айланди. Бу ҳол замонавий технологиялар, айниқса, коммуникация ва компьютер тизими соҳасида аниқ кўзга ташланмоқда.

Янги технология инсониятни тараққиётга етаклайдими ёки таназзулга?

Замонавий ахборот технологиялари, бир томондан, жаҳон халқларининг иқтисодий-ижтимоий, маданий-маърифий тараққиётига ҳамда сайёрамиз тақдири учун масъулиятни англаган умумжамоага айланишига хизмат қилаётган бўлса, иккинчи томондан, дунёнинг парчаланиши ва жаҳон майдонида ўзаро кескинликнинг кучайишига сабаб бўлмоқда.

Глобаллашув жараёнини кенгроқ тасаввур этиш учун ушбу масаланинг ҳар икки жиҳатига тўхталиш лозим.

Постиндустриализм концепцияси асосчиларидан бири Д. Белл ўтган асрнинг 70-йилларидаёқ вужудга келаётган янги даврга (илмий адабиётда у "информацион" ёки "технотрон" давр деб ҳам аталади) ҳос айрим муҳим белгиларга эътибор қаратган эди. Унинг назарида, асосий ишлаб чиқариш омили индустриализмдан олдинги даврда — қўл меҳнати, индустриализм даврида — техник қурилма бўлган бўлса, постиндустриал босқичда билим, ақлий салоҳият ҳал қилувчи аҳамият касб этиши лозим эди. Бу даврда ишлаб чиқарилган моддий бойликларнинг миқдори эмас, сифати, аниқроқ айтганда, одамларнинг турмуш даражаси, ижодий, интеллектуал меҳнат асосий омилга айланиши зарур эди. Модомики, шундай экан, бугунги кунда юксак ақлий салоҳиятга эга бўлган олимлар, муҳандис ва мутахассислар жамиятнинг етакчи кучи (элитаси), технологик кашфиёт ва ихтироларнинг ижодкорига айланмоғи даркор.

Дарҳақиқат, ўтган асрнинг сўнгги чорагида улкан илмий-технологик тараққиётга асос солинди. Шунинг натижаси ўлароқ ҳозирги вақтда саноат корхоналарида юз минглаб роботлар ишламоқда: кўплаб соҳалар автоматлаштирилган; биотехнология фани кашфиётлари қишлоқ ҳўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш соҳасида туб бурилиш ясаши кўтилмоқда; ген муҳандислиги борасида эришилган ютуқлар туфайли миллион-миллион инсонлар ҳаётига зомин бўлган ирсий касалликларни бартараф этиш имконияти туғилмоқда.

Ҳолбуки, бундан атиги чорак аср илгари "компьютер" атамаси кўпчиликка номаълум эди. Бугунги кунда эса компьютер технологиялари ва телекоммуникация тармоқлари соҳасида эришилган муваффақиятлардан инсон ақли шошади. Мисол учун, 70-йилларнинг бошида ИНТЕЛСАТ йўлдош алоқа тизими Антантика ортидан атиги 240 та телефон сўзлашувини қабул қилган бўлса, бугун бу кўрсаткич 120 мингтадан ошиб кетди. Биргина СВИРТ халқаро молия тизими 200 минг компьютер орқали 50 мамлакатнинг икки минг банкини боғлаб тургани ҳар қандай

одамни ҳайратлантириши табиий. Дунёни тўр сингари ўраб олган ИНТЕРНЕТ тизими ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Бу тизим воситасида дунёнинг исталган нуқтаси билан боғланиш, керакли маълумотларни олиш, зарур одамлар билан мулоқот қилиш, хат ёзиш мумкин. Бундай тараққиётни қирқ-эллик йил олдин тасаввур ҳам қилиб бўлмасди. Шу боис бугунги ёшлардан ота-бобоси яшаган давр ҳақида сўрасангиз, аксарияти “э, бу тош даври-ку!” деб қўяколади.

Кўпгина файласуф ва социологлар бугунги кунда ахборот асосида ривожланувчи жамиятнинг етакчи ҳаракатлантирувчи кучи, ўзига хос интеллект соҳиблари — киберкратиянинг шаклланаётганини эътироф этмоқда. Мутахассисларнинг таъкидлашича, бундай тузилма фаолияти коммуникация тизими, электрон алоқалар асосида вужудга келадиган ахборот майдони, маълумотлар захирасида сақланадиган хотира, янги гоёларни илгари сурадиган ақл-заковат соҳиблари, компьютер техникасини мукамал эгаллаган одамлар, “интеллектуал бозор”, маълумот ва гоёлар алмашуви орқали кечади. Буларнинг барчаси интеллектуал мулоқотнинг маданият, ишлаб чиқариш ҳамда ижтимоий ҳаётдаги узлуксиз фаолиятини таъминлайди. Ҳатто айрим олимлар ахборот ва электрон техника воситалари амалдорларнинг кўпгина вазифаларини ўз зиммасига олаётгани маъмурий тизим тазйиқини жиловлаш, инсон ва жамият ҳаётини янада эркинлаштиришнинг муҳим омили бўлади, деб ҳисобламоқда. Тараққий этган давлатларда бу борада жиддий ютуқларга эришилган. Жумладан, ҳар бир компьютер соҳиби бозордаги вазиятга аралашиб, керакли маҳсулотни танлаб олиш, исталган корхона ёки фирма билан мулоқотга киришиб, хоҳлаган бошқа маълумотдан (давлат сири бўлган маълумотлардан ташқари) хабардор бўлиш имкониятига эга. Аслида “ахборотга асосланган демократия жамияти” деган ижтимоий-сиёсий тузум ҳам шундан иборат эмасмикан? Лекин бу жамият инсониятни ташвишга солаётган масалалар, хусусан, электрон технологиялар келтириб чиқарадиган муаммоларни ҳал этишга қодирмикан?

Маълумки, саноат корхоналарида янги технологияларнинг жорий этилиши ҳамда автоматлаштириш жараёнининг кучайиши иш жойларининг кескин қисқаришига олиб келади. Чунки битта робот камида тўрт ишчининг вазифасини удралайди. Фақат дунёдаги биргина давлат — роботлаштириш суръати ва саноатда қўлланадиган электрон қурилмалар сони бўйича жаҳонда етакчи ўринни эгаллаб келаётган Японияда, машҳур фирмаларининг ўзига хослиги ҳамда ижтимоий тотувлик аъъаналари туфайли, шунингдек, юзага келган муаммо баҳамжihatлик билан ҳал этилаётгани боис ишсизлик муаммосининг кескин тус олиб кетмаслигига эришилмоқда. АҚШ ва Оврупонинг тараққий этган мамлакатларида эса вазият бошқачарок: ишсизликнинг салбий оқибатларидан хавфсираган маъмурлар бунда янги технологияларни жорий этиш суръатларини сунъий равишда секинлаштиришга мажбур бўлмоқда. Шунга қарамай, мазкур давлатларда иш жойларининг қисқариб бораётганини кузатиш мумкин. Хусусан, ўтган асрнинг 80-90-йилларида АҚШ пўлат эритиш компанияларида, ишлаб чиқариш кўлами ўзгармагани ҳолда, ишчилар сони олти баробар, “Женерал Электрик” компаниясида уч баробар камайган.

Ривожланаётган мамлакатларнинг аксариятида эса вазият янада ачи-

нарли тус олмоқда. Уларда миллион-миллион арзон ишчи кучининг мавжудлиги сабабли замонавий технологияларни жорий этиш жиддий муаммога айланаётир. Оқибатда иқтисодий ва ижтимоий табақалашув жараёни кескинлашиб бормоқда. Жумладан, АҚШда сармоядорларнинг бешдан бири мамлакат миллий бойлигининг 80 фоизига эгалик қилмоқда. Ёки Иккинчи жаҳон урушидан кейин дунё аҳолисининг энг бой тоифаси ҳисобланган 20 фоиз одамнинг даромади 20 фоиз камбағалларникига нисбатан 30 баробар кўп бўлган бўлса, XXI асрнинг бошида улар ўртасидаги фарқ яна шунчага ошган.

Яна бир мисол. Кейинги вақтда Россия матбуотида бойлик ва қашшоқлик нисбати ўта хавфли тус олаётгани, чунончи, мамлакат ялпи даромадининг тўқсон фоизи ўн беш миллион бой-бадавлат кишилар қолган ўн фоизи эса бир юз ўттиз миллион аҳоли ўртасида тақсимланаётгани тўғрисидаги маълумотлар чоп этилмоқда. Бошқача айтганда, инсоният ташвишини енгиллаштириши лозим бўлган юксак технологиялар даврида тараққий этган ва ривожланаётган мамлакатларнинг иқтисодий тараққиёт даражасидаги тафовут камайиш ўрнига кўпайиб бормоқда. Гоҳо ўйлаб қоласиз, дунёнинг баъзи минтақаларидаги нотинчлик, турли қонли можаролар, иқтисодий-ижтимоий зиддиятларнинг кучайиши, ғайриинсоний гоя ва мафкуралар хуружи кучайиб боришининг асл сабабларидан бири шунда эмасмикан?

Бундан ташқари, биотехнология тараққиёти, унинг ютуқлари асосида ишлаб чиқарилиши мўлжалланаётган маҳсулотларнинг аънавий деҳқончилик ва фермерлик фаолиятига салбий таъсир этиши, шунингдек, жаҳондаги бир қатор илмий лабораторияларда ген муҳандислиги ҳамда ирсий чашиштириш борасида юритилаётган тадқиқот натижалари кўпинча сир сақланаётгани дунё жамоатчилигини ташвишлантирмоқда. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, мазкур соҳада фаолият юритаётган трансмиллий корпорацияларнинг аксарияти фақат моддий манфаатни кўзлаб ҳаракат қилмоқда. Мисол учун, қишлоқ хўжалигида фермерлар учун сабзавот навларини етиштириб берувчи ТМКларнинг бирида ген муҳандислиги технологияси асосида яратилган навлар фақат биринчи йили мўл ҳосил берар экан. Демак, келаси йили агрофирма ёки фермер яна ўша якка-ҳоким корпорация навидан янги уруғ сотиб олишга мажбур бўлади. ТМКлар фаолият юритаётган бошқа соҳаларда ҳам вазият шундан айтарли фарқ қилмайди.

Бугунги кунда 60 мингга яқин ана шундай корпорация ва уларнинг 500 мингдан зиёд компанияси фаолият юритмоқда. Мазкур корпорациялар халқаро иқтисодий муносабатлар ва умуман жаҳон иқтисодиётида етакчи ўрин тутди. Чунончи, дунё бўйича ишлаб чиқарилаётган саноат маҳсулотининг ярми, ташқи савдо ҳажмининг олтимиш фоизи, янги техник қурилма, илғор технология учун берилган патент ва лицензияларнинг саксон фоизи ТМКлар ҳиссасига тўғри келади. Шу билан бирга, улар бугдой, қаҳва, жўхори, қурилиш материаллари, тамаки, каноп, чой, темир рудаси, мис ва боксит, табиий каучук ва нефть хомашёси ишлаб чиқаришнинг 75-90 фоизини назорат қилади. АҚШда чоп этиладиган "Иқтисодчи" журналида таъкидланишича, жаҳон бўйича ишлаб чи-

қарилаётган, узоқ муддатга мўлжалланган буюмлар, самолёт, электрон асбоб-ускуна, автомобиль каби маҳсулотларнинг ярмидан кўпини бешта энг йирик ТМК ўз назорати остига олган экан.

Айрим трансмиллий корпорациялар нисбатан кичикроқ мамлакатлар билан иқтисодий жиҳатидан бемалол рақобатлаша олади. Биргина “Женерал моторс” компаниясининг савдо-сотик ҳажми Швецария, Австрия ҳамда Швеция сингари ривожланган давлатлар ялпи ички маҳсулотидан кўп экани шундан далолат беради. Эътиборли жиҳати шундаки, ЮНКТАД рўйхатига киритилган юзта энг йирик ва қудратли ТМК орасида америка корпорациялари етакчилик қилмоқда. Жумладан, нефть ишлаб чиқариш ва уни қайта ишлаш тармоғида фаолият юритаётган “Эксон”, “Мобил”, “Шеврон”, “АМОКО”, “Атлантик ричфилд” корпорацияларининг хорижга маҳсулот чиқариш ҳажми 189 миллиард 200 миллион доллар (яъни, юзта ТМК маҳсулот ҳажмининг 49 фоизи), кимё-фармацевтика соҳасида “Дюпон (Е.И.)”, “Доу кемикл”, “Проктер энд Гембл”, “Джонсон энд джонсон”, “Американ хоум продакте”, “Фармасиа энд Апжон инк.” 71 миллиард 200 миллион доллар (27,6 фоиз), электрон технология ва коммуникация соҳасида “Женерал корпорейшн”, “Хюлетт-Паккарт”, “Ксерокс корпорейшн”, “Моторолла инкорпорейтед”, “ИБМ”, “АТ&Т” корпорацияларининг улуши 123 миллиард 600 миллион долларни (30 фоиз) ташкил этади.

Электрон технологиялар тараққиёти табиий равишда молиявий глобаллашув жараёнини келтириб чиқарди. Ҳозирги вақтда халқаро молиявий компьютер тармоғи орқали дунёнинг бир бурчагидан бошқасига инсталган миқдорда маблағ ўтказиш мумкин. Шу соҳа мутахассисларининг эътирофи этишича, ўтказилаётган маблағнинг бир кунлик умумий миқдори бир триллион доллардан ошар экан. Энг ёмони, маблағ оқимининг ҳақиқий ишлаб чиқариш ва савдо соҳасидан узоқлашаётгани, кундалик валюта савдоси миқдори маҳсулот ва хизматлар қийматидан бир неча юз баробар кўплиги, эртами-кечми, глобал молиявий инқирозга олиб келиши мумкин. Дарвоқе, XXI аср арафасида Жануби-Шарқий ва Шарқий Осиё мамлакатларида рўй берган молиявий таназзул глобал инқирознинг дастлабки аломати эмас деб ким кафолат бера олади?

Электрон технологиялар банк-молия соҳасининг криминаллашувига ҳам кенг имкониятлар яратмоқда. Турли банк муассасалари ва йирик корпорацияларнинг компьютер кодларини бузиб, миллион-миллион доллар миқдоридаги маблағни ўмараётган фирибгар “хакер”лар сони кун сайин ортиб бормоқда. Бугунги кунда банк-молия соҳасига иxtисослашган минглаб майда гуруҳлардан ташқари ўнга яқин йирик жиҳдий ТМКлар наркотрафик, курул-яроғ ва ҳатто одам савдоси билан шуғулланмоқда. Бундай жиноий фаолият инсоният ҳаётига қанчалик хавф солаётганини тасаввур этиш учун сўнгги ўттиз йил мобайнида гиёҳванд моддалар савдоси қарийб эллик баробар ошганини эслашнинг ўзи kiffoя. Биргина АҚШ ва Оврупо мамлакатларида ҳар йили 120-150 миллиард доллар миқдорида гиёҳванд моддалар (героин, кокаин, наша ва ҳоказо) сотилаётгани ҳеч кимни бефарқ қолдирмаслиги керак. Оқ уй статистика хизмати маълумотига кўра, 1998-99 йиллар мобайнида АҚШда гиёҳванд

моддалар савдоси ва уни истеъмол қилгани учун бир ярим миллион киши ҳибсга олинган (*"США. Канада", 2000 йил, 12-сон, 65-бет*). Қолаверса, кўплаб сохта фирма ва оффшор банклар (сармоя киритишда имтиёз берадиган ҳудудий молия муассасалари) эса жиноий йўллар билан топилган маблағни қонунлаштиришга, яъни даромадли соҳаларга жойлаштириш, уй-жой, қимматбаҳо буюмлар сотиб олиш, экстремистик, кўпурвучи гуруҳларни молиявий жиҳатдан таъминлашга сарфламоқда. Сирасини айтганда, бу соҳада глобаллашув жараёни шу даражада криминаллашиб кетганки, халқаро жиноий гуруҳлар фаолиятига чек қўйишга ҳатто Интерполдек қудратли ташкилотнинг ҳам "тиши" ўтмаяпти.

Хуллас, постмодернизм асосчилари илгари сурган ғояларнинг аксарияти бугунги кун воқелигига зид келмоқда: билим, ақлий салоҳият товар муносабатлари ўрнини эгаллаш қолиб, ўзи товарга айланиб бормоқда.

Бизнингча, инсоният тарихида кўп марта содир бўлган ҳолат бугун яна такрорланмоқда: сиёсий институтлар, ижтимоий муносабатлар ҳамда ахлоқ ривожини технологик тараққиётдан ортда қолмоқда. Жумладан, "Энг қонли аср" дея эътироф этилган XX асрда 50 миллиондан зиёд одамнинг қирилиб кетишига сабаб бўлган иккита жаҳон уруши, сайёрамининг турли минтақаларида бугунги кунгача давом этиб келаётган низолар, тараққий этган ва ривожланаётган мамлакатлар иқтисодий-ижтимоий ривожига тафовут тобора ортиб бораётгани, айирмачи ҳамда экстремистик гуруҳлар таҳдиди кучайгани ва бошқа шу каби зиддиятлар сиёсий институтлар, ижтимоий муносабатлар ҳамда ахлоқнинг кишилар онги ва менталитетининг давр талабларига мос келмаётганининг ёрқин ифодасидир. Бу ҳол мазкур жараёнлар билан бевосита боғлиқ бўлган экологик муаммоларнинг глобаллашиб бораётганида ҳам намоён бўлмоқда.

Табиатни хусусийлаштириш инсофданми?

Бундан чорак аср муқаддам "Рим клуби" атрофида уюшган олимлар томонидан чоп этилган "Тараққиёт чегараси" деб аталмиш машҳур маърузада сайёрамининг иқтисодий ривожига хавф туғдираётган энергетик ва хомашё захираларининг тугаб бораётгани ҳақида сўз юритилган бўлса, бугун масала одамзод ҳаётига жиддий хавф солаётган табиат ва атроф-муҳит ҳолатининг кескин ёмонлашуви, биосферага техноген таъсирнинг кучайиши, кўплаб жонивор ва ўсимлик турларининг йўқолиб кетиши оқибатида сайёрамининг генофондида тузатиб бўлмас ўзгаришлар рўй бераётгани тўғрисида бормоқда. Бундай аянчли ҳолат учун масъулият глобаллашув жараёнидан манфаатдор бўлган мутараққий мамлакатлар, аввало, трансмилий корпорациялар зиммасига юкланмоғи лозим.

Экологик вазият шу қадар кескин тус олганки, бу борадаги баҳс-мунозаралар аллақачон халқаро ташкилотлар, ҳукуматлар, йирик корпорация ва молиявий тузилмаларни қамраб олган умумсиёсий жараённинг ажралмас қисмига айланиб қолди. Албатта, бу борада жаҳон ҳамжамияти қўл қовуштириб ўтиргани йўқ. Жумладан, экологик инқирозни бартараф этиш, иқтисодий тараққиётни табиий муҳит ҳимояси

билан уйғун ҳолда олиб бориш бўйича тегишли дастурлар ишлаб чиқи- лаётир. Бу йўналишдаги илк қадам сифатида БМТнинг Атроф-муҳит ва тараққиёт халқаро комиссиянинг “Бизнинг умумистикболимиз” маъру- засида илгари сурилган “Барқарор тараққиёт” концепциясини эъти- роф этиш мумкин.

Унда асосий эътибор чиқимсиз, хомашёни тежайдиган технология- ларни жадал ривожлантириш, халқаро ташкилотларнинг атроф-муҳит ҳолати ва ундан фойдаланишни назорат этишни кучайтириш масала- ларига қаратилган. Лекин, афсуски, бу борада қабул қилинаётган қарор- ларнинг барчаси ҳам бажарилаётгани йўқ. Чунончи, 1997 йилда Япо- ниянинг Киото шаҳрида сайёрамиз иқлимидаги глобал ўзгаришларга оид халқаро конференцияда (у “Киото келишувлари” деб юритилади) бир қатор тараққий этган мамлакатларда атроф-муҳитга тарқатилаёт- ган зарарли моддалар (фреон, карбонат ангидрид каби) миқдорини кескин камайтиришига келишиб олинган эди. Аммо бу ҳужжатни амалга оширишда сусткашликка йўл қўйилмоқда. Баъзан экологик дастурлар турли сиёсий ва иқтисодий гуруҳларнинг (биринчи навбатда, транс- миллий корпорацияларнинг) ўзаро кураш майдонига айланиб қолаёт- гани ҳам таъшишларидир. Масалан, БМТ қошида ТМКлар бўйича махсус марказ ташкил этилиб, унинг зиммасига мазкур корпорация- лар фаолиятини теклаш борасида қатъий экологик талаб ва стандар- тлар ишлаб чиқиш вазифаси топширилган эди. Бироқ ТМКлар манфа- атларини ҳимоя қилувчи кучларнинг саъй-ҳаракати билан экологик стандартлар амалиётга татбиқ этилмади, марказнинг ўзи эса тарқати- б юборилди.

Бу ўринда гап экологик стандартлар, табиий захиралардан оқилона фойдаланиш қонун-қоидаларини ишлаб чиқиш ва ҳаётга жорий этиш ҳақидагина бораётгани йўқ. ТМКлар ва уларнинг ҳомийлари сайёра- миз табиий захиралари, жумладан, ер ва ерости бойликлари, сув ва умуман биосферани тўлиқ назорат остига олиш каби долзарб эколо- гик масалалар муҳокамасига кенг халқ оммасини йўлатмасликка ҳара- кат қилмоқда. Лондонда чоп этиладиган “Экологист” журналининг но- шири Н. Хилдьярднинг таъкидлашича, “Мавжуд муаммоларга қарши гўё “курашаётган”, аслида эса табиий захираларга эгалик қилмоқчи бўлган жаҳон технократияси экологик инқироздан фойдаланиб қолишга ин- тилмоқда. Атроф-муҳитни ҳимоя этиш баҳонасида фақат моддий ман- фаатларни кўзлаётган глобал менежерлар қавми қулдорликнинг янги шаклига замин ҳозирламоқда”.

Хулоса қилиб айтганда, глобаллашув жараёни одамзодга ўзаро ахбор- рот алмашув, алоқаларни мустақамлаш, ишлаб чиқариш суръатини кен- гайтириш борасида катта имкониятлар бериш билан бирга йиллар, аср- лар давомида етилиб келган муаммоларни ҳам юзага чиқара бошлади. Бугунги кунда техник тараққиётнинг юксак чўққисига кўтарилган инсо- ниятнинг ўзи кўпгина муаммолар қошида ожиз қолмоқда. Бу эса баша- риятни яна бир бор огоҳликка, ақл-идроки ва салоҳиятини фақат эзгу- лик йўлида ишлатишга даъват этади.

BORXES PARADOKSLARI

Кутилмаган фикрлари билан кўпчиликини хайратга солиб келаётган бу ёзувчи дунёга жуда теран назар ташлайди. Шу боис унинг парадокслари, жумбоқли мулоҳазалари ҳали бирон бир файласуф ёки донишманд охиригача англаб етмаган кажрафтори фалакнинг инсон тафаккуридаги ифодаси бўлиб туюлади. Жумладан, у дунё ҳақида куйидагича ҳукм чиқаради: "Дунё — гаройиб: унда ҳар нарса бўлиши мумкин. Бизгача ҳамма нарса кашф этилган. Аммо гаройиб дунё янада гаройиб тадқиқотларга муҳтож" (*Хорхе Луис Борхес. "Изид битиклари". М., 1992, 413-414-бетлар*). Бошқа бир жойда Борхес ушбу фикрини давом эттириб бундай деб ёзади: "Олам мен учун туганмас хайрат, қайғу, фожиа ва айрим ҳолларда бахт манбаидир; мен оламнинг тузилиши ҳақида назария яратмадим, фақат турли метафизик, диний-мистик таълимотларни

адабий-бадий мақсадларимга татбиқ этдим, холос. Менда оламни қайта қуриш ғояси йўқ; мен билим кучига ишонмайдиган агностикман" (*434-бет*). Дунё гаройиботларини ўрганишга умрини сарф этган ёзувчи-файласуфнинг "мен агностикман" дейиши унинг ижодига хос, аммо мос бўлмаган парадоксдир.

Борхес асарларини ўқиш осон эмас, улар хусусида ёзиш эса ундан ҳам қийинроқ. У нималар тўғрисида ёзмади дейсиз: китоблар ва қумкитоб, тошбақа ва вақт машинаси, жаннат ва дўзах, вайроналар уюми ва илоҳият гули, қаббала ва муббаро рух, тириклар ва ўликлар суҳбати, туш ва тушнинг туши, илк одам ва алподам, физика ва алхимё, мусиқа ва мистика, Шарқ ва Ғарб, "Минг бир кеча" ва "Фауст", "Авесто" ва "Айвенго"... У кимлар ҳақида ёзмади дейсиз: Анаксагор ва Аристофан, Арасту ва Ашок, Би-

атриче ва Данте, Гомер ва Гегель, Зардушт ва Зигмунд Фрейд, Ши Хуанди ва Рихард Вагнер, Питер Рубенс ва Бертран Рассел, Исо ва Бенедетто Кроче, Александр Македонский ва имом Фаззолий, Конфуций ва Кьеркегор, Форобий ва Тойнби, Сукрот ва Сведенборг, Монтесума ва Шарлб Бодлер, Умар Хайём ва Морко Поло, Шанкара ва Олдс Хаксли, Ибн Сино ва Генри Хаққард... У қайси тилларни ўрганмади дейсиз: лотин, иврит, санскрит, араб, португал, испан, италян, немис, француз, англиз... Шу боис унинг "Қайси маданиятнинг ворисисиз?" деган саволга ҳақли равишда "ҳаммасининг" деб жавоб бериши бежиз эмас.

У инсоннинг умри қисқа эканини ва борхесларнинг беш авлоди умрининг иккинчи ярмини сўқир ўтказганини ҳам яхши билади. Демак, кўп нарсани билиш, ўрганиш ва кўп нарсалар ҳақида ёзиш керак эди. Бу борада унинг учун китобдан яқинроқ дўст йўқ эди. Борхес қайси шаҳар ёки мамлакатга бормасин, аввало китоб дўкони ва кутубхона қидирар, кейин эса — нон дўкони ва ётоқхона ташвишни қиларди. Бу ҳақда унинг ўзи "Бобил кутубхонаси" асарида бундай дейди: "Мен жаннатни кутубхонага ўхшатаман. Ўлганимда кимнингдир меҳрибон қўллари кутубхона панжараларидан мени пастга отсин, чексиз коинот — менга қабристон, шамол эса майин пар бўлсин" (*ўша асар, 217-бет*).

Китоб ва китоблар Борхес асарларининг том маънодаги бош қахрамонларидир. Унинг учун нафақат одам, ҳатто худо ҳам ўқилиши, англиани зарур бўлган

китобдир. Ушбу китобни у "Алпкитоб" ("Сверхкнига"), борлиқни эса "Бобил кутубхонаси" деб атайди.

"Инжил"да ёзилишича, одам худо даргоҳига етиш учун минора қуришга аҳд қилибди. Одамнинг бу шаққоқлиги худого ёқмабди ва у кишиларнинг тилини бир-бирини тушунмайдиган даражада чалкаштириб юборибди. Натижада Бобил минораси битмай қолибди. Қадимги одамлар ниҳоясига етказолмаган минорани Борхес китоблари билан қурмоқчи бўлади (аслида бу ҳам парадоксдир).

Адибнинг ёзишича, коинот олти бурчакли улкан кутубхона (коинот-кутубхона), одамлар эса ундаги китобхонлардир. Мазкур кутубхонада борлиқнинг, мавжудликнинг гаройботлари, сир-асрори, идрок этилмаган моҳияти, ҳали ҳеч ким англаб етмаган ҳикматлари битилган китоб — Алпкитоб мавжуд. Китобхонлардан бири уни ўқиб, худосифат бўлган ва Одам-Китобга айланган. Қолганлар ҳам шундай хислатга эришиш ва борлиқ сирларидан воқиф бўлиш учун Алпкитобни топишга бел боғлайди, аммо уларнинг барча саъй-ҳаракатлари зое кетади. Уларга кимдир А га етиш учун Б ни, Б га етиш учун В ни, В га етиш учун эса С ни топиш зарур деб маслаҳат беради. Бу аслида Борхеснинг ўз изланишларидан чиқарган хулосаси эди. Бу ҳақида у шундай деб ёзади: "Мен умримни ана шундай изланишларда ўтказдим. Менга Коинот-Кутубхонанинг аллақайси тоқчасида борлиқ сир-асрори битилган Алпкитоб бордек туюлди. Агар бу китобни мен топа олмасам, ҳеч бўлмаганида минг йилда

Аргентиналик машҳур адиб ва файласуф Хорхе Луис Борхес асарлари ўзбек китобхоналарига деярли маълум эмас. Ваҳоланки, у XX асрда китоблари Оврупо ва Америкада энг кўп ўқилган, Фарб фалсафасига Шарқ диний-мистик қарашлари ва таълимотларини сингдирган ҳамда ғайримантикий, парадоксал фикрлари билан гносеологияга (билиш назарияси) жиддий таъсир кўрсатган мутафаккирлардан биридир.

Борхес 1899 йили Буэнос-Айрес шаҳрида юрист оиласида дунёга келган. Ота хонадонидagi англиз ёзувчи ва файласуфларининг асарлари тўпланган каттагина кутубхона унинг келгуси ҳаёт йўлини белгилаб беради. Бўлажак ёзувчи беш-олти ёшидаёқ баъзи китобларни мустақил ўқийди, саккиз ёшида эса уларни испан тилига таржима қила бошлайди. У қунт билан Шекспир, Томас Браун, Шелли, Стивенсон,

кимгадир уни топиб ўқиш насиб этсин! Одамзод эртами, кечми, ер юзидан қирилиб кетиши мумкин экан, сирли ва қимматбахо асарларга тўла Коинот-Кутубхона ва Алпкитоб сақланиб қолсин, деб худога ёлвордим" (*ўша асар, 222-бет*).

Ёзувчи-файласуфнинг ушбу фикрлари замирида олампарварлик ва инсонпарварлик гоялари ётса-да, чексиз коинот сирлари биргина китобга жо бўлади, деб қараш ғайримантикийдир.

Борхес назарида, нафақат Алпкитоб, балки ундаги ҳар бир ҳарф, чизиқ ва белгилар ҳам сирли синоатга тўла, чунки бутуннинг хусусиятлари қисмда ҳам мавжуд бўлиши зарур. Аммо бутуннинг хусусиятларини ҳамма ҳам идрок эта олмайди. Чунки оддий ақл оддий ҳарф, чизиқ ва белгиларнигина англаши мумкин, холос. Алпкитоб сирларини тўлиқ англаш учун эса Алподам керак. Борхес худодан, кимдир минг йилда Алпкитобни топиб ўқисин, деб сўраганида Алподамнинг келиши муқаррар эканини назарда тутган.

Борхес тилга олган "Алподам", "Алпкитоб", "Коинот-Китоб", "Бобил кутубхонаси" иборалари мажозий маъно-мазмун касб этса-да, ёзувчи уларни реал ҳақиқат сифатида қабул қилади ва уларнинг мавжудлигига ўқувчини ҳам иншонтиришга интилади. Бирок, бутуннинг қисмга жо бўлиши, чекланган нарсада чексиз нарса тўлиқ ифодаланишини тасаввур этиб бўлмаслиги боис, Борхеснинг бу истиоралари парадоксал, ғайримантикий бўлиб қуринади.

Буюк Хитой деворини император Ши Хуанди қурдиргани маълум, аммо уни

кимлар қурганини деярли ҳеч ким билмайди. Ши Хуанди Хитой тарихининг ўзидан бошланишини истаган ва уч минг йил давомида яратилган барча нарсаларни йўқ қилишга, жумладан, китобларни ҳам оловга ташлашга буйруқ берган. Китоб яширганларнинг эса пешонасига тамга босиб, девор қурилишига умрбод маҳкум этган. Борхес китоб кашф этилганидан буён уни йўқ қилиш йўлидаги ҳаракатлар ҳалигача давом этаётганини эслаб, бундай хулоса чиқаради: "Ши Хуанди ёққан китобларнинг аччиқ ҳиди ҳамон томоғимдан кетмайди. Китобларни ёқиш ва халқлар орасига деворлар қуриш ҳукмдорларнинг азалий иши бўлиб қолмоқда" (*ўша асар, 228-бет*). XX асрнинг 30-40-йилларида собиқ Иттифоқда ҳамда фашистлар Германиясида улкан сим-девор қурилаётгани Борхес хулосалари ҳақиқатдан у қадар йироқ эмаслигидан далолат беради.

Борхес кўп мурожаат этган мавзулардан яна бири — туш ва уни англаш масаласидир. У тушдаги воқеаларни бадий-фалсафий таҳлил этишни, ғайримантикий хулосалар чиқаришни севган. Бошқача айтганда, у тушдан ўзига хос маъно-мазмун, моҳият излаб топишга интилган.

...Кекса одам кимгадир ниманидир ўргатапти. У анатомия, космология, магиядан маърузалар ўқийди, инсон руҳининг мавжудлигини, у, истаса, янги бир борлиқ яратиши мумкинлигини исботла-

Жойс, Киплинг ижодини, кейинчалик қадимги юнон, рим, хитой ва ҳинд фалсафий ҳамда диний-мистик таълимотларини ўрганади. "Илиада", "Одиссей", "Инжил", "Авесто" каби муқаддас китобларнинг илоҳий гояларидан баҳраманд бўлади.

Борхеслар оиласи Оврупога кўчиб келгач, Хорхе Луис немис, италян, француз мумтоз адабиёти ва фалсафаси билан бевосита танишиш имкониятига эга бўлади. У бадий-фалсафий ижод орқалигина мавжуд маданий меросни эгаллаш ва оммалаштириш мумкинлигини англаб етади. Ута мураккаб спиритуалистик таълимотларни ҳам у энгил эссе ёки ҳикоя тарзида баён этишга, эртақ, афсона, хаёл, тушни реал воқелик билан боглиқ ҳолда тасвирлашга интилади. Натижада оддий воқеликдан кутилмаган, ғайритабiiй фикрлар келиб чиқади.

моқчи бўлади, лекин ҳеч ким уни тушунмайди. Унинг тингловчилардан кўнгли қолади ва шундан сўнг бир пайтлари Олов худоси шаънига қурилган, энди эса ташландиқ бўлиб қолган ибодатхонага узлат қилади. Тушида борлиқни англаш ва поклашга қодир қалбни, одамни яратмоқчи бўлади. Икки ҳафта ўтгач, у мушдек юракни пайдо қилади. Уни фарзандидек тарбиялаб, катта қилгач, бошқа бир ташландиқ ибодатхонага жўнатади. Жохил одамлар вайронага айлантирган ибодатхонанинг қайта тикланишига умид қилади. Кунлардан бир кун дарё орқали оқиб келган турки совуқ кимсалар ибодатхонада қандайдир шарпа пайдо бўлгани ҳақида унга хабар етказилади. Кекса одам гап ким ҳақида бораётганини англайди ва унинг қалбини ваҳима босади. "Ахир, у тушимда яратилган шарпа-ку?! Агар у тушда яратилганини билса борми... Ақлни чалғитувчи бу кимса кимнингдир тушида яратилган шарпа эканини англаш нақадар аянчли қисмат!" (*Ўша асар, 207 — 212-бетлар*). Ногаҳон Олов худосининг амри биланми ёки бошқа сирли қаромат туфайлими, ибодатхонага ўт кетади. Ҳамма нарса аланга ичида қолади. Тушда яратилган одам эса шод бўлиб, ўзини ўтга уради. Аммо, олов ундан тисарилади, уни маҳв этишга ҳатто Олов худосининг ҳам кучи етмайди. Кекса одам беҳосдан уйғониб кетади ва даҳшатли воқеалар тушида содир бўлаётгани, унинг ўзи ҳам бошқа бировнинг тушига кирётганини англайди.

Борхеснинг бундай қарашлари реал борлиқ — туш, инсон кимнингдир тушига

кириш учун яратилган деган қадимги идеалистик таълимотга таянади. У ташландиқ ибодатхона — дунё, одамни эса уни кутқаришга, поклашга қодир куч, дея тасаввур этади. Бироқ тушда яратилган одам вайронани тиклашга қодирми? Туш тасвиридан келиб чиқадиган фалсафий маъно нимада?

Ёзувчи Шопенгауэрнинг "Ҳаёт — тушдир. Тарих — авлодларнинг чексиз ва беором туши. Ҳаёт ва туш айнан бир китобнинг варақларидир" деган сўзларини бот-бот такрорлайди. Бир қарашда ёзувчи воқеликни инкор этаётган ёки туш ва ҳаётни бир хил ходиса сифатида талқин этаётгандек туюлади. Дарҳақиқат, Борхеснинг "Туш — бир жанр, қўрқинчли туш эса унинг мавзудир" деган фикрлари оқилона фикрлаш, ақл-идроқ қоидаларига зиддек кўринади. Чунки туш умрнинг бир қисми бўлса-да, у ўта индивидуал, бетакрор ва ғайриодатий ходисадир. Ақл-идроқ эса ҳаётда, воқелиқда такрорланмайдиган ва муқим шаклга эга бўлмаган нарсалардан маъно қидиришга ҳали ўрганмаган. Айнан шунинг учун ҳам Борхеснинг туш ҳақидаги фикрлари, унинг тасвирлари бизга ғайритаъбий туюлади.

Борхес умри давомида Шарқ тарихи, адабиёти, фалсафий-диний қарашлари,

Борхес кўлига тушган ҳар қандай китобдан ана шундай парадокслар топа олади. Тўғри, у илгари сурган барча фикрлардан далил-исбот, мантикий боғлиқликни англаб олиш қийин. Эҳтимол, бу ҳам Борхес ижодида, тафаккур оламига хос бир парадоксдир.

Хорхе Луис Борхеснинг улкан бадиий-фалсафий меросининг айрим қирраларига оид мақола журналхонлар эътиборига ҳавола этилмоқда. У юртимизда машҳур ёзувчи ва файласуф ижодини ўрганиш сари ташланган илк қадамдир. Мақола ўқувчиларимизда ғайриодатий ғоя ва фикрларга бой Борхес ижодида қизиқиш уйғотади деган умиддамиз.

ривоят ва ёзувлари билан қизиқади. Унинг ижодида Шарқ тафаккур оламидаги бир-бирига зид ёндашувларни уйғунлаштиришга интилиш кўзга ташланади. Бундан ташқари, Борхес Фарб рационализмини Шарқ спиритуалистик фалсафаси билан бойитган, мантикий идрокни рад этувчи (аслида тўлдирувчи) бетакрор бадий-фалсафий асарлар яратган файласуф сифатида ҳам қадрланади.

Ёзувчини мангулик сирлари қизиқтиради. Шунинг учун у “чексиз”, “муқаддас”, “бутун”, “худо” тушунчалари орқали мангуликнинг мазмун-моҳиятини англашга интилади.

“Тошбақанинг саргузаштлари” ҳикояси қадимги юнон файласуфи (мелоддан олдинги 490—430 йиллар) Зеноннинг иккинчи апориясига (апория — юнонча зиддият) қурилган. Унга кўра, Ахиллес қанчалик тез чопмасин, тошбақага ета олмайди. Нима учун? Дейлик, Ахиллес тошбақадан ўн марта тез чопади. Ахиллес ўн метр чопса, тошбақа — бир метр; Ахиллес бир метр чопса, тошбақа — ўн сантиметр; Ахиллес ўн сантиметр чопса, тошбақа — бир сантиметр; Ахиллес бир сантиметр чопса, тошбақа бир миллиметр чопади. Макон, вақт ва хаёл чексиз экан, Ахиллес ва тошбақанинг ҳаракати ҳам чексиз давом этади, акс ҳолда борлиқнинг чексизлиги ҳақидаги фикрнинг мантиққа зид эканини тан олишга тўғри келади. Мулоҳазани шу тарзда давом эттирсак, Ахиллес, чиндан ҳам, ҳеч қачон тошбақага ета олмайди.

Борхес назарида Ахиллес билан тошбақа ўртасидаги мусобақани кузатувчи субъект бўлиши шарт. Бироқ у бошқа бир субъектнинг, у эса ўз навбатида, яна бирининг мавжуд бўлишини тақозо этади, яъни бу жараён тўхтовсиз давом этади. Бинобарин, субъектларнинг сони қанча бўлишини ҳеч ким аниқ айтиб бера олмайди. Демак, улар ҳам чексиздир.

Борхеснинг фикрига кўра, одам билан олам ўртасидаги боғлиқлик онтологик ва гносеологик илдизларга эга. “Одам” ва “олам” ибораларининг оҳангдош, кофиядош экани ҳам бежиз эмас. Одамнинг

вужуди ва руҳида Ой таратаётган нур, тошлар орасидан бўй кўрсатаётган майса, кўним ва макон излаб оқаётган жилға, майин эсаётган шабада, ҳатто йўлакда ётган кесакнинг ҳам таъсири бор. Ана шу боғлиқлики Борхес бундай таърифлайди: “Мен ҳаво бўлганман, мен — сув; мен нур бўлганман, мен — шамол; мен башоратчи бўлганман, мен — худо”. Файласуфнинг “мен ҳаво бўлганман” дегани эътироз уйғотмайди, аммо унинг худодликка даъво қилиши барча динларда шакколик ҳисобланади. Аммо Борхес учун бу шакколик эмас, ғайритабиий фикрлаш тимсоли, холос. “О, билиш қувончи, — деб ёзади у, — сен ҳис этиш ва ифодалаш қувончидан улугроқсан! Сен туйфайли коинотни кўрдим ва унинг махфий сирларини англаб етдим. Вақтнинг ибтидосини, сувдан кўтарилган тоғларни, хоқдан яратилган одамни, худолар ортидаги худони кўрдим” (*Ўша асар*, 216-бет). Дили ва руҳи мудом мангуликка, Коинотнинг чексизлигини англашга интилиб яшаётган кишигина “мен худони кўрдим” дейиши мумкин.

Борхес “Қаббала” асарида мангулик мавзусини давом эттиради.

Қаббала — яхудийларнинг турли, гоҳо зиддиятли қарашлардан иборат диний-мистик таълимоти. Унда дунёни номукамал илоҳий куч яратган, деган ғоя илғари сурилади. Инсон ана шу дунёда яшашга маҳкум этилган бўлса-да, мукамаллик ҳақида ўйлаш, унга интилиб яшаш ҳуқуқидан маҳрум қилинмаган. Аммо, мазкур таълимотга кўра, инсон унга етиш учун 365 та эманацияни (босқични) босиб ўтиши зарур. (Инсон умри нақадар қисқа, камолот йўли қанчалар йироқ — Хёте). Шунга қарамай, Борхеснинг фикрича, номукамал куч яратган номукамал дунёда инсон мукамалликка етиши мумкин.

Борхес бу жараён ҳам оддий ҳол эмаслигини, у ғайриодатий ҳодиса эканини таъкидлайди. Табиийки, уни оддий воситалар билан тасвирлаб бўлмайди, деб ҳисоблайди. “Ҳар қандай инсон моҳияти, — деб ёзади Борхес, — ҳаётида-

ги яккаю ягона бир он, яъни ўзи билан ўзи азалий учрашган лаҳза билан белги-ланеди”. Бир қарашда, бу фикр қандайдир мужмал, ҳатто бемаъни кўриниши мумкин. Лекин бир нарса ни унутмаслик лозим: парадокс ғайриодатий фикр маҳсули бўлгани сабабли теран мушоҳада этилмоғи лозим. Гоҳ шундай онлар бўладики, улар инсон ҳаётини тубдан ўзгартириб юборади. Демак, юқоридаги фикрнинг биринчи қисмига эътирос билдириш қийин. Бироқ “Инсоннинг ўзи билан ўзи азалий учрашган они”ни қандай талқин этиш мумкин? Ёзувчи бу масала устида бош қотирмайди. Унга жавоб излашни эса ўқувчининг ўзига ҳавола этади. Назаримизда, ушбу фикр замирида инсоннинг бир елкасида эзгулик, иккинчисида эса ёвузлик париси ўтиради, деган шарқона хикмат мужассам. Инсон гоҳ у, гоҳ бу парининг сўзларига кулоқ тутиб яшайди. Борхеснинг таъкидлашича, ҳар бир инсон ўзлигини англаши ва қалбига кулоқ тутиб яшамоғи лозим. Шу маънода, Борхес “Изланишларим мақсади — ўзим” деганда “инсоннинг ўзи билан ўзи азалий учрашиши они” деган тушунча мазмуни билан бир оз ойдинлашгандек бўлади. Файласуфнинг фикрича, инсон ана шу они яқинлаштириш учун оламни яратган илоҳий руҳдан кам тер тўкмаслиги керак.

Борхеснинг “Эзид битиклари” ҳикояси ҳам китобхонлар ўртасида неча асрлардан буён баҳс-мунозара уйғотиб келмоқда. Асарда инсоннинг тутқинликдан нажот излаши ҳақида фикр юритилади. Умр бўйи у тутқинликдан халос бўлишга интилади, ҳатто баъзан ўлимни ҳам ҳақиқий нажот сифатида қарши олади. Асарда тасвирланган маҳбус-қаҳрамон девордаги аллақандай чизиқлардан, қафасдаги ягуар терисидаги ола-була излардан нажот қидиради. Ногаҳон унинг хаёлига ягуар — худонинг илк тимсоли, теридаги ола-була излар эса унинг битиклари-ку, деган фикр келади. Афсуски, инсон зоти ушбу битикларни ўқий олмайди. Шунинг учун унинг “дунё”, “жа-

мият”, “коинот” деган такаббуруна иборалари Эзид битигининг заиф акс садоси, холос. “Худо борлиқни ўзида тўлиқ жо этган биргина сўз билан оламни яратган. Шунинг учун унинг бирорта сўзи оламнинг ўзидан кам эмас”. Бир сўз билан оламни яратган худо бошқа бир сўз билан уни йўқ қилиши мумкин. Аммо инсон зоти оламда қандай ўрин тутади, деган саволга ёзувчи жавоб бермайди. У ўқувчини ғайриодатий фикрларга рўпара қилиб, бу каби саволларга жавоб излашга унинг ўзини мажбур этади.

Борхес ҳамма тан олган қарашлардан, доғмалардан қуттилмаган хулосалар чиқариб, ўқувчининг ақл-идроқ, тафаккур доирасини кенгайтиришга интилади. Масалан, у насронийликдаги доғмаларга эътибор бермай, худо яратган илк одам — Одам Ота ва эрализ бошида яшаган Исо пайғамбар ўртасида бевоқифлик бор, деб таъкидлайди. “Одам Ота тақиқланган мевани еб авлодларини гуноҳга ботиради, Исо эса одамларнинг бу гуноҳини ювиш учун чормихга тортилади. Исо қатл этилган хоч Одам Ота мевасини еган дарахтдан ясалган”. Шу ўринда ёзувчи яна бир парадоксни илгари суради: “Одам Ота билан Момо Ҳавони худо яратган, шунинг учун уларнинг киндиги йўқ; Исонинг эса киндиги бор, демак, у — инсон фарзанди...”

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турibdики, Борхес ғайриодатий фикрларга, тасвирларга ўч. У қўлига тушган ҳар қандай асардан парадокс топа олади. Эртақ, афсона, хаёл, туш, мистикани, сон-саноксиз исм, ибора, истилоҳ, атамаларни ҳаётий ва бадиий лавҳалар билан уйғунлаштириб, ғайриодатий хулосалар чиқаради. Кўп ҳолларда ёзувчининг парадокслари ғайримантиқий бўлиб туюлиши мумкин, лекин ғайриҳаётий эмас, чунки уларда асрлар давомида кишиларни ўйга солиб келаётган муаммоларга жавоб излаш истаги мавжуд. Дарвоқе, буюқ фикр, гоҳ ва кашфиётлар ғайриодатий изланишлардан пайдо бўлган эмасми?..

Наим КАРИМОВ

TUTINGAN FARZAND

Турли-туман унвонлар ва таърифу тавсифларга кўниккан кишилар учун бугун "уста" сўзи ўзининг асл маъно-оҳорини йўқотган, десак хато бўлмас. Аммо шогирдлар узоқ даврлардан бери устоз созандалар, хонандалар, рассомлар, халқ амалиёти санъати намояндалари номига "уста" сўзини кўшиб, уларга нисбатан хурмат ва садоқат туйғуларини ифодалаб келган. Халқ ҳам, масалан, "Уста Усмон" ёки "Уста Ширин" деганда бу кўли гул сиймоларнинг ўз санъатларини илоҳий юксакликка кўтарганлари учун "уста" сўзига беадад хурмат ва эҳтиром туйғуларини пайвандлаб келган.

Шу ўринда усталар мавзуга вақтинча нуқта қўйиб, XVIII аср охиридаги Россия шаҳарларидан бирига хаёлан назар ташласак.

Тарихий этюд

1897 йил 30 август куни Воронежда истиқомат қилган ҳарбий муҳандис Николаев оиласида фарзанд туғилиб, унга Саша — Александр деб исм берадилар. Александрнинг отаси дворянлар сулоласидан бўлгани ва бу тоифа учун ҳарбий хизматни ўташ ватан олдидаги муқаддас бурч ҳисоблангани туфайли ўғлини 1908 йили Полтава вилоятининг Сумск шаҳридаги кадетлар корпусига ўқишга беради. Александр 1916 йилга қадар мазкур ҳарбий ўқув юртида таълим олади. Сўнг, Тверь шаҳридаги отлич аскарлар корпусида қисқа вақт ўқигач, 1918 йил февралда чор армияси тарқатиб юборилгунга қадар отаси сингари ҳарбий хизматда бўлади.

Александр болалик кезларидаёқ тасвирий санъатга қизиққан ва унчамунча машқлари билан рассомлик истеъдодини намойиш этган эди. Шунинг учун ҳам у ҳарбий хизматни ўтаб бўлиши билан Воронежга қайтади ва рассом А. Бикчуриннинг студиясида тасвирий санъат сирларини эгаллашга киришади. Иттифоқо, шу йили Москвадаги Эркин театрининг филиали Воронежга гастролга келганида у театрга иккинчи рассом бўлиб ишга киради. Кейин у театр билан бирга Москвага бориб, Олий бадиий-техника устахонасида (ВХУТЕМАС) икки йил давомида таҳсил олади.

Давр денгиздек долғали эди. “Кизиллар”га хайрихоҳ кишилар гоҳ “оқлар” тарафига ўтар, гоҳ “оқлар”га умид боғлаган кишилар “кизиллар” билан апоқ-чапоқ бўлиб кетарди. Куни кеча чор кўшинларида хизмат қилган Александр ҳам яна ҳарбий хизматга қақририлиб, энди генерал Деникинга қарши ҳаракатларда иштирок этади.

Ўзбекистон Марказий Ижроия Кўмитаси республикада тасвирий санъатни ривожлантириш мақсадида 1920 йили Москвага мурожаат этиб, бир гуруҳ истеъдодли рассом ва меъморларни юборишни сўрайди. Шу йили Москвадан Тошкентга кўчиб келган ёш рассомлар орасида эндигина ҳарбий хизматдан бўшаган рассом Александр Васильевич Николаев ҳам бўлади.

А. Николаев Тошкентда бир йил турар-турмас, Самарқандга кўчиб боради ва 1921—25 йилларда, яъни беш йил давомида Тарихий ёдгорликларни сақлаш ва ўрганиш кўмитасининг (Комстарис) Самарқанд бўлимида хизмат қилади. Россиянинг тарихий ва жуғрофий муҳитида яшаган рассом учун Самарқанд ўзининг ажойиб меъморий обидалари билангина эмас, балки бозорлари, тор ва гавжум кўчалари, бутунлай ўзгача кийинган аҳолиси, ҳатто ўзига хос шовқин-сурони — мусиқаси билан ҳам бошқа бир олам эди. Бундай олам кимнингдир кўнглига хуш келмаслиги мумкин, аммо Шимолда, совуқ ўлкада туғилиб ўсган рассом учун Самарқанд бамисоли афсонавий бир шаҳар бўлиб туюлади. У ўз ҳаёти ва ижодини Ўзбекистон, ўзбек халқи ва ўзбек санъати билан бир умрга боғлашга аҳд қилиб, XVII аср Табриз миниатюра мактабининг йирик намояндалари Ризойи Аббосий, Султон Муҳаммаднинг тасвирий меросини кунт билан ўрганади, улар ижоди таъсирида асарлар ярата бошлайди.

Маиший-ҳаётӣ этюд

...1923 йилнинг ёз ойлари эди. Бозор куни бўлса керак, А.Николаев Улуғбек мадрасасининг томига кўтарилиб, рўпарадаги Шердор мадрасаси тасвирини чизишга киришади. Тасвир ҳали ниҳоясига етмасдан, Отбозор томондан ўқ овозлари эшитила бошлайди. Қасир-қусур овозлари тобора яқинлашиб, отишмадан кўрқиб қочаётган кишиларнинг катта бир тўдаси кўринади. Тўда қочиб борар экан, дам-бадам кимгадир ўқ тегиб йиқилар эди. Регистондаги дўконлар бир зумда ёпилиб, қочаётган ва сафлари камайиб бораётган омма кимсасиз майдондан ўта бошлайди. Шу пайт яна икки киши ўқдан ер тишлайди. Айни пайтда Янги раста кўчаси томонидан отлик қизил аскарлар пайдо бўлади. Улар қандай учиб келган бўлса, шундай олиб ўтиб, Отбозор томонга кетади. Кўп ўтмай, шовқин-сурон тинади ва Регистон майдонида яна одамлар пайдо бўла бошлайди. А.Николаев эндигина мадраса тоmidан майдонга тушмоқчи бўлганида Отбозор тарафдан яна икки взводга яқин қизил аскарлар саф тортиб кела бошлайди.

Рассом воқеанинг қандай тус олишини кутиб, турган жойида тек қотади. Қизил аскарлар командирини мадраса томидаги кимсани кўриб, икки аскарига уни ушлаб келишни буюради. А. Николаев кўнгилсиз воқеанинг олдини олиш ниятида пастга тушади-да, қўлидаги расм билан қизил аскарлар командирига юзланади.

— Мадраса томида нима қилаётгандинг? — деб сўрайди у.

— Шердор мадрасасининг расмини чизаётгандим, — деб жавоб беради рассом қўлидаги расмни кўрсатиб.

Командир рассомнинг соф рус тилидаги жавобидан ҳайрон бўлади-да:

— Нега мусулмонча кийингансан? — деб сўрайди.

А.Николаев одатда ўзбекона либосда юришини, Улуғбек мадрасаси Самарқанддаги Тарихий ёдгорликларни сақлаш ва ўрганиш кўмитасининг таянч манзили эканини айтади. Шундан кейин командир рассом шахсини текшириб кўриш учун уни Янги шаҳардаги “особий отдел”га олиб бориш ҳақида буйруқ беради. А. Николаев кўриқчилар кузатувида Янги шаҳар сари илдамлар экан, Янги раста кўчасини тўлдирган текин томоша иштирокчилари уни бир-бирларига кўрсатиб, “Ана, босмачини ушлаб олишибди”, дейишарди. Ҳатто сартарошхонада соч-соқолини олдираётган бир мўйсафид ҳам совун кўпиклари билан кўчага отилиб, оламшумул томошадан баҳраманд бўлишга ошиқади.

Кўриқчи рассомни тўппа-тўғри ГПУга олиб боради-да, комендатурага топширади. Навбатчи “махбус”ни қабул қилиб олар экан, ундан кимлиги ва қандай шароитда қўлга олинганини сўрайди. “Махбус” рассом экани, Улуғбек мадрасасининг томида расм чизаётган пайтда ҳибсга олингани ва ўзининг шахсини текшириш учун осори атиқа ишлар билан шуғулланувчи идорага кўнғироқ қилиш лозимлигини айтади.

Кун оққани учун осори атиқа идорасидан ҳеч кимни топиб бўлмади. Шундан кейин “махбус” навбатчидан Самарқанд шаҳар кенгашининг қотиби Бриманга кўнғироқ қилишни илтимос қилади. У Рязань ўқчи дивизиясида рота сиёсий раҳбари бўлиб хизмат қилган кезларда Бриман

шу дивизия партия ташкилотининг котиби эди. Навбатчи уч кишилик конвойни чақиради-да, Бриман номига хат ёзиб, хатни улардан бирининг қўлига беради. Конвойлар “маҳбус”ни ўртага олиб, уни шаҳар кенгашига олиб боради.

Бундан ярим йил муқаддам рассом осори атиқа кўмитаси ишлари билан шаҳар кенгашига борганида Бриман уни таниган, 1919 йилнинг унутилмас қишини Скопин деган шаҳарчада қандай ўтказганларини эсланган ва унинг уст-бошига қараб, нега ўзбеккона кийинганини сўраган эди. Ушанда рассом мусулмончиликни қабул қилгани ва асл ўзбекларга ўхшаб яшаётганини айтган эди. Бриман бу сафар ҳам жанговар биродарини таниди ва унинг уст-бошига разм ташлаб, гижингандек бўлди-да, сўкиниб қўйди. “Бунақа кийинишни бас қилмасанг, аҳволинг бундан ҳам баттар бўлади”, — деди ва яна қўшиб қўйди: “Тагин ўзинг биласан, аммо мен сенга ўзбекча кўйлак-штонни кийиб юришни маслаҳат бермаган бўлар эдим”.

...А. Николаевнинг Оренбургдаги бадиий техникумда сахна безаги бўйича устахона раҳбари лавозимида ишлаб юрган кезлари эди. У Ўзбекистон ҳукуматидан таклифнома олгач, 1920 йилнинг кузида, айтиб ўтилганидек, Тошкентга келади ва 1921 йил ёзида Самарқандга йўл олади. “Самарқанд ўз обидаларининг гўзаллиги, аҳолисининг олижаноблиги, қарийб ўрта асрларга хос турмуш тарзи билан менда фавқулудда кучли таассурот қолдирди. Теварак-атрофимга назар ташлаб, шаҳарнинг ўзи-га хос гўзаллигига борган сайин мафтун бўлардим, ҳаёт бу шаҳарда кўркам бир байрамдагидек туюлар эди”, деб айтган эди у кейинчалик...

Хуллас, Самарқандга икки тошнинг орасида келиб кетмоқчи бўлган рассом бу кўҳна шаҳарда бир умрга қолади. У Тарихий ёдгорликларни сақлаш ва ўрганиш кўмитасининг Самарқанд бўлимида академик В.Вяткин ва археолог М.Массон раҳбарлигида мейморий ёдгорликларни қайд этиш ишига астойдил киришиб кетади. Теварак-атрофнинг декоратив хусусиятлари билан қизиқиш унда нотаниш халқ ҳаётига чуқурроқ кириб бориш, бу юртнинг санъати, фольклори ва маиший турмушини пухта ўрганиш истагани уйғотади. У машҳур сайёҳ Вамберининг Ўрта Осиёни яхшироқ ўрганиш мақсадида ислом динини қабул қилгани ва бутун Туркистон ўлкасини дарвеш либосида кезиб чиққанини эслайди. Вамберидан кам машҳур бўлмаган француз рассоми Поль Гоген эса Таити оролида етти йил яшаб, шу оролликлар билан баравар нафас олиб, уларнинг урф-одат ва маросимларида баравар қатнашган ва ўша ерда яратган ажойиб санъат асарлари туфайли жаҳоншумул шухрат қозонган эди.

А.Николаев, Вамбери ва Гогендан ибрат олган ҳолда, ишни ўзбек тилини ўрганишдан бошлайди. Кутилмаганда унда лисоний истеъдод нишонлари пайдо бўлади ва у ўзбек тилини осонгина ўзлаштириб олади. Шундан кейин рассом мусулмончилик асослари билан танишиш иштиёқида кутубхонадан Куръони каримнинг Казимирский таржимасидаги русча нашрини олиб, уни ўқиб чиқади. Шаҳар кенгашида таржи-

мон бўлиб ишлаётган жадид драматурги Абдулла Бадрий ёрдамида эса диний маросимларни ўрганиб, Куръон сураларини ёд олади. Насронийликдан мусулмончиликка ўтишнинг бу уч ойлик жараёнидан сўнг рассом уй соҳибига учраб, унга мусулмонликни қабул қилиш ниятида эканини айтади.

Александр Васильевич Самарқандга кўчиб келганидан кейин Регистонга яқин боғларнинг бирида ижарада яшаётган эди. Замон офтоби рус миллатидаги кишиларга жилмайиб турган бир пайтда “ўрис рассом”нинг ислом динига ўтмоқчи бўлгани соҳиби хонадонни довлдиратиб қўяди. У дастлаб ишонмайди, “кофир ё ҳазиллашяпти ё лақиллатяпти мени”, деб ўйлайди. Аммо “ўрис рассом”, кутилмаганда, “Бақара” сурасини, ундан кейин яна қайси бир сурани кироат билан ўқиб, юзига фотиҳа тортади. Шунда ҳам соҳиби хонадон ўз динини ўзгартирмоқчи бўлган “кофир”нинг мурод-мақсадини тушунмай, уни ўн беш-йигирма кун обдон “қийнайди”:

— Расм-пасимингни чизиб юравермайсанми, нима қиласан мусулмон бўлиб? Бечора мусулмонларнинг ҳолини кўрмаяпсанми? Диндошларнинг уларни одам ўрнида кўрмаяпти-ку. Улар назарида ҳамма — босмачи. Мана, яқинда Регистоннинг муқаддас майдонида қанчадан-қанча мусулмонларни отиб ташлашди. Биров нега отдинг, дедими? Улар нима ёмонлик қилган эди, деб сўрадимми? Йўқ! Сўрайдиган мард қолмаган, бу дунёда! Шунақа ишлар...

— Мен ҳамма нарсани кўриб турибман. Тўғри, ҳозир мусулмонларга осон эмас. Инқилоб қиличи кимнинг қўлида бўлса, шу зўравонлик қиляпти. Аммо мен мусулмонларнинг бағрикенг, меҳрибон, яхши ниятли кишилар эканини ўз кўзим билан кўриб турибман. Уларнинг урф-одатлари ҳам менга манзур бўлди. Модомики, мен шу ерда, мусулмонлар орасида яшашни ва ишлашни хоҳлаган эканман, ислом динини қабул қилиб, мусулмон бўлиб яшаганим яхши эмасми? Қолаверса, Куръони каримни сиздан кам билмайман...

Хуллас, соҳиби хонадон “ўрис рассом”га бас келолмайди ва қўни-қўшнилари билан гапни роса пишитганидан кейин, кунларнинг бирида бир муллани бошлаб келади. Мулла ҳам бундай ғайритабиий ҳодисага илк бор дуч келгани учун “ўрис кофир”ни дабдурустан мусулмон қилишга ботинмайди. Мулла иштирокидаги бир неча кунлик мусулмонлаштириш маросимидан кейин рассом шаҳар қозисининг ҳузурига бориб, исм-шарифини Уста Мўмин деб ўзгартириб олади. Кейинчалик ўша “тарихий кун”ни шундай эслайди:

“Мусулмонлаштириш маросими унча мураккаб кечмади. Қўни-қўшнилар тақлиф этилиб, мулла қақирилди. Мен ўзим ёдлаб олган сураларни ўқиб бердим. Кейин мулла узундан-узоқ бир сурани ўқиб, менга фотиҳа берди. Кейин ош тортилди, ошдан кейин эса мен муллага чопон кийгиздим. Шу кундан бошлаб ўзбекча кийиниб, масжидга борадиган бўлдим”.

Илмий этюд

Ўзбек халқининг тили, маиший турмуши ва урф-одатларини ўрганиш Уста Мўминга теварак-атрофга теран назар ташлаш, бошқа рус

рассомлари илғаши маҳол бўлган чизик, ранг ва оҳанглари топиш имконини берди.

Тасвирий санъат фақат чизик ва ранглар салтанати эмас. Ҳар бир асарда бўлганидек, тасвирий санъат намуналарида ҳам ички мусиқа – оҳанг устуворлик қилади. Аслида, рассом шу оҳангни топганидан кейингина у билан уйғун бўлган чизик ва рангларни танлайди. Бинобарин, оҳанг, ички мусиқа тасвирий санъат асарларида юрак сингари гуп-гуп уриб, унга қон ва жон бағишлаб туради. Томошабинни, аввало, ана шу оҳанг ўзига жалб этади. Бу оҳанг томошабин қалбига қанчалик кириб борса, асарнинг таъсир кучи шунчалик катта бўлади.

Шубҳасиз, шўро даври адабиёти ва санъатининг бошқа намояндалари ижодида бўлганидек, Уста Мўминнинг, айниқса, 20-30-йиллардаги ижодида ҳам синфийлик ўқтин-ўқтин ўзининг хунук башарасини кўрсатиб туради. Агар “Муаллим” (1923), “Ўрта Осиёда эски усул мактаби” ва “Янги мактаб. Музейда” (1934) ёки “Бой” (1932) асарларида ўзбек халқининг яқин ўтмиши тасқара образлар орқали ифодаланган бўлса, “Дуторчи бола” (1924) ва “Миниатюра” (1927) сингари асарларда рассом янги, рангин ва мунаввар ҳаёт кўринишларини ёрқинроқ тасвирлаш мақсадида ўтмишни қора бўёқлар билан кўрсатишга уринган. Бу ҳол пировардида рассомнинг воқеликни бадиий акс эттириш тамойилларидан бирига айланган.

Уста Мўминнинг 20-50-йилларда дастлаб пролетар маданияти, кейин социалистик реализм деб аталган ғоявий-бадиий оқимлардан четда ижод қилиши, албатта, маҳол эди. Шунинг учун ҳам биз рассом ижодидаги синфийликнинг бундай кўринишларидан катта хулосалар чиқаришимиз адолатдан бўлмас. Зеро, ҳар бир инсон ва ижодкор, аввало, ўзи яшаган даврнинг маҳсули, шохиду йилномачисидир.

Бугун, Уста Мўмин вафотидан кейин қарийб ярим аср ўтгач, рассом ижодига назар ташлар эканмиз, уни икки босқичга — Самарқанд ва Тошкент даврларига ажратиб ўрганиш тўғри кўринади. Уста Мўмин, айтиб ўтганимиздек, Самарқандда бор-йўғи беш йил яшади. Шу вақт ичида у Шарқ миниатюра санъатини, Самарқанд меъморий обидалари, айниқса, уларнинг ёғоч, ганч ва мрамарга муҳрланган нақшларини ҳайрат билан ўрганди. Улардаги чизикларнинг тиниқлиги, уйғунлиги, майин ва латиф тармоқларга бўлинган, турли-туман шаклларга кирган, катта ва кичик ҳовузчаларга келиб қуюлган ҳолда ажойиб бир манзарани яратиши мусаввирни мафтун этди. Аммо, унинг назарида, Шарқ уйғониш даврига хос миниатюра санъати ҳам, ҳатто Оврупо уйғониш даврининг буюк самараси — мумтоз портрет санъати ҳам ошини ошаб, ёшини яшаб бўлган эди. Буни у айниқса “Дуторчи бола” ва “Миниатюра” асарларини яратганидан сўнг сезади. Тўғри, “Дуторчи бола” Уста Мўминнинг ҳали ҳам энг яхши асарлари жумласига киради. Дутор чертаётган боланинг асар композицияси марказидан ўрин эгаллагани, икки кекса кишининг эса, худди ёмон ниятли фаришталар сингари, унинг икки елкаси оша қараб тургани буюк итальян рассомлари ижодига мансуб полотноларни эслатади. Уста Мўмин шу асарида қўллаган тазод усулидан бошқа асарларида ҳам самарали фойдаланган.

Шубҳасиз, йиллар ўтиши билан рассом рангтасвир сирларини тобора мукамал эгаллаб боради. Унинг ижоди янги жанрлар ҳисобига бойийди. У миллий либос эскизларини яратишда ҳам, китоб графикасида ҳам, театр спектаклларини безаш санъати — сценографияда ҳам ҳормай-толмай ижод қилади. Аммо Уста Мўмин ижодининг Тошкент босқичида, албатта, давр талаби билан плакат жанри ва ушбу йўналишга хос тарғибий-ташвиқий усуллар (“Паранжи ташлаган қиз”, “Пахтакор қиз”, (1930) юзага чиқади; рассом социалистик реализм методини тезроқ эгаллашга интилиб, “Оқ олтин” (1934), “Уйғур театри”, “Оталар юрти” (1934) сингари картиналарни яратишга катта эътибор беради. Шундай қилиб, Уста Мўмин ижодининг Тошкент даври, бир томондан, янги мавзулар ва жанрлар билан бойиган ва айнан шу пайтда рассомнинг ижодий имкониётлари беҳад кенгайган бўлса, иккинчи томондан, у санъаткор сифатида шўравийлашиб, янги тарихий даврга тобора мослашиб боради. Унинг 20-йилларга оид портретларидаги психологик тасвир, қаҳрамонлар образидаги ўзига хос ва ёрқин миллий белгилар аъна тарзида, бадий ютуқлар сифатида давом эттирилмайди.

Уста Мўминнинг Самарқандда яратган дастлабки асарларидан бири “Куёв” (1923) деб аталади. Агар унинг шу йили чизган “Баҳор” картинасида XX асрнинг биринчи чорагидаги рус рангтасвир санъатига хос композиция ва тафсиллар кўзга ташланса, мазкур асарда бундай яққол таъсир ёхуд кўчирмани кўрмаймиз. Ундаги куёв тимсолида ёшлик нашидаси ва уйланиш истиқболидан сархуш бўлган, туйғу ва кечинмалари гоят нозиклашган йигит намоён бўлади. Унинг оппоқ, узун ва ўзига ярашган либоси (тўни) руҳиятида кечаётган инжа туйғуларни бўрттириб кўрсатади. Либоснинг куёв жуссасига нисбатан катталиги ҳам рамзий маънодан холи эмас: унинг бутун ҳаёти олдинда. Тўқ кўк рангдан ташкил топган фон куёвга улуғворлик ва салобат бағишлайди. Шу фон этагидаги баркаш ва обдастанинг сезилар-сезилмас қирралари гўё турмушнинг иқир-чиқирлари қиз билан йигитнинг оташин муҳаббати олдида ҳеч нарса эмаслигини таъкидлаётгандек. Куёвнинг сўл томонидан аста бўй чўзган ниҳол эса ёшлик ва муҳаббат рамзи ўлароқ эътиборни тортади.

Уста Мўмин куёв образига кейин ҳам мурожаат этган. Унинг 1928 йилда яратган шу номдаги асари мутлақо бошқача бадий ечимга эга. Романтик тасвир услубида яратилган тимсол 20-йиллар воқелигидан эмас, балки кўпроқ халқ оғзаки ижодидан озиқланган. Биз тулпор устида учиб кетаётган куёвни кўрар эканмиз, нафақат шу тулпор, балки бир қўлига гул, иккинчи қўли билан тулпор жировини тутган куёв ҳам худди халқ достонлари саҳифаларидан отилиб чиққандек туюлади. Тулпор туёқларининг ердан кўтарилиб, бамисоли ҳавода учиб бораётгани куёвнинг шу пайтдаги романтик туйғу ва кечинмаларига ҳамоҳанг.

Тулпор минган куёв қаерга, ким сари учиб бормоқда? Бу саволга ички бир овоз: “Албатта, келиннинг олдига, қайлигининг олдига” деб жавоб беради. Куёвнинг ёр сари ошиқиб, учиб бораётганида асарнинг гоёси мужассамдек. Негаки, ёшликнинг асосий шiori — интилиш, гўзал ва юксак орзулар сари, янги-янги довлар сари талпинишдир! Ёр сари,

Уста Мўмин. "Анор нашъаси" (1923)

муҳаббат сари интилиш эса дунёдаги энг юксак романтикадир. Рассом ана шу романтикани, кувёни чулғаб олган кечинмаларни бадиий жиҳатдан янада яққолроқ гавдалантириш учун кўпроқ мовий рангдан фойдаланган. Мовий ранг эса кун билан тун бир-бирига яқинлашган (худди келин-куёвдек), кўк гумбазида ойнанинг сезилар-сезилмас тасвири пайдо бўлган вақтда ёрқин намоён бўлади. Рассом табиатнинг ана шу ҳолатидан асарда бадиий фон сифатида фойдаланади. Агар асарда тасвир этилаётган киши (нарс)а Кувё бўлса, тасвир этилаётган вақт табиатнинг ана шу пайтдаги, ана шу сониядаги ҳолатидир.

Машхур рус шоири Михаил Светловнинг бундай сатрлари бор:

*Мен сен билан учрашажак он
Замин билан учрашар осмон...*

Уста Мўминнинг мазкур полотносини кўздан кечирар эканмиз, рус шоирининг ана шу гўзал сатрлари ёдга келади. Кувё гўё осмон ва ер ўзаро туташадидай манзилда севган ёри билан учрашадигандек, елиб бормоқда ...

Хар ҳолда камина бу асарни шундай тушунгим келади.

Рассомнинг юқорида тилга олинган “Дуторчи бола”, “Беданавоз”, “Беданавоз бола” (1928) ва айниқса, “Чойхоначи” (1928) сингари асарлари тўғрисида ҳам кўп яхши гапларни айтиш, уларни рассомнинг портрет санъатини эгаллаш йўлидаги катта ижодий ютуқлари сифатида баҳолашга барча асослар бор.

Уста Мўмин ижодининг Тошкент даврида кўп ижод қилди. М.Козимийнинг “Кўрқинчли Техрон”, А.Қодирийнинг “Обид кетмон”, С.Айнийнинг “Эски мактаб” асарларига, Насриддин афанди латифаларига анчагина график расмлар чизди. Натюрморт жанрида ҳам асарлар яратди. Самарқандда яшаган ва теурийлар даври тарихини яхши билган рассом сифатида А.Козловскийнинг “Улуғбек”, шунингдек, Ж.Бизенинг “Кармен” операларига сахна безаги эскизларини чизди ва бошқа қатор ижодий ишларни амалга оширдик, улар туфайли Уста Мўмин номи ўзбек тасвирий санъати тарихидан мустаҳкам ўрин эгаллаган.

Сиёсий этюд

Уста Мўмин, эҳтимол, кўплаб натюрмортлар яратган бўлиши мумкин. Аммо мен унинг “Лагандаги анор” деб номланган биргина натюрмортини биламан. Рассом ушбу натюрмортга фон сифатида жигари, қизил ва тўқ кўкдан иборат ранглар колоритини танлаган. Улар ўзаро туташмай, худди иссиқ қон сингари, оқиб, мавж уриб тургандек. Ана шу фонда биз бир неча анорни кўраемиз. Агар улардан учтаси ликопча устида бўлса, бир нечтаси тепароқда гужанак бўлиб турибди. Яна бир нечтаси эса полотнонинг ўнг тарафида ёрилган, пичоқ теккан каллалардек аянчли бир ҳолда...

Ушбу натюрморт 1937 йилда яратилган. Агар асарнинг яратилиш вақти бошқа бир даврга оид бўлганида, эҳтимол, анорлар 1937 йилда ке-

силган каллалар, улар атрофини қуршаган фон эса 1937 йилнинг қонли дарёси ўлароқ гавдаланмаган бўлармиди. Аммо ҳозир бу асарга назар ташлашингиз билан фон ҳам, унинг қонли бағридаги анорлар ҳам сиёсий маъно касб этади.

1937 йилга қадар натюрморт жанрига мурожаат этмаган Уста Мўмин келиб-келиб худди шу йили тасвирий санъатнинг бу беозор ва ҳамиша нафосат атри уфуриб турадиган жанридан бежиз фойдаланмагандир. Бу асар, эҳтимол, биз ўйлаганимиздек, рассомнинг 1937 йил воқеаларига бўлган онгли муносабатидир.

...1933 йилнинг май ойда “Ўзбекистанская правда” газетаси тахририятида рассом С.Мальтнинг шахсий кўرғазмаси бўлиб ўтган. Ушбу кўрғазма Иссиқ кўл сафаридан қайтган мусаввирнинг дўст-ёрлари ва ҳамкасблари олдидаги ўзига хос ижодий ҳисоботи эди. Мазкур кўрғазма ўзбек маданияти тарихида муҳрланиб қолган. Бунинг сабаби шундаки, шу куни кўрғазмага маст ҳолда келган истеъдодли рассом М. Курзин шовқин-сурон кўтарибгина қолмай, ҳамкасбларига қараб: “Кўлингиздаги чўткангиз билан бўёқларингизни улоқтириб ташланг! Ҳозир санъат билан машғул бўладиган давр эмас. Бунинг ўрнига кўлингизга бомба билан қурол-яроғ олиб, Сталинни ҳам, коммунистларни ҳам қириб ташланг! Кремлни ер билан яксон қилинг” дея бақирган.

Ўша вақтда М. Курзиннинг бу хатти-ҳаракати тезда босди-босди қилинган. Ичкиликка ўч рассомнинг бошидан бир толаси ҳам юлинмаган. Аммо орадан уч-тўрт йил ўтгач, 37-йил болта кўтариб келади. Курзин 1937 йил арафасида, Уста Мўмин эса 1938 йил 9 ноябрда қамоққа олинади. Шу вақтда Москвада Бутуниттифок қишлоқ хўжалиги кўрғазмасини ташкил этиш ишлари авж олган, Уста Мўмин эса 1937 йил апрелида Ўзбекистоннинг шу кўрғазмадаги павильони лойиҳасини тайёрлаш учун Москвага бориб-келиб турган эди. Уста Мўмин ёлғиз қизининг касалликка чалиниши туфайли ва бошқа баҳонаи сабаблар билан орада бир-икки марта Тошкентга келиб кетади. Унинг қатағон денгизида даҳшатли тўлкинлар ҳайқириб турган бир пайтда учинчи марта бола-чақасини ташлаб Москвага кетиши сиёсий идорани шубҳалантириб қўяди. Шу сабабдан уни Тошкентга келишини кутмай, Москвада, у ижарада турган хонадонда қамоққа оладилар. Уста Мўмин Ўзбекистон Рассомлар уюшмасида гўё шўроларга қарши фаолият олиб бораётган аксилинқилобий зараркунандачи ташкилотнинг фаол аъзоси сифатида айбланади.

Ҳажвий этюд

Уста Мўмин, М. Курзин сингари, сиёсий қарашларини ошкора баён этаверадиган кишилардан эмас эди. Уни аксилинқилобий ташкилотнинг аъзоси сифатида жазолаш учун етарли далил-ашёлар топилмайдди. Шу боис 1940 йил февралда у озодликка чиқади.

Одатда сиёсий масалаларда айбланган кишилар жазо муддатини ўтаб келганидан кейин ҳам шубҳа ва гумоннинг қора булути остида яшашга маҳкум этилган. Уста Мўмин ҳам маълум вақт шундай оғир ҳаводан нафас олиб

яшайди. Лекин 1942 йили "Улуғбек" операсининг сахналаштирилиши муносабати билан Самарқандга бориши ва Улуғбек мадрасасининг иккинчи уйига айланиб қолиши рассомнинг ижодий ҳаётга қайтишига сабабчи бўлади. Орадан бир йил ўтгач, Андижонда Уйғур театри ташкил этилади ва Уста Мўмин янги театрнинг дастлабки спектакллари билан безайди. 1944 йили эса у "Муштур" журнали ва "Қизил ўзбекистон" нашриётининг бош рассоми этиб тайинланади.

Уста Мўмин бош рассом сифатидаги фаолиятини "Афанди латифалари" тўпламини безашдан бошлайди.

Рассомнинг Насриддин афанди латифаларига қизиқиши ундаги Шарққа нисбатан қизиқишнинг ажралмас бир қисми эди. У Хўжа Насриддин номи билан боғлиқ латифаларнинг жаҳон халқлари, биринчи навбатда рус халқининг ҳам мулкига айланишини чин дилдан истаган. Унинг назарида, Афанди латифаларини ўқимай туриб, ўзбек халқининг қалбини, табиатини тушуниш мумкин эмасдек эди. Шунинг учун ҳам у "Афанди латифалари" тўпламини меҳр билан безайди.

Ривоят қилишларича, кунларнинг бирида рассом навбатдаги латифа учун расм чизиб ўтирган пайтда эшик тақиллаб қолибди. "Кираверинг", дебди рассом. Бир маҳал қараса, худди шу топда чизаётгани афандининг расмига ўхшаган бир кекса киши салом бериб, кириб келибди. "Сиз кимсиз? Кимни йўқлаб юрибсиз?" деб сўрабди рассом. "Мен — Хўжа Насриддинман. Уста Мўмин деган рассомни ахтариб юрибман", деб жавоб берибди бояги киши. "Йўғ-е, ҳазиллашманг, Хўжа Насриддиннинг ўтганига неча йиллар бўлган. Агар тирик бўлганида, газеталарда унинг сурати бот-бот босилган бўлмасмиди? Мана, мен Хўжа Насриддиннинг бирорта ҳам сурати йўқлиги учун ўзимча унинг расмини чизиб юрибман", дебти рассом. Чол расмини кўлига олиб, "Қани, бир кўрай-чи, менга ўхшармикан?" деб уни томоша қила бошлабди. Рассом ҳам бир унга, бир расмга қарармиш. Расм афандининг нақ ўзига, афанди эса худди расмга қараб соч-соқолини қиртишлаб келганга ўхшармиш. Хуллас, Хўжа Насриддин рассомнинг кўлини сиқиб: "Яшавор, оғайни, жуда ўхшатибсан... Тўхта-тўхта, Самарқандда қизиллардан қочиб юрганимда бир пой кавушимни топиб олиб, хужрасига осиб қўйган дарвеш сен эмасмидинг?" деб сўрабти афанди. Сўнг деворда осилиб турган осори атиқа буюмлари орасидан бир пой кавушни олиб, патакни кўтарган экан, тагидан икки энлик саргайган қоғоз чиқибди. "Араб ёзуви эсингдан чиқмаганими? Ўқиб кўр-чи, нима ёзилган экан?" деб қоғозни рассомга узатибди. Рассом хатнинг сиёҳи хийла ўчиб кетгани учун қийнала-қийнала ўқибди: "Хў-жа Нас-рид-дин-дан Уста Мўмин-га!" "Ия, бу қанақаси бўлди?!" деб ҳайрон бўлибди рассом. "Ана шунақа, ошна! Бир кун учрашиб қолсак, ўзингни танимаганга солмагин, деб ёзиб қўйган эдим ўшанда", дебди афанди.

Халқ орасида Уста Усмон-Николаев 1957 йил 27 июнь кuni бу дунёдан у дунёга рихлат қилганида кимдир унинг тобутига жонажон дўсти Хўжа Насриддиннинг шу кавушини солиб қўйган, деган миш-миш ҳам йўқ эмас...

Алишер НАВОИЙ

MURUVVAT — BORCHA BERMAKDUR...

Мурувват — борча бермакдур, емак йўқ,
Футувват — борча қилмакдур, демак йўқ.

* * *

Ёяр анга супраки — ул оч эмас,
Берур анга тўнки — ялангоч эмас.

* * *

Они доғи дема сахийким, киши
То тиламас, бермак эмасдур иши.

* * *

Жонинг учун маҳзан эшигини оч,
Наҳдин олиб соч-у, ўз ўрнига соч.

* * *

Бергали олмоқ ишидин бўл йироқ,
Бермак учун олмаганинг яшироқ.

* * *

Бир дирам олмоқ чекибон даст ранж,
Яшироқ андинки, биров берса ганж.

* * *

Нафъ етурмакка шиор айладинг,
Ўзунга ул нафъни ёр айладинг.
Нафъинг агар халққа бешакдурур,
Билки, бу нафъ ўзунга кўпракдурур.

* * *

Топқонини сочди эл узра саҳоб, —
Ким они Ҳақ айлади гардунжаноб.
Мўр терар ҳар неки, сочқай киши,
Бўлди тирик гўрга кирмак иши.

* * *

Меҳмоннинг меҳрин асрагил жон ичра,
Неъмат қалин айла хони эҳсон ичра.

Раҳим ВОҲИДОВ

YOG'DI O'T USTIGA QOR...

Ҳар бир шоир қаламидан чиққан шеър — аввало, унинг "дафтари аъмоли", яъни умр дафтарининг адабий ифодаси. Муаллиф ўз жисмида синовдан ўтказган "басе аччиқ-чучук"ларни қўнгил ва тафаккур хазинасидан чиқариб ташлай олмайди. Улар қалб тубига тушган "чўкма"лар мисол "яшаш ва ўзидан дарак беришда" давом қилади. Шунингдек, бир қарашда хусусий бўлиб кўринган айни ҳолат-ҳодисалар замону замондошлар тақдири киёсида талай умумбашарий ахлоқий-маънавий, ижтимоий-фалсафий нуқтаи назарларнинг туғилиши ва сатрларга кўчишида доялик вазифасини ўтайди. Шеъринг қаторларда "мен" шаклида жамол кўрсатган ўша фикрларни ўқиган ҳар бир ўқувчи эса уларни ўзига дахлдор билишдан ташқари, ўз шахсий "дафтари аъмоли"нинг чизгилари сифатида қабул қилади. Шу тариқа у зикри ўтган жараёндаги яхши амалларга риоя этиш, ёмонларини эса ислоҳ ёхуд бартараф қилиш пайдидан бўлади.

Шундай манзарани ҳазрат Навоий адабий тажрибасида ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, "кибар авони", яъни қаролик даври қувончу азоблари ҳақида бадиий мушоҳада этган улуг ўзбек шоири дилбар бир ғазалида уларни қуйидагича умумлаштириб қолдирган:

*То йигит эрдим, қариларга кўп эрди хизматим,
Қоригон чоғда йигитларга оғирдур суҳбатим.*

*Не учун бўлдум кичик ёшлиқлар ичра кўп сақил,
Гарчи кўп зоҳирдурур син касратидин хиффатим.*

*Ваҳки, дамдин дамға мендин ёрларга ижтиноб,
Гарчи кундин кунга ортиқдур аларга улфатим.*

*Гар тааммул айласам воқеъ, муҳиқдурлар алар,
Не учунким, ҳеч қолмайдуру аларга нисбатим.*

○ *Мушк чун кофур бўлди — ёғди ўт устига қор,
Хатти мушкин бирла ўтлуғ юзга нетсун рағбатим.*

*Боғ аро сарви сиҳи ёнида кўрдум эски ток,
Бўлди жуз бўйлуғлар ичра хамқадимдин ибратим.*

*Эй кўнгул, тут гўшае эмди ибодат қилғали,
Қолмоқ истар бўлсанг эллик йилги бўлгон ҳурматим.*

*Чунки эллик манзил ўтди умрдин, сокин бўлай,
Не учунким, эмди йўқ суръат қилурга қувватим.*

*Нетти эллик йилда жуз исёнки, эмди неткамен,
Ёна эллик йилгача тутгумки, бўлса муҳлатим.*

*Лутф этиб, ё Рабки, иймон бойлиғи қилғил насиб, —
Ким ҳалок этмиш амал муфлислиғидин хижлатим.*

*Эй Навоий, ғам емаким, баҳр гуфрон урса мавж,
Тенгри лутфидин не мумкин жуз умиди раҳматим.*

(Алишер Навоий. Асарлар. 15 жилдлик. 4-жилд, Т., 1965, 217 — 218-бетлар).

Бу улуг шоирнинг йирик — ўн бир байтли ғазалларидан бири. Сатрлар оҳанги қалбу қулоқ ила тингланса, мисралар бағрига сингдирилган мазмун чуқур ҳис этилса, унда муаллифнинг босиб ўтган умри сарҳисоби бадий ифодаланганини пайқаш қийин эмас. Ғазалда кибар авони манзаралари ўзининг бутун мураккабликлари билан рангин адабий талқинини топган. Ғазалда Навоийдек файласуф шоирнинг сарҳадсиз тафаккури мисраларга кўчиб, байтларни ҳикмат даражасига кўтаради. Шеърда ифодаланган мазмун шоир яшаган замон қувончи, дарду муаммоларининг бадий умумлашмасидаги акс-садо беради, ўқувчини изидан эргаштиради, уни жиддий муҳокама-мулоҳазага чорлайди.

Ғазал синчиклаб назардан ўтказилса, унда уч етакчи мавзу ёритилганининг гувоҳи бўламиз. Дастлабки тўрт байтда оталар ва болалар муаммоси қаламга олинади. Шеър қаҳрамони — элликдан ошган, муайян ҳаётий тажрибага эга бир шахс. У ёшлардан эътибор ва эҳтиром кутади, уларнинг даврасига муносиб бўлишга интилади. Бироқ унинг уринишлари саробга айланади. У ёшлар билан улфатчилик қилишга қанчалик уринмасин, бу савъ-ҳаракатлар тескари натижа беради: ёшлар ундан шунчалик йироқлашишга ҳаракат қилишади-ки...

Мисраларда етакчи савъат сифатида кўзга ташланадиган тазод (қарши-лантириш) айтилмоқчи бўлган муддаони бўрттиришда жуда қўл келган. Инсоният тарих ва тақдирида авлодлар ўртасидаги ахлоқий-маънавий, ижтимоий-тарбиявий масалалардаги номутаносиблик Навоий давригача ҳам, ўша замонда ҳам ва ундан кейин ҳам амал қилган. Бугун ҳам катта авлод ва ҳозирги ёшлар ўртасида ўша муаммолар йўқ, дейиш ҳаёт ҳақиқатидан кўз юмиш билан баробар. Улар инсон қисматидаги муайян қонуният сифатида амал қилари, аммо ҳар бир тарихий шароитнинг ўз мавзу ва муаммолари кўндаланг бўлиб ўртага чиқади.

Шу маънода, ғазалда кўтарилган масалалар бизга бегона эмас ва улар ҳар биримизнинг тақдири-миз учун ҳам дахлдор.

Бешинчи байтдан масала янги қиррасининг бадий талқини бошланади. Аниқроғи, ана шу мисралардан авлодлар ўртасида мувоzanат бузилишининг сабаблари бадий тадиққ этилади. Шоир тасвир-

даги кескин руҳни кучайтира бо-
ради: "Мушк чун кофур бўлди..." (йиллар
мушкни кофурга айлантирди). Мушк — тим
қора рангдаги хушбўй модда. Унинг бадий
адабиётда кўп қўлланиши маълум. Маъшу-
қанинг сочи, зулфи, холи, хатти унга ўхша-
тилади. Мазкур сатрда ҳам у шеър қахра-
мони сочининг ёшлиқдаги ҳолатини ифодалаб келаётир. Кофур —
оқ рангдаги хушбўй модда. Бадий адабиётда кўпроқ оқ ранги ифо-
далаб келади. Бу ўринда ҳам ранг, ҳам ҳидни қайлатаётир. Мушкнинг
ранги кофурий бўлди, аммо хушбўйлиги ўзгармади. Алқисса, "йиллар тим
қора сочимни оқартирди" деган хабарни шоир ана шундай бўёқдор ва нозик
ифодалаган.

Мисранинг иккинчи қисми янада шиддатлироқ тус олган: "ёғди ўт устига
қор..." Парчадаги "ўт" ийҳом санъати учун асос бўлган. Ўт — майин майса,
кўклик; мажозий маънода — бошдаги соч. Ёшлик йилларидаги соч соқолнинг
кўп ва майинлиги сабзани эслатади. Эрта кузақдаги ўроқдан кейинги ўт ҳам
ўшандай манзарага киради. Майса кўркига кўз теги — унинг устини қор қоп-
лади. Ёшлик ўз ўрнини мўйсафидликка бўшатиб берди: сочу соқолнинг мушк-
фом таровати фарзанду невараларга кўчиб, бобомерос кофурий ранг, нуру-
нийлик кибар авони рамзи сифатида тантана қилади. "Ўт" биратўла иккинчи
маънода — олов маъносига ишлатилган. Ишқ ва ёшлик ҳарорати юзга таъсир
ўтказган ва ёр чехраси шуъла тусини эгаллаган.

Шоир ўхшатиш ва ўхшатишмишларни қаторлаштиради. Навбатдаги мисра-
ларда навқирон сарв ва эски ток кўчати ёнма-ён қўйилади. Эътиборли
томони шундаки, улуг шоир кексаликка тегишли ташбеҳлар танлашда ижо-
бийликка урғу беради. Мевали дарахтларга ишора қилади. Бундай майл та-
содифий эмас, албатта. Чунки кибар авонининг файзу шуқуҳи, виқору там-
кини, савия ва салмоғи ибратли амаллар, қолдирилган маънавий самара
билан белгиланади.

Ҳазалдаги яна икки жиҳатни алоҳида таъкидлаш билан кифояланамиз.

Инсон табиати қизик: у ҳаётининг маълум даврида гўё еру осмонга сиғмай,
охиратни ҳаёлига келтирмай яшайди. Баъзан уволу савоб ҳақида ўйлаб ҳам
кўрмайди. Ёш улғайиб боргани сайин ана ўша "ўзлигидан кетиш" жараёни че-
киниб, инсон табиатини художўйликка мойиллик эгаллай бошлайди. Кибар син-
нида бу ҳолат янада теранлаша боради.

Исломий таълимотдан бизга бир ҳақиқат равшан: эътиқод тилда эмас, дилда
яшайди. Агар у рост ва сидқий бўлса, соқол-мўйлов қўйиш, либосни алмашти-
риш, ижтимоий фойдали меҳнатдан узилиб, кечаю кундуз ибодат билан машғул
бўлиш, Қуръон тиловатини тирикчилик манбаига айлантиришга ҳеч қандай ҳожат
йўқ. Зоҳирдаги сохта художўйлик, ботиндаги ёлгон пўртанасини пинҳон
тутолмайди. Яна Оллоҳ ҳамма нарсани билгувчи,

баҳоловчирок...

Ҳазал қаҳрамони ҳам ибодатга майл
кўрсатади. Аслида, у табиатан художўй ва
эллик йилдан зиёдроқ умри давомида ҳам
тоат-ибодатни қанда қилмаган. Мисралардаги
айрим ишоралар китобхонни му-
лоҳазага қорлайди. Нега улуг
шоир талқинидаги қаҳрамон

тоат-ибодатга янада кўпроқ вақт ажратмоқ учун алоҳида гўша ихтиёр этиб қолади? Байтда бу ҳақли саволнинг жавоби ҳам келтирилган: "эллик йилги бўлгон хурматида қолмоқ истагида" у шундай қарорга келади. Дунёга ҳирс қўйиш эса нафси аммора учун кенг йўл очиб беради ва у одамни ўзлик қиёфасидан йироқлаштиради. Табиийки, бундай имконият савобдан кўра гуноҳнинг кўпроқ қанот ёйиши учун қулайлик яратади.

Дунё сиру асроридан етарли хабардор ғазал қахрамони учун юқоридagi ҳақиқат аён. Шундан бўлса керак, у ибодат даргоҳидан паноҳ излайди. Бундай уринишнинг эса изоҳлари маълум: намозу нияз ва Худога таваккал қилиб яшаш инсонни парҳезкорлик сари бошлайди ва ноҳўя ҳаракатлардан сақлайди. "Суръат учун" етарли "қувват"нинг йўқлиги кибар авонидаги сокинликнинг сабабларидан яна бири сифатида кўрсатилади. Қиёсан олганда, бу мулоҳазага қўшилиш мумкин.

Алишер Навоий шахсий ҳаётида кибар синнининг кейинги ўн йили турли жисмоний хасталикларнинг хуружи туфайли анча оғир кечган. Шундан бўлса керак, ғазал қахрамони ўз жисмоний қувватининг камайганидан шикоят қилиб ўтади.

Ғазалнинг охирги уч байти алоҳида аҳамиятга молик. Аввало, бу сатрлар — шеърнинг неқбинлик гоёлари сингдирилган хулосаси. Ана шу яқундан шеър қахрамони — мутафаккир шоирнинг уч улуг нияти ҳам жой олган: ортда қолган эллик йилдан зиёдроқ умр исён (Худонинг буйруқларини тўлиқ бажара олмаслик) билан, дунё асрорини билиб-билмай ўтиб кетди. Аммо, бордию яна эллик йил яшаш насиб этса, ғазал қахрамони ақл қўйилиб, катта ҳаётий тажриба ва сабоқ ҳосил қилинган бир вазиятда қолган умрини ўзининг гуноҳларини ювишга, эзгуликка бахш этмоқ орзусида... Бунинг учун у Яратгандан иймон бойлигини тилайди. Инсон учун иймон — энг олий илоҳий неъмат. У киши қалбининг ноёб жавоҳири, гавҳари яктоси. Иймони бутун ва пок қалбнинг ўрни арши аълода, у ҳар қандай заминнинг нодиру ноёб хазиналаридан баланд туради.

Ғазал интиҳосида тавба-тазарруга юз бурган шеър қахрамони ўз инон-ихтиёрини Оллоҳга топширади ва ундан лутфу эҳсон тилайди...

Ғазал таҳлилини яна ва яна давом эттириш мумкин. Аммо, баён қилганимиз мулоҳазалар ҳам улуг шоирнинг шу шеърни яратишдан кўзлаган мақсад-муддаосини кенг ўқувчилар оmmasига етказиб, уларнинг ахлоқий-маънавий балоғатига жиддий таъсир кўрсата олади, деб ўйлаймиз.

Энг муҳими, бу мўъжаз асарда буюк мутафаккирнинг таржимаи ҳолига дахлдор бўлиб кўринган лавҳалар, амалда хусусийликни тарк этиб, умумийлик сари юз тутади. Ундаги ишоралар эса "ўт устига қор ёғиши"дай бир жараённи бошидан кечирган инсонларга ҳам тегишли экани шундоқ равшанлашиб қолади. Табиийки, бу ёшдаги одамлар моддийликдан, нафс хоҳишларидан йироқлашиш, иймон гавҳарини маҳкам тутиш сари мойил бўла боради. Аниқроғи, улуг шоир шунга даъват этади. Айни чақириқ эса барча даврлар, жумладан, бизнинг замонамизда ҳам ўз қимматини йўқотгани йўқ.

Bir matla bilan q'animini not etgan shoir

Инсон ҳаётда ўз ўрнини топиш, ижтимоий мавқеини мустаҳкамлаш учун нималар қилмайди, қандай кашфиётларга қўл урмайди, дейсиз. Ажабки, ҳаётнинг азалий қонунияти — яшаш учун кураш тамойили ҳамма даврларда турлича шаклларда намоён бўлади. Бу ҳолатни ҳатто буюк шоир ва мутафаккирлар ҳаётида ҳам кўриш мумкин. Ҳазрат Алишер Навоий қасидачилик борасида ўзига устоз деб билган, форс мумтоз адабиётининг йирик вакили Анварий ҳаёти бунга яққол мисол бўла олади.

Низомий Арузий Самарқандий (XII аср), Муҳаммад Авфий (XIII аср), Давлатшоҳ Самарқандий (XV аср) каби тарихчиларнинг таъкидлашича, Анварий камбағал, қашшоқ шоир бўлган. У бир куни, одатдагидек, мадраса ҳовлисида мунғайиб ўтирган экан, ёнидан ўттиз

туядан иборат катта карвон ўтиб қолибди. Карвондаги гижинглаган от ва туялар, заррин либосдаги хизматкор ва соҳибжамол канизаклар шоирнинг эътиборини тортибди. Қофиланинг биринчи отида ғуруру савлат билан шохона либосларга ўранган бир киши ўтирар, чўрилару куллар унинг атрофида гирдикапалак бўлиб, ўйин-кулги билан кўнглини овлашга интилар экан.

Анварий бу манзарадан бениҳоя ҳайратга тушибди ва бармоғини тишлаганча ўйга толибди. Ниҳоят, ҳушига келиб, одамлардан сўрабди: "Бу қофила кимники ва унда ўтирган ҳалиги жаноб ким?" "У киши — сарой шоири, қофила — униқидир" дея жавоб берибдилар. Анварий пешонасига шартта урибди ва шу лаҳзадан бошлаб сарой-га яқинлашишни кўнглига тугибди.

Бу даврда Хуросонда салжуқийлар сулоласи вакили Султон Санжар (1118—1156) хукмронлик қиларди. Унинг пойтахти Марвда — шоҳ саройида бир гуруҳ қасидаанавис шоирлар тўпланган эди. Улар қасидалар эвазига шоҳона инъомларига мушарраф бўлиб, яхши ҳаёт кечирарди. Бу ерда маликушшуаро, сарой шоирлари етакчиси Муиззий деган худбин кимса эди. У султоннинг яқин одами бўлиб, ўзи хоҳлаган ва манфаатдор бўлган, обрўсига зиён етказмайдиган шоирларни султонга манзур этар, саройдаги адабий муҳитни сақлаб туршига интилар эди.

Муиззийнинг ажойиб истеъдоди бор эди. У қасидаларни, қанча катта ва узун бўлмасин, бир эшитишда ёд оларди. Унинг навқирон фарзанди шеърларни иккинчи эшитишда, кули эса учинчи эшитишда ёд оларди. Муиззий билан бир даврда яшаб, уни яхши билган Адиб Собир Термизий бир қасидасида унинг бундай худбинлиги хусусида куйидагича ёзади:

*Кунам зикри ту чун хуршид машхур,
Бад-ин шеъре, ки чун шаърист олий.
Ба хотир қосир аз лафзаш Муиззий,
Ба маъни ожив аз назмаш Камолӣ.*

Мазмуни. Сенинг зикиринг — номингни куёш каби машхур қилмоқчиман. Бу қасидада метеоритдай ярқираган самовий бир гўзаллик мавжуд. Унинг лафзи ва матни олдида Муиззийдек хотираси мустаҳкам киши ҳам ўз хотирасидан махрум бўлади. Камолӣдек шоир эса унинг маънолари олдида ўзини ожиз ва нодон ҳис этади.

Лекин Муиззийнинг мустаҳкам хотираси ҳамда юксак бадийи маҳорати бошқалар учун фожиа эди. Шоирлар унинг дастидан кўп изтироб чекарди. Гап шундаки, саройга келган шоир, бу ердаги адабий муҳит талабига биноан, биринчи навбатда, ўз қасидаси-

ни Муиззийга кўрсатиб, унинг олдида ўқиб, тегишли баҳосини олиши керак эди. Агар Муиззий маъқул топса, қасидани шоҳга манзур қилар, шундан сўнггина муаллифи тақдирланиб, инъомларга сазовор бўларди.

Аммо шу расмиятчилик орасида Муиззий шоирлар қасидасини бир эшитишда ёдлаб олар ва қасида меники, агар кимки ишонмаса, кулоқ солсин, деб айтарди. Шундай деб, шоирнинг олдида қасидасини бошдан-охиригача баланд овозда ўқиб берарди. Ўгли эса иккинчи эшитишдаёқ қасидани ёдлаб, такоррлашга шай бўлиб турарди. Муиззий келган шоирга қараб айтарди: “Агар мени гапларимга шак келтирсанг, мана, кўр, қасидани ўғлим ҳам билади, ҳозироқ сенга айтиб бериши ҳам мумкин”. Шундай дея у ўғлига ишора қилар, ўғли эса, гўё қасиданинг ёзилишига гувоҳ бўлган одамдек, уни ёрдан шариллатиб айтиб берарди. Бу орада қасидани учинчи бор эшитган Муиззийнинг кули ҳам уни ёд олиб қайтадан ўқиб берарди. Шундай қилиб, қасида уч гувоҳнинг кафиллиги билан Муиззийники бўларди. Умид билан саройга келган ҳақиқий муаллиф эса бу хийладан мот бўлиб, шоҳга учрашолмасдан саройдан ғамгин чиқиб кетарди.

XI асрнинг иккинчи ярми ва XII асрнинг ўрталарида салжуқийлар даврида, хусусан, уларнинг бош хукмдорлари Султон Маликшоҳ (вафот этган йили 1092) ва Султон Санжарлар (1118—1156) замонида яшаган, шу хукмдорлар саройида амирушшуаролик ва маликушшуаролик лавозимларини эгаллаган Муиззий бундай хийлалар билан қанчадан-қанча истеъдодли шоирларнинг барвақт сўнишига сабаб бўлган эди.

Шунинг учун ҳам ўша даврда Хуросон, Ироқ ва Мовароуннаҳр заминида яшаган юзлаб шоирлардан фақат ўнтасигина Султон Маликшоҳ ва Сул-

тон Санжар саройига йўл топиб, муношиб иззат-хурмат кўрган, холос. Бошқалари эса майда ҳукмдорлар, қози ва раислар ҳузурига тарқаб кетганди ёхуд сарой хизматидан юз ўғириб, ўз аҳволи билан яшарди.

Бу ҳақиқатдан Анварий хабардор эди. Қашшоқлик жонига теккани ва бундан ҳам ёмони — шоирларга нисбатан адолатсизликдан эзилгани боис у сарой хизматига кириш учун ҳаракатга тушади. Аммо биринчи бор саройга келганида, қасида ўқиб, шеъриндан махрум бўлиб, зор-паришон чиқиб кетади. Иккинчи гал у иккита қасида битади: биттаси кейинчалик Навоий ёд олган ва мўъжизакор қасида дея юксак баҳо берган мадҳия бўлса, иккинчиси ҳазил-мутойибага йўғрилган ва қувноқлиги билан шоҳни хурсанд қиладиган содда қасида эди.

Анварий бу қасидаларни кўйнига солиб, қиёфасини масхарабозларча ўзгартириб, телбаларча ҳаракатлар қилиб, кулгили бир ҳолатда саройга келади ва мажнунона "Мен — шоирман" деб Муиззийга рўбарў бўлади. Анварийнинг кўриниши, уст-боши, афт-ангори тамоман бошқача бўлгани учун Муиззий уни танимади, сўзларини эшитиб, уни масхара қилади ва кула-кула шохимни бир хурсанд қилай, деб уни султон ҳузурига олиб киради.

Анварий шу заҳоти дастлабки қасидани кўйнидан чиқариб, матлаини ўқиб беради:

*Гар дилу даст баҳру кон бошад,
Дилу дасти худоягон бошад.*

Мазмуни. Агар қўл билан юрак денгиз бўлса, шохимнинг қўлу юраги шулардир.

Анварий бу байтларни айтгач, Муиззийга қараб, агар бу қасидани сиз ёзган бўлсангиз, марҳамат, давомини ўқиб беринг, дейди. Муиззий лол қолади ва шармандалиқдан бошини кўта-

ролмади. Анварийнинг қасидаси шоҳга манзур бўлади. Султон Санжар воқеадан хабардор бўлиб, Муиззийга танбеҳ беради, Анварийга эса инъому тўхфалар ҳадя этиб, ўз фармони билан уни сарой шоири лавозимига мушарраф этади.

Мазкур қисса ва мазкур қасида адабиётимиз тарихида шуҳрат қозонган. Бу қасидани мўъжизага қиёслаб, шарҳлару изоҳлар битганлар. Навоийнинг эътироф этишича, "Анварий шеърларини кўп ўқиган" вақтларида бошқа қасидалари қатори мазкур қасидага ҳам кўп эътибор берган. Шу боис у қасидани ёд олган ва адабий кечаларда Анварий шеърини ҳақида сўз борганида уни мисол келтириб, шоирнинг маҳоратини бошқаларга ибрат қилиб кўрсатган.

Умуман, Алишер Навоий ижодида, айниқса, унинг қасидалари шаклланишида Анварий алоҳида ўрин тутган.

Навоийнинг "Тўхфатул-афкор", "Насимул-хулд", "Рухул-қудс", "Айнул-ҳаёт", "Минҳожун-нажот", "Қувватул-қулуб" асарлари қасидаларга мисол бўла олади.

Навоий қасиданинг кенг тарқалган мадҳия жанрида ҳам маҳорат кўрсатган. Унинг Хусайн Бойқарога бағишланган айрим мадҳиялари, жумладан, "Ҳилолия" қасидаси бунинг исботидир. Шу билан бирга, шоир мумтоз форсигўй қасиданависларнинг нафақат фалсафий мавзудаги қасидаларини, балки мадҳияларини ҳам синчковлик билан ўрганган. Бу — унинг адабиёт-шунослик соҳасидаги эстетик қарашларининг яна бир қирраси эди. Бу ҳақда у "Хамсатул-мутаҳаййирин" асирида бундай ёзган: "Қасидагўйларким, муқаддамдурлар, қасоидларин кўп мутолаа қилибмен ва асҳобдин баъзи мусаллам тутса, баъзи мусаллам тутмоққа корих кўринур эрдилар".

Навоий айниқса, Анварий қасидаларига алоҳида эътибор берар ва

уларни мунтазам мутолаа қиларди. Зеро, Анварий мадҳия жанридаги энг севимли шоири эди. Чунки Авҳауддин Анварий XI асрнинг охири ва XII асрда яшаган (1095 — 1172) форсигўй қасиданависларнинг энг мўтабари эди. Унинг ижоди форс шеърятдаги уч погоналик услубнинг иккинчи даражаси — ироқий услубда яратилган эди. Анварийнинг барча мадҳиялари маснў, яъни мушкул санъатлар куршовида дунёга келган ва улар кейинги асрларда Навоий ва бошқа до-нишманд шоирлар эътиборини жалб этган. Шу боис, табиийки, Навоий қасида жанрида ном чиқарган ва ироқий услуб намояндаси бўлган адиблар ҳақида фикр юритганда Анварий номи алоҳида таъкидлаган.

Чунончи, ул зот “Муҳокаматул-луғатайн” асарида бу ҳақида куйидагича ёзади: “Форсигўй шуаро (орасида) қасидада Ҳоконий ва Анварий ва Камол Исмоил ва Заҳир ва Салмондек ки-шилар зухур этдилар”.

Бу ўринда машҳур форсигўй қаси-данавислар — Рўдакий, Унсурий, Фар-рухий, Манучехрий, Масъуд Саъд Сал-мон, Муиззий, Адиб Собир Термизий каби ижодкорларнинг номлари тилга олинмагани бир жиҳатдан тушунарли эди. Чунки мазкур шоирлар содда ва халқона услуб намояндalари бўлиб, ўз қасидаларини шу услубда (бу услуб “хуросоний услуб” деб аталган) ярат-ганини Навоий яхши биларди. Муам-мо, тарих, таълил, инъот, лаффанашир ва бошқа санъатлар муаллифи бўлган ҳазрат Навоий истиора ва игрокларга бой ироқий услубда ёзилган қасидалар-ни ўз ижодига яқин деб билади ва шу боис Анварий мадҳияларини ихлос билан ўрганadi.

“Хамсатул-мутаҳаййирин” асарида Анварий шеърятига нисбатан бўлган бундай ҳурматини чуқур самимият билан куйидагича ифода этади: “Фақир асхоб орасида мунча борменким, Ан-

варийга мўтақиддурур ва анинг шеър-ин кўп ўкур”.

Навоий фалсафа, урфон, ҳикмат, ша-риат ва тасаввуф масалалари бўйича ҳам Анварийга муурожаат қилади. Ма-салан, унинг “Минҳожун-нажот” қаси-даси Анварий ижодидан илҳомланиб ёзилган. (“Ўзбек адабиёти тарихи”. II жилд. Т. 1977, 194-б.) Мазкур қасида ҳамду наът мавзуида бўлиб, диний-ило-ҳий руҳда таълиф этилган асардир. Аммо бундай қасидалар Анварий ижо-диётида жуда кам бўлган.

Навоий мадҳия санъатидаги мубо-лага ва игрокқа эътибор берар экан, гўё шу тахлит Анварий шеърларини янгитдан кашф этади ва бундай ба-дийий усул, унингча, мазкур жанрнинг асосий хусусиятини белгилайди. Ик-кинчи томондан, форсигўй қасидана-вислар орасида Анварий мадҳияла-ри яна бир жиҳати билан ажралиб ту-рарди. Бу — шоир қасидаларида аст-рономик ва фалакиётга оид тимсол-ларнинг ниҳоятда кўп ишлатилганидир. Анварий, бундай тимсолларни бирин-чилардан бўлиб қўлловчи сифатида, уларнинг бетакрор намуналарини яратган. Навоий Анварийнинг илмий-реалистик гояларидан ҳам таъсирлан-ган ва унинг ижодига шу нуқтаи на-зардан алоҳида муносабатда бўлган.

Ўрни келганда шуни ҳам айтиш ке-ракки, Анварий мадҳиялари нафақат ҳазрат Навоийга, балки унинг устози мавлоно Абдурахмон Жомийга ҳам ман-зур бўлган. Бу сиймо ҳам Анварийнинг мухлис ва мўтақидларидан ҳисоблан-ган. Мавлоно Жомийнинг Анварий ижо-ди билан адабий алоқа боғлаши ҳам Навоий туфайли ва унинг таъсирида юз берган эди. Навоийнинг “Хамсатул-му-таҳаййирин” асаридаги ишораларга кўра, Жомий билан бўлган шахсий суҳ-бат ва адабий кечаларда қасида жанри хусусида сўз борганида, биринчи нав-батда Анварий эсланиб, шеърлари ўза-ро муҳокама этилар ва унинг қасида

борасидаги истеъдоди юксак таъриф-тавсиф қилинар эди. Бундай таъриф-талкинлар кўпроқ Навоийга тегишли эди. Шоирнинг айтишича, у Анварий қасидалари билан устозидан олдинроқ танишиб, унинг мухлиси бўлган. Устоз эса Анварий ҳақида муҳим маълумотлар олиб, бу шоир қасидаларига қизиқиб қолган.

Анварий қасидалари Жомийда Навоийдан ҳам кўра яхшироқ таассурот қолдирган ва у Анварий ижодига юқори баҳо бериб, унинг ижодини эъжоз (мўъжиза) даражасидаги бадиий ҳодиса деб ҳисоблаган. Устоз ва шогирд ўртасида шу мавзуда бўлган суҳбат диққатга сазовордир. Навоийнинг "Хамсатул-мутаҳаййирин" асарида қайд этишича, бир куни улар Жомийнинг уйида юзма-юз ўтириб, Анварий қасидалари ҳақида фикр юритган. Суҳбатнинг натижаси сифатида Навоий устозининг Анварий қасидалари борасида билдирган фикрини бундай баён этган: "Бир куни фақир алар (Жомий — **А.А.**) хизматида эрдим ва яна киши йўқ эрди. Анварий қасойиди бобида сўз ўтадур эрди. Алар бу нав таъриф қиладур эрдиким: "Биз анинг ашъоридин, батахсис қасойиддин оз кўруб эрдук, бу яқинда бир-икки девони бизнинг илгимизга тушубтур, гоҳи анга машғул бўладурбиз, баъзи ерда айтса бўлғайким, башар каломидин ўтуб, эъжоз ҳаддига етмиш бўлғай, ғариб таркиблар ва ажиб адолар назарга келадур".

Мавлоно Абдурахмон Жомий қадим туркигўй ва форсигўй шоирларни жуда яхши билар ва ўрни келганда уларнинг номини асарларида эслаб ўтар, ижодига баҳо берар эди. Бу ҳақда, айнқса, унинг "Баҳористон" китобидан етарли маълумот олиш мумкин. Жомий ўтган адиблардан кўпроқ Хожа Ҳофиз Шерозий ҳамда Анварий ижодини иштиёқ билан мутолаа қилар, юксак таърифлар эди.

Навоий устози билан бу борада муштарак фикрда эканидан бағоят мамнун бўлади ва Анварий ижоди мўъжизасини ёрқинроқ кўрсатиш мақсадида унинг шеърларидан мисоллар ўқийди. Жумладан, Анварий шох саройида ўқиган матлаини такоррлаб, бундай дейди: "Бир қатла ўқуб мулоҳаза қилинса, ҳамма нарса аён бўладур".

Жомий Навоийнинг бу таклифини эшитиб, мазкур қасидани илгаридан яхши билиши ва ҳатто унга татаббу боғлаганини айтиб, Навоийни ҳайратга солади: "Алар (Жомий — **А.А.**) мутабассим бўлуб айтиларким: ажаб сўз айтдингиз, биз бу уч-тўрт кунда бу қасидасин ўқуб, хушҳол бўлуб, гоят хуш келгандин жавоб ҳам айтибмиз".

Навоийнинг ёзишича, Жомий мазкур татаббу "мусаввадасини бир худранг варақда чиқариб, фақирнинг (Навоийнинг — **А.А.**) илгига берди". Унинг матлаи қуйидагича эди:

*Ҳар киро дар даҳон забон бошад,
Дар санойи шаҳи жаҳон бошад.*

Мазмуни. Ҳар кимнинг оғзида тили бўлса, жаҳонпаноҳ шохнинг таъриф-тавсифига сўзсиз машғул бўлади.

Аён бўладики, Навоий ва Жомийнинг ўзаро суҳбатида Анварий ижоди борасида кўп сўз юритилиб, унинг айрим қасидалари адабиётшунослик мезонлари нуқтаи назаридан таҳлил қилинган. Баҳс-мунозарада икки дўстнинг мулоҳазалари қарийб муштарак бўлган. Жомий Анварий қасидаларига татаббу боғлаш борасида биринчи бўлиб, Навоий ёд олган қасидага жавоб қайтариб, анварийшунос ижодкори ажаблантириб қўйган. Аммо баҳс пайтида Анварийнинг энг машҳур матлаи айтилгани бежиз эмас эди. Бу байт юқорида зикр этилганидек, Анварийнинг энг нодир қасидаси бўлиб, шоир таржимаи ҳоли билан ҳам боғлиқ эди.

Навоий ҳақиқий анварийшунос си-

фатида ушбу мисраларга баҳо бериб, бундай деб ёзади: "Биз фақирлар не истиҳқоқ била таъриф қила олғайбиз. Мунча густоҳлик қилиндиким, ул қасидани сихр хаёл қилур эрдук. Бу шеър ани паст қилғондек кўринадур, ҳамоноки, мўъжиза деса бўлғай".

Таъкидлаш жоизки, Навоий Жомий ҳақида деярли барча асарларида тўхталиб, уни таъриф-тавсиф этган; устоз фазилатларини бирма-бир санаб, кўқларга кўтарган. "Хамсатул-мутаҳаййирин" асарини Жомийга бағишлаб ёзгани ҳам бунинг яққол далилидир. Баъзи ўринларда Навоий Жомийнинг содда ва бадий жиҳатдан бўш асарларини ҳам адабий давраларда шу даражада таърифлайди. Жомийнинг ўзи бундан хижолат чекиб, нима қилишини билмай қолади. Бошқалар эса мактовнинг ҳаддидан ошганига писанда қилган.

Навоийнинг "Хамсатул-мутаҳаййирин"да ёзишича, Жомийнинг "Шайбия" қасидаси (қариллик тўғрисида) хусусида сўз борганида худди шундай ҳолат рўй беради ва Жомийнинг ўзи ўртага тушиб, дўстини таъна-маломатлардан халос этади.

Шундай қилиб, Навоий устозига бениҳоя ихлос-эътиқод қўйган ва умр бўйи унинг таърифи билан шуғулланган эди. Аммо шундай ҳолатлар ҳам рўй берардики, улуғ шоир, ўз таъбирича, гоҳида густоҳлик қилиб, устозининг камчиликларини айтиб кўяр, унинг асарларига ҳаққоний баҳо бериб, уларнинг сустиги ва саёзлигини ҳам таъкидлаб ўтарди. Жомийнинг мазкур татаббуси ҳақидаги танқидий мулоҳазалари ҳам шулар жумласидан эди.

Навоийнинг бу борадаги сўзларидан англашиладики, Жомийнинг татаббуси унга маъқул бўлмаган эди. Улуғ шоир устознинг қасидасини Анварий-

никидан пастроқ деб топади, ўртамиёна ва саёз қасида сифатида баҳолайди. Шу боис Анварий қасидасининг сержило ва юксаклигини алоҳида таъкидлайди. Навоий бу қасидани "сихри хаёл" (хаёл сеҳри) деб билиб, уни "ҳамоноки мўъжиза деса бўлғай" деган сўзлар билан таърифлайди.

Ҳазрат Навоий Жомий татаббусининг авжи пастлигини ва шу жиҳатдан оригиналдан хийла фарқ қилишини истиҳоласиз айтиб ўтади. Масалан, унинг айтишича, "бу шеър (Жомий қасидаси — **А.А.**) ани (Анварий қасидасини — **А.А.**) паст қилғондек кўрунар эрди". Навоийнинг фикрига кўра, Жомий мазкур татаббуси ёзмаганида яхши бўларди, чунки у Анварийнинг қасидаси олдида заиф кўринарди ва шоҳона қасидага гўё соя солгандай туюлар эди. Навоийнинг бу мулоҳазалари адабий-эстетик қарашларининг муҳим бир қирраси бўлиб, шоирнинг адабиётшунос ва мунаққид сифатидаги сиймосини янада яққол намоён этади.

Хуллас, Навоий ва Анварий мавзуси улуғ шоиримизнинг ҳаётию ижодига оид янги жиҳатларни очиб беради. Навоийнинг фикрича, мадҳия-қасидалар муболага санъатининг энг юксак намуналарини ўзида мужассам этадиган шоҳ асарлар ҳисобланади.

Иккинчи томондан, Навоийнинг хулосаларига кўра, мадҳия-қасидалар шоҳлару султонлар билан яқинлашиб, сиёсий ҳамда адабий масалаларни ўрганиш ва ечиш, ҳукмдорларга таъсир этиб, уларни маълум бир сиёсий йўналишга буриш борасида ҳам катта аҳамиятга эга.

Алишер Навоий ўз даврида анварийшунос олим сифатида ҳам шуҳрат қозонган ва Анварий ижодиётининг тарғиботчиси бўлган.

“...Tolibi ilm kerak”

Захириддин Муҳаммад Бобур ижодида кичик жанрдаги шеърлар — рубоий, туюк, қитъа ҳамда беш-олти байтли ғазаллар катта ўрин эгаллайди (ҳатто тўрт байтли ғазалларни ҳам учратамиз). Бунинг сабаби тушунарли: бутун умрини назмга бағишлаш имконига эга бўлиб, шу тўфайли катта мерос қолдирган шоирлардан фарқли равишда Бобурнинг бадиий ижод билан шугулланишга вақти кўп бўлмаган. Унинг асарларидаги самимийликнинг сабабларидан бири ҳам шу бўлса керак: шеърлар ё лаҳзалик илҳом натижасида қалб тўридан қайнаб чиққан ёки аксинча, узоқ вақт давомида ўю хаёлни банд этган фикрлар ифодаси тарзида қоғозга тушган. Фурсат етишмаслигию замонанинг “тафриқа ва ғавфо”-си эса шоирни кўпроқ қисқа шеърлар билан чекланишга мажбур этган. Буни Бобурнинг ўзи ҳам эътироф этади: “Ул фурсатларда бирар, иккирар байт айтур эрдим. Вале ғазал тугатмайдур эрдим”. Бу сўзлар Бобур

17 ёшлигида, Самарқандни иккинчи бор эгаллаган, Навоийдан мактуб олган даврида ёзилган. Шундан сўнг, ҳатто Ҳиндистонда ўз салтанатини ўрнатганидан кейин ҳам Бобурнинг ҳаёти сокин кечган деб бўлмайди.

Шоирнинг кўпроқ кичик жанрларда ижод қилгани, ғазалларининг ихчамлиги адабий меросининг қимматини орттирса орттирадики, асло камайтирмайди. Аксинча, улар ихчам назмий сатрларга катта бадиий ва фалсафий юк ортиш мумкинлигини намойиш этади. Мана шундай дурдоналардан бири:

*Ким ёр анга илм — толиби илм керак,
Ўрганғали илм — толиби илм керак.
Мен толиби илм-у, толиби илме йўқ,
Мен бормен — илм толиби, илм керак.*

Одатда, бу тўртлик (уни қисқагина қилиб “Илм керак” деб атаймиз) Бобур шеърлари нашрларида рубоиёт бўлимига киритилади.

Шоир ўзининг бир девонга етарли шеърларини жамлагани маълум. Бу борада “Бобурнома”нинг ҳижрий 914 йил воқеаларига бағишланган саҳифаларида маълумот бор: “Фўлод Султонга девонимни йибордим. Девоннинг орқасида биргина қитъани битидим”. Шу билан бирга, “Захириддин Муҳаммад Бобур. Девон” (Тошкент, 1994, “Фан” нашриёти) китобининг сўзбошида профессор Абдурашид Абдуғафуров “Бобур девони” деб ҳисобланадиган қўлёзмаларнинг нашрлари асосида уларнинг бирортаси ҳам анъанавий девон тушунчасига тўлиқ жавоб бермаслигини қайд этади. Шунинг учун Бобурнинг ўзи “Илм керак” тўртлигини рубоийлар қаторига киритганини аниқлаш қийин.

Масалага ойдinлик киритиш мақсадида тўртликнинг айрим хусусиятларига диққат қиламиз. Унинг вазни мумтоз адабиётда қабул қилинган рубоий вазнларидан ҳазажи аҳраб баҳрига яқин, аммо унга айнан тушмайди. Бошқа томондан, рубоийда тўрт мисра тўрт хил вазнда келиши мумкин бўлгани ҳолда (буни Навоий “Мезон ул-авзон” рисола-сида олтита рубоийда 24 та вазни қўллаб кўрсатган) “Илм керак” тўртлигида вазн ғазал жанридагидек қатъий:

Ким	ё-	р	а-	н	г	а	и	л-	м	то-	ли-	би	и	л-	м	ке-	ра	к
Ўр-	ган-	га-	ли	и	л-	м	то-	ли-	би	и	л-	м	ке-	ра	к			
Мен	то-	ли-	би	и	л-	му	то-	ли-	би	и	л-	ме	йў-	қ				
Мен	бо-	р-	мен	и	л-	м	то-	ли-	би	и	л-	м	ке-	ра	к			
—	—	в	—	—	в	—	в	в	—	в	в	—	в	в	—			

Биргина истисно — учинчи мисранинг охирги ҳижоси қисқа, лекин бу аруз қоидаларига зид эмас.

Тўртликнинг яна бир алоҳида хусусияти — унда қофия кўзга ташланмайди. Бунинг ўрнига рубоийда қофияланиши лозим бўлган биринчи, иккинчи ва учинчи мисралар “толиби илм керак” сўзлари билан тугалланади. Қофия йўқ экан, демак, бу уч сўз радиф ҳосил қилмайди. Рубоий эса қофиясиз бўлмайди. Демак, мазкур тўртликни рубоий жанрига мансуб дейишга асос йўқ.

Балки Бобур рубоийни қофиясиз ёзгандир? Бу саволга билвосита далиллар асосида бўлса ҳам “йўқ, мумкин эмас” дея жавоб бериш керак. Гап шундаки, мумтоз адабиёт шоирлардан шеър санъатлари, айниқса, вазн ва қофия қоидаларига қатъий бўйсунишни талаб этган. Бобур ҳам ана шу адабиёт намояндаси бўлган, ҳатто аруз назариясига оид йирик ва мукамал рисола ёзиб қолдирган (“Мухтасар”. “Фан”, 1971, нашрга тайёрловчи — Саидбек Ҳасанов).

Гарчи мавзудан бир оз четга чиқилса-да, Бобур қофиясиз рубоий битиши мумкин эмас эди, деган фикрни асослаш мақсадида, унинг қофия санъати устида тўхталайлик.

Одатда, шоир девонларига киритиладиган 208 та рубоийдан “Илм керак”дан бошқа 207 тасида қофияланиш қатъий — **ааба** шаклида, ҳатто 18 та рубоий, Навоийга эргашиб, **аааа** шаклида қофияланган. Масалан,

*Ишқингда кўнгул харобдур, мен не қилай?
Ҳажрингда кўзум пуробдур, мен не қилай?
Жисмим аро печу тобдур, мен не қилай?
Жонимда изтиробдур, мен не қилай?*

Бошқа бир мисол “Бобурнома”дан. Салтанат учун курашаётган Бобур учун қийин кечган ҳижрий 904 йил воқеалари баёнида куйидагиларни ўқиймиз: “Самарқанд ва Андижонга муқарраран юрушуб, ҳеч иш очилмай, яна ёниб Хўжандга келдук... Хўжанд бир муҳаққар ердур. Бир бекнинг авқоти анда ташвиш билан ўтар. Бир ярим йил, икки йилга ёвуқ аҳл ва аёл била анда эдук. Ул мусулмонлар ҳам бу муддатта имкони борича харж тортмоқда ва хизмат қилмоқта тақсир қилмадилар. Яна не юз била Хўжандга борилғай, Хўжандга бориб ҳам киши не қилғай?” Мана шундай мушкул вазиятни қоғозга туширар экан, Бобур байт илова қилиб кетади:

*Бормоққа не маскане муяссар,
Турмоққа не маъмане муқаррар.*

Бу ўзбек мумтоз шеъриятида кам қўлланадиган тарсеъ (байт мисраларидаги барча мос сўзларни ўзаро қофиялаш) санъатининг ноёб намунасидир.

Куйидаги рубоий ҳам беқиёс қофия санъати билан машхур:

*Туз оҳ, Заҳириддини Муҳаммад Бобур,
Юз оҳ, Заҳириддини Муҳаммад Бобур.*

Сарриштаи айшдин кўнгулни зинҳор
Уз, оҳ, Заҳириддини Муҳаммад Бобур.

Бундай санъатни шоир “Шоҳ Султон Увайс бин Маҳмуд, Моҳ Султон Увайс бин Маҳмуд” матлаъи билан бошланадиган ғазалида ҳам қўллаган.

Яна бир мисол “Мухтасар”дан. Навоий шеърларидаги қофия санъатининг мукамаллиги яхши маълум. Бобур “ғазал мулкининг султони” билан бу борада баҳслашишга ҳам саъй этади: “Бу вазнда мусажжаъ (яъни ички қофияли, қуйидаги ғазалларда бир чизиқ билан ажратилган — **А.А.**) ғазал кам айтибдурлар. Мир Алишер Навоий бир неча ғазал айтибтур, жумладин бир лўли йигитнинг таърифида бу ғазал воқеъ бўлубтур:

*Не лўливашдур ул қотилки қон тўкмаккадур яқсар,
Қиё боқмоқлари поки итик, мужгонлари — ништар.*

*Юзидин ким хижилдур гул, паришон ҳар тараф кокул,
Сочин гулбарг уза сунбул, тўкуб кофур уза анбар.*

*Чу лаъб асбобини тузди, саломат риштасин узди,
Қамардек ҳола кўргузди, узори даврида чамбар.*

*Либоси нози часпондур, гаҳи туз қадди чавгондур,
Замоне гўйи ғалтондур, зиҳи чобук, зиҳе дилбар.*

*Жунун шамъин қилур равшан, кўнгулга телбалиқдур фан,
Паридек бўлғали парранда ул шўхи пари пайкар.*

Бу байтнинг учинчи сажъининг қофияси маъмул бўлубтур. Бу навъ ҳашвида маъмул риъоят қилмоқ ғолибан қойилнинг (яъни Навоийнинг — **А.А.**) ихтироъидур.

*Навоий бўлди лўливашки, келмиш анга лўли хуш,
Қони бир жом лўликашки, лўлий тутса бир соғар.*

*Тамаъ тунма фалақдин комким, ханжар қилур ошом,
Янги ой шаклидин ҳар шом ул лўли ёр магар...”*

(“Наводир ул-шабоб” девонида сўнгги мисранинг якуни — “лўлийи бозийгар”. Бу ғазал раққоса лўли қиз ҳақида, ҳатто “лўли” деб эркалатилган лўливаш, яъни қиёфаси ёки қилиқлари лўлига ўхшаш турк қизи ҳақида бўлиши ҳам истисно эмас.)

Навоий ғазалидан сўнг Бобур таҳлилга ўтади: “Бу байтнинг мисраъларининг ҳашвидаги қофиялари рукннинг охирида воқиъ бўлмайду”. Бу сўзлар Навоий ғазалининг сўнгги байти хусусида. Аруз талабига кўра мазкур байт рукнларга қуйидагича бўлинади:

Та-маъ тун-ма | фа-лак-дин ко-|м ким, хан-жар | қи-лур о-шом,
Я-нги ой шак-|ли-дин ҳар шо-|м ул лў-ли- |йи бо-зий-гар.

Бобур иккинчи ва учинчи рукнларнинг чегараси ички қофия ҳосил қилувчи “ком” ва “шом” сўзларнинг орасига тушаётганига эътироз билдирган. Худди шу ҳодиса юқорироқдаги байтдаги “парранда” сўзида ҳам учраган эди. Бундай саж усули, ҳақиқатан ҳам, ғайриоддий (лекин уни камчилик эмас, балки ўзига хос маҳорат деб баҳолаш ҳам мумкин).

Бобур давом этади: “Мусажжаъ ғазалларнинг матлаъида сажъ камроқ риъоят қилибтурлар, — бу сўзлар энди умуман ғазалнавислик ҳақида. — “Агар риъоят қилинса, яхшироқ бўлғусидур, нечукким:

Қаро зулфунг | фирокида | паришон рў-|з-горим бор,
Юзунгнинг иш|тиёқида |не сабру не | қарорим бор.

Лабинг бағрим|ни қон қилди, | кўзумдин қон | равон қилди,
Нега ҳолим | ямон қилди, | мен андин бир | сўрорим бор.

Жаҳондин ман|га ғам бўлса, | улусдин гар | алам бўлса,
Не ғам юз мун|ча ҳам бўлса, | санингдек ғам|гусорим бор.

Агар муслиҳ|мен, ар муфсид, | вагар ошиқ|мен, ар обид,
Не ишинг бор | сенинг зоҳид, | менингким их|тиёрим бор.

Фигоним ош|ти булбулдин, | ғами йўқ зар|ра бу қулдин,
Басе, Бобур, |ўшал гулдин | кўнгулда хо-|р-хорим бор”.

Бу дилбар ғазалнинг қофияси ҳам, сажи ҳам мукамал эканини изоҳлашга ҳожат йўқ. Бобур бошқа мусажжа ғазалларида ҳам ана шу мукамалликдан чекинмагани диққатга лойиқ (Адолат ҳаққи айтиб ўтиш лозимки, Навоийнинг ҳар бир девонида беш-олтитадан мусажжа ғазал учрайди, улар орасида сажга қўшимча тарзда қофия билан боғлиқ бошқа шеърӣ санъатлар қўлланган ғазаллар ҳам бор).

Хуллас, шеърнинг нозик жиҳатига жиддий эътибор билан қараган шоир қофиясиз рубоӣ ёзган бўлиши эҳтимолдан йироқ. Шу боис “Илм керак” тўртлиги рубоӣ эмас, деган хулосага келамиз.

Энди тўртликнинг мазмунига мурожаат этайлик. Бу юмуш ҳам осон кўчмайди. Шунинг учун бўлса керак, Бобур асарларининг турли нашрларида “Толиби илм” тўртлигида тиниш белгилари турли йўсинда кўйилган.

Таажжубли ҳолат шундаки, тўртлик мазмунининг мураккаблиги билан ҳам ўқувчини ўзига тартади. Ҳаммаси бўлиб атиги ўн калима. Тўрт қатор шеърда саккиз марта “илм” сўзи қўлланади. Тўртлик бир-икки ўқишдаёқ хотирага нақшланиб, тилда айлана бошлайди: “Ким ёр анга илм, толиби илм керак...”

“Навоий асарлари луғати”да “толиби илм” — ўқувчи, студент дея изоҳланган. Боринги, мадраса талабаси, бугунги кунда аспирант ёки докторант ҳам бўлсин. Шунинг учун уни “толиби — илм” тарзида ёзату-рамиз. Натижада биринчи мисра қуйидагича ўқилади:

Ким ёр анга илм, толиби-илм керак.

Яъни, кимга илм ёр бўлса, унга толиби — илм керак, у ўз илмини бошқаларга ўргатиши фарз. Бу мисрани бошқача талқин қилиш ҳам мумкин: “Ким ёр анга илм толиби, илм керак”, яъни, ким илм толибларига ёр бўлса, унинг ўзига ҳам илм зарур. “Толиби илм” жумласининг қуйида келтирилган яна бир маъноси ҳам борки, у биринчи мисранинг ўзга талқинларига имкон қолдиради.

“Толиби илм” жумласининг биринчи мисрадаги маъноси иккинчи мисрада қовушмайди: “Илм ўрганиш учун талаба (билан) бўлиш керак” деган фикр Бобурдай шоир тилидан айtilган бўлиши эҳтимолдан йироқ. Бу ерда “Навоий асарлари луғати”даги “толиби илм” жумласининг этимологик (арабчадан олинган) маъноси мувофиқроқ: толиби илм — айнан “илм талабгори”.

Илмга талабгорлик эса шунчаки толибликка (талабаликка) нисбатан гоят кенг, беҳад теран. Чунончи, аввал ҳам, ҳозир ҳам талаба (студент, магистрант, аспирант) мақомига эга, аммо мутлақо илмга талабгор бўлмаган тантиқбойваччалар кўп учрайди. Қолаверса, талабалик — вақтинчалик зоҳирий мақом, илмга талабгор бўлиш эса, давр билан чегараланмаган, ботиний эҳтиёж аломатидир.

Демак, иккинчи мисра шундай талқин этилиши мумкин: илм ўрганиш учун талабалик — “толиби илм” бўлишнинг ўзи кифоя эмас, илмга талабгор бўлиш, интилиш керак.

Учинчи мисранинг маъноси, бир қарашда, “мен толиби илмман, аммо толиби илм эмасман” дегандек туюлади. Ҳар қалай, бу мисрадаги “толиби илм” ҳам талаба эмаслиги равшан. Айни пайтда икки марта такрорланаётган “толиби илм”ни ҳар икки ўринда “илм талабгори” деб тушуниш ҳам маъно бермайди. Шу боис бу жумланинг яна бошқа маъноларини излашга тўғри келади. Бунинг учун “толиб” сўзининг таржимасини Х. Барановнинг машҳур “Арабча-русча луғати”дан излаймиз. Унда бу калиманинг изловчи, талаб этувчи, сўровчи, тингловчи каби маънолари саналади. Одатда, талаб этиш эҳтиёжмандликдан келиб чиқади. Шунга асосланиб, учинчи мисрани бундай тушуниш мумкин: мен илмга эҳтиёжмандман, аммо, таассуфки, илм излаётганим йўқ. Шу баробари тўртинчи мисра мазмуни ҳам ойдинлашади: ким токи тирик экан, илмга эҳтиёжманддир ва у илм изламоғи керак. Яъни, бу мисрага машҳур “Бешиқдан то қабргача илм излангиз” деган ҳикмат жо этилган. Айни пайтда биринчи мисранинг яна бир жоиз талқинига эга бўламиз: кимга илм ёр бўлса, у (яна ҳам кўпроқ) илмга эҳтиёж сезади. Ҳақиқатан, илмнинг поёни мавжуд эмас экан, демак, илмга интилиш ҳам чеку чегарасиз, “илмнинг бу соҳасини мен батамом эгаллаб бўлдим” дейишга асос йўқ.

Шундай қилиб, "Илм керак" тўртлигининг талқинларидан бири қуйидагича бўла олади:

*Ким ёр анга илм, толиби — илм керак.
Ўргангали илм толиби илм керак.
Мен толиби илм-у, толиби илме йўқ,
Мен бормен — илм толиби, илм керак.*

Бу талқиндан тўртлик жанри ҳақида шундай хулоса келиб чиқади: уч мисрада "толиби илм керак" жумласи уч турли маънода ишлатилган. Шунинг учун у туюқдир.

Туюқ, Навоий таърифига кўра, туркий адабиётга хос жанр бўлиб, қофия ўрнида тажнис қўлланиши билан белгиланади. Тажнис истилоҳи жинсдошлик, шаклдошлик, ёзилиши (тўғрироғи, талаффузи) бир хил, маъноси турли сўз ва жумлаларни билдиради.

Тажнис туюқдан ташқари ғазал, маснавий жанридаги шеърларда ҳам қўлланиши мумкин. Масалан, Бобур маснавийларидан биридаги "Лаззати егулуку ичкулугунг, Хушийи кайфияту ичкулугунг" байтининг қофияси тажнисдан иборат: "ичкулугунг" сўзи биринчи мисрада "ичадиганинг", иккинчи мисрада эса "сархуш ичимлик ичишга майлинг" маъносида келади.

Туюқнинг энг содда кўриниши — уч маъноли омоним сўзларни тажнис сифатида танлашдан иборат. Бобур девонида бундай туюқнинг ноёб намунасини учратамиз:

*Васлидин сўз дерга йўқ ёро` менга,
Ҳажр аро раҳм айлагил, ёро, менга.
Ўқунг этти кўп ямон ёро менга,
Марҳами лутфунг била ёро менга.*

Тажниси омоним сўзлардан тузилган туюқ бу жанрнинг энг содда туридир. Аслида унинг имкониятлари бунга нисбатан анча кенг, туюқ санъати ҳам шунга яраша хилма-хил. Мисол учун, Бобурдан яна бир нафис туюқ:

*Мени беҳол айлаган ёр — ой дурур,
Ким онинг васли менга ёройдурур.
Ғар висоли бўлмаса кетар ерим —
Ё Хуросон, ё Хитой, ё Ройдурур.*

Бу туюқда умуман омоним сўзлар қўлланмаган, "ёройдурур" иборасини уч усулда сўзларга бўлишдан тажнис ҳосил қилинган. Айнан шу усул туюқларда кўп қўлланади. Бобур "Илм керак" тўртлигида тажниснинг "толиби илм керак" жумласини турлича ўқишдан иборат янги турини ихтиро қилган ва туюқ жанрига ўзига хос ҳисса қўшган.

Шу ўринда мақолага нуқта қўйсак бўлар эди. Лекин эътироф этиш зарурки, ҳозиргача мулоҳаза асосий масаланинг атрофида кечди, хо-

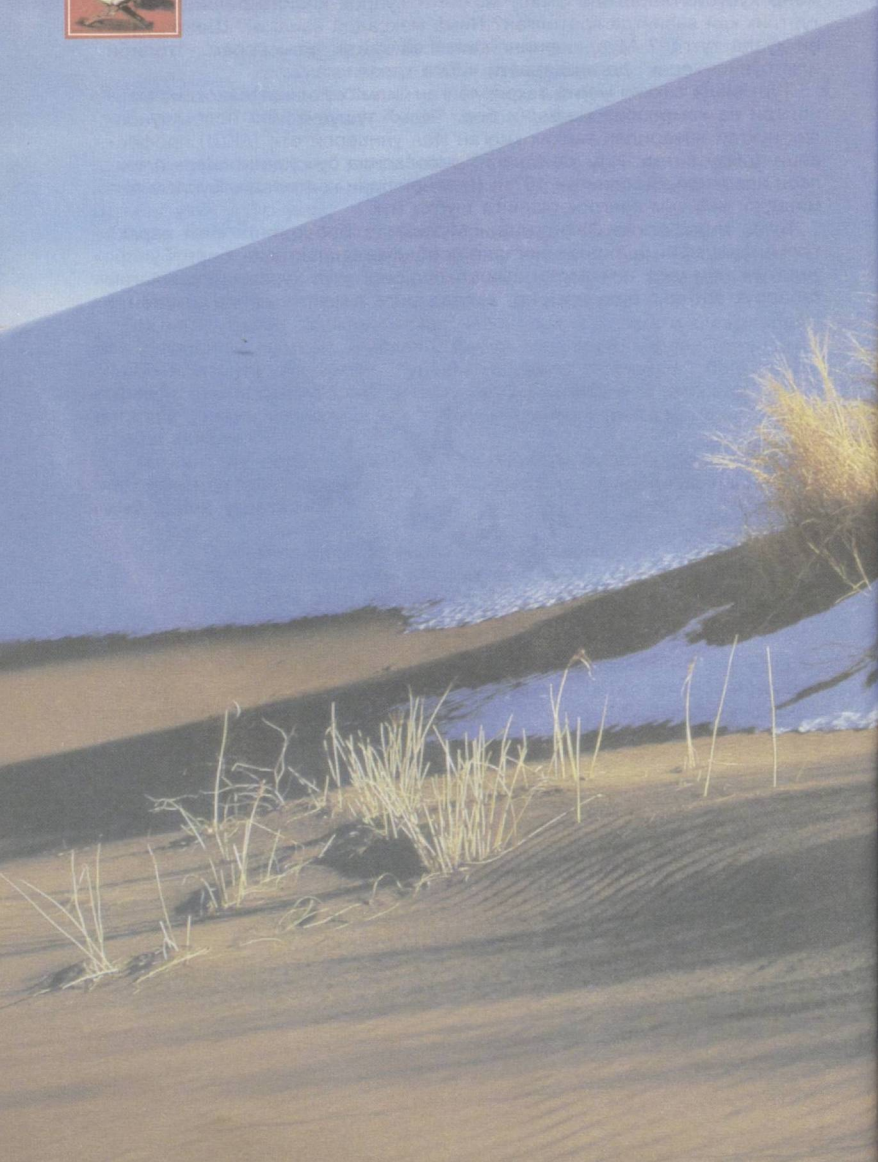
* "Ёро" сўзининг маънолари: 1) форсча — мадор; 2) "Эй, ёр"; 3) яра — "ярамак, ярадор қилмоқ" сўздан; 4) яра — "ярамоқ, асқатмоқ" маъносида.

лос. Бобурнинг "Илм керак" миниатюрасини ўқир эканмиз, бизни унинг жанр хусусиятларигина эмас, моҳияти кўпроқ қизиқтириши даркор: тўртлик қай вазиятда яратилган? Нима мақсадда ёзилган? Шоир нима-ни кўзда тутган? Муаллифнинг қайта ва қайта "илм керак", "толиби илм бўлиш керак" деган даъвати кимга қаратилган?

Тўртликда саккиз марта такрорланган "илм" сўзининг саноксиз маънолари ва қамровсиз мазмуни бор. "Илм" тушунчасини исломшунослик нуқтаи назаридан тадқиқ қилган Йел университети (АҚШ) профессори Ф.Роузентал "Илм тантанаси" рисоласида бу сўзнинг Шарқ олимлари асарларидан олинган 107та (!) таърифини келтиради. Бугун унинг маъноси яна ҳам кенгроқ эканига шубҳа йўқ.

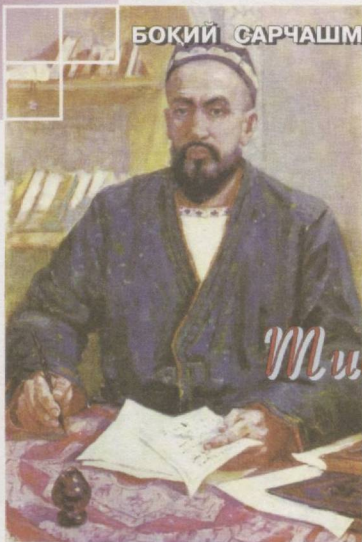
Буюк мутафаккир Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг "Илм керак" туюғи фалсафий шеърятнинг энг ноёб дурдоналаридан бири бўлиб, унда умрини улугъ ниятларни амалга ошириш учун курашга сарфлаган табаррук зотнинг орзу-армони, авлодларига даъвати ифода этилган.

Қор қўнида қуёш

Муқимий ғазалига мухаммас

*Дўсту ёру ақрабо-хеш, барчадин бегонаман,
Шамъи сўзон ҳам ўзимман, ҳам ўзим парвонаман.
Неча кундуз, неча тунким, дард ила ҳамхонаман,
Ақлу ҳуш учди бошимдин, эй пари, девонаман,
Бир иложин қил, эл ичра бўлмайн афсона ман.*

*Зимзиё гардуни дун, кўзлар хира ашк-намдин,
Жизгинак бўлди таним, озод қил жаҳаннамдин,
Ишқ ўти қурсин, адоийнгни халос эт гамдин,
Дарду сўзу ашқу оҳимни қиёс эт шамъдин,
Шомдин то субҳидам ҳажрингда ўртаб ёнаман.*

Мавлоно Муҳаммад Аминхўжа Муқимий ёруғ дунёни тарк этганига 100 йил бўлди. Бугун биз ул зоти шарифнинг порлоқ хотирасини ёдга олиб, руҳи покларига таъзим қиламиз.

Қўшсаҳифамизда шоирнинг машҳур ғазалига битилган мухаммас билан танишасиз.

Қайси кун, қайси замон домингга тушдим, эй санам,
Тобакай умрим ўтар сендин кутиб лутфу карам,
Қайдасан, айт, қайда қолдинг, бас, етар шунча ситам,
Ул замониким, йироқ васлингдин ўлдим, то бу дам,
Ҳар кеча ёдингда минг йўл уйқудан уйғонаман.

Захга бердим кўксими, бир кас назар ҳам солмади,
Шул сабаб бу калтатойинг май ичишдин толмади,
Оқибат ҳеч ким уни бир кафт кепакка олмади,
Лаҳзаи захри гаминг ютмоққа тоқат қолмади,
Нўш этиб васлинг майидин ҳам қачон бир қонаман.

Айтмасам кўнгул ёнар, гар сўзласам куйгай тилим,
Хомаи нўлодни тутсам, қалтирар тинмай кўлим,
Бор худоё, бор таваккал, боида бор бир бор ўлим,
Хома мужгон, кўз қаросидин ёзиб рози дилим,
Арзаи қилдим, эшит, маъюсу муштоқонаман.

Мору бий домида қолдим, сен дилоромим кетиб,
Тушда ҳам дарранда ҳар тун, сен гуландомим кетиб,
Нўш этарман захри гаждум, май тўла жомим кетиб,
Оҳким, сенсиз қарору сабру оромим кетиб,
Бир илон чаққан кишидек ҳар тараф тўлғонаман.

Соқиё, тўлдир қадаҳ, бир ўлтириб айлай дуо,
Шоҳ бўлармиш ичса ҳар ким бўлса ҳам қашиоқ, гадо,
Кулма асло, кўҳна дардим бедаводин бедаво,
Навбати жомим тўла қуйгил карамдин, соқиё,
Ҳар қадамда то қилай юз лағзишу мастонаман.

Майли, сўй, ўлдир мени, кам бўлса шунча оху зор,
Дорга осгил, ўтга ташила, кўзга дунё тангу тор,
Мен на шоир, на жаҳонгир, бир мутаржим хокисор,
Мулки Ҳинду Марвдин келсам топардим эътибор,
Шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фарғонаман.

Ҳамиджон ҲОМИДИЙ,
Бахтиёр ДҮСҶОНОВ

“AVESTO” SARGUZASHTLARI

“Авесто” кўп асрлар мобайнида — XVIII асрнинг ўрталарига қадар унутилди. Сўнг француз, немис, инглиз, рус тилига таржима қилинди, улар асосида кўплаб тадқиқотлар яратилди.

2001 йили “Авесто”нинг 2700 йиллиги нишонланиши муносабати билан ушбу ноёб маданий ёдгорлик ўзбек тилига таржима қилиниб, чоп этилди. Қўшни Эронда Ҳошим Ризоийнинг “Зардушт”, Аҳмад Тафаззулийнинг исломгача бўлган даврдаги Шарқ халқларининг авесто, хоразм, сўғд, кушон, моний, оромий ва бошқа ёзувлардаги адабий ёдгорликларга доир тадқиқотлари эълон қилинди. Зардуштийлик дини тарихини ўрганишга бағишланган тўққиз жилдлик “Динкард” китоби чиқди, “Авесто”даги оламнинг яратилиши ҳақидаги наскнинг баёни — “Бундахшин” жамоатчилик эътиборига ҳавола этилди.

Зардушт “Авесто”ни Саблон тоғида кечирган йилларида бита бошлаган. Унинг Гохлар ҳамда Яштларни бевосита шеър билан яратганини барча “авесто”шунослар тан олади. У хижратга юз тутгач, шимолий Эронда бир неча қохин-уламо билан бирга китобнинг қолган қисмларини ёзиб, ўн икки минг ҳўкиз

терисига олтин суви билан кўчиртиради. Ана шу матндан яна бир нусха олиниб, маъмурий хатлар, подшо фармонлари, нодир ёзувлар сақланганидан дижнабиштга (архив) берилади. Асл матн эса подшо Гуштасп хазинасига топширилади. Искандар Мақдуний Эронни забт этгач, дижнабиштдаги "Авесто"ни зардуштий уламолар ёрдамида юнон тилига таржима қилиниб, қолган нусхаларни ёқтириб юборган. Гуштасп хазинасидаги асл нусханинг тақдири ҳамон номаълумлигича қолиб келмоқда.

"Авесто"нинг шундан сўнгги қисмати оғир кечади. Дастлаб Балوشي Ашқоний Эрон ва Хуросон худудларига йигирма уламосини жўнатиб, "Авесто" ҳамда унинг шарҳлари — "Зинд Авесто"нинг халқда сақланиб қолган нусха ва китобларини тўплашни буюради. Натижада ўнлаб матнлар кўлга киритилиб, шохлик хазинасига олинади. Ундан сўнг эса Ардашер Бобокан (мелодий 224-241 йиллар) Тусар (илмда "Тансар" сифатида қабул қилинган) раҳбарлигида бир неча уламони ёдгорлик нусхаларини тўплашга сафарбар этади. Улар бир қанча нодир наскни кўлга киритиб, подшо ихтиёрига топширади. Шундай қилиб, узлуксиз равишда "Авесто" изидан сафарлар давом этади. Чунончи, Ардашернинг ўғли Шопур (мелодий 241-272) "Авесто" асосида яратилган ёки унинг баъзи насклари сифатида эл орасида тарқалган табобат, ҳайъат, ҳандаса, фалсафа, ер билими, замон ва макон, дунёнинг пайдо бўлиши, маъданшунослик, жуғрофия, мантик, оламнинг моддийлиги, гигиена, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, ҳайвоншунослик сингари фанларга доир йигирмадан зиёд китоб тўпланган, қиёсий таҳлил қилинган, "Авесто" ёзувида кўчиртирилиб, хазинага топширилган. Ундан кейин Шопур Иккинчи (мелодий 309-379) ёдгорлик матнини топиб, тўла тиклашга жиддий киришади. У мўъбадларнинг мўъбади, яъни зардуштий уламоларнинг раиси Озарбод Мехропандонни чақириб, "авесто"хон қорилардан китобнинг барча қисмларини ёзиб олишни буюради. Натижада турли вилоятлардан "Авесто"нинг алоҳида китобла-

ри шифохий, яъни оғзаки қироатдан ёзиб олинади. Шунда Шарқнинг кўп худудларида "Авесто"ни тўлик биладиган қорилар мавжудлиги аниқланган.

Бу борада Хусрав Анушервоннинг (мелодий 531-569) хизмати ниҳоятда катта. "Динкард"нинг тўртинчи китобида келтирилган маълумотларга қараганда, подшоҳ Эрон ва Хуросондаги мўъбадларни йиғиб, "Авесто" тили ва ундаги барча китобларни мукамал ўрганиб, қиёсий таҳлил қилиб чиқишни буюради, уларни турли "кўшимча", "киритма", "бидъат фикрлар"дан тозалашни уқтиради. Бу иш бир неча йил давом этади. Юртнинг барча зардуштий рухонийлари мазкур ижодий жараёнда фаол қатнашади. Пировард натижада 21 китобдан иборат "Авесто" тўлик тикланиб, подшолик дижнабиштга олинади. Хошим Ризоий "Авесто"нинг бир нусхаси Айрона Виж (Хоразм) аҳлидан бўлган мўъбаддан ёзиб олинганини "Зардушт" китобида қайд этган.

Умуман, Шарқда "Авесто"нинг яратилиши, кенг халқ оммаси орасида тарқалиши, ёддан тўлиқ қироат қилиниши ҳақида кўпдан-кўп ривоятлар тарқалган. Агар "Сейстон гуллари" рисоласи ҳамда "Анушервон номалари" китобларида Сейстоннинг барча уламолари "Авесто" ва унинг тугал тафсири "Зенд Авесто"ни мукамал ёд билиши қайд қилинган бўлса, Саолибий, Табарий, Масъудий, Муқаддасий ва бошқа ўрта аср муаллифлари "Авесто" "Биг наск"ининг асл нусхасини ёш бир йигит вилоят ҳокимининг дижнабиштга топширганини ёзиб қолдирган. Уларнинг барида асл "Авесто" икки нусхада — олтин ҳалда кўчирилиб, подшо хазинасига олинган ва дижнабиштга топширилган нусхада мавжуд бўлгани қайта-қайта таъкидланган. Тохтор Аҳмад Тафаззулий "Авесто"нинг бир нусхаси Самарқанд дижнабиштида сақланганини ёзган (*Аҳмад Тафаззулий. "Эроннинг исломгача бўлган адабиёти". Тохтор, 2000, 71-бет*).

"Сейстон гуллари" ҳамда "Динкард"нинг 4-5-китобларидаги маълумотларга қараганда, "Авесто"нинг алоҳида қисмларини жилд қилиш ёки мўъбадлар оғзимдан ёзиб олиш кейинги асрларда ҳам давом

этган. Аммо уларнинг бари сосонийлар даврида ёзиб олинган бўлиб, китобат қилинган нусхаларга жуда яқин туради. Ана шу нусха, аслида, "Авесто"нинг учдан бир қисми бўлиб, улар пахлавий тилида "Гохонек", "Ходек Монгарек" ва "Додек" деб аталади. Ҳар бир жилд етти қисмга бўлинган. Жами 21 китобни ташкил этади. Улар ўз навбатида ички фаслларга ҳам ажратилган. Бизгача етиб келган "Авесто" китобларининг бари — ана шу сосонийлар даври матнидан кўчирилган нусхалар.

Лекин улардан биронтаси мукаммал эмас. Баъзиларида мисра ёки сатр остига пахлавийча таржимаси ҳам берилган. Энг қадимий нусха "Виспарад" бўлиб, у 1268 йили кўчирилган. Йигирма бир китобни ўз ичига олган нусхалар XIV асрда Эронда ва XVII асрда Бомбеида китобат қилинган дастхатлар ҳисобланади.

Араблар Эронга ғазот эълон қилган йилларда ажодлари дини, удумига содиқ қолган минглаб одамлар Жанубий Ҳиндистонга хижрат қилади. Улар маданият, маънавият, илм-фан, тарих ва амалий санъатга доир ёдгорликларни ўзлари билан олиб кетади. Шу тариқа "Авесто"нинг сосонийлар давридаги нусхаларидан бири Ҳиндистонга келиб қолади. Бу китоб Бомбеидаги зардуштийларнинг илмий марказида сақланади. Аммо у узоқ йиллар давомида илм аҳли назаридан четда қолиб келади. Фақат 1768 йили ёш француз олими Жорж Бау "Авесто"нинг бир фаргардини ватанига элтиб, факсимиле нашрини эълон қилади. Шундан сўнг шарқшунос Анктил Дюперон 15 йил ана шу Ҳиндистондаги зардуштийлар орасида яшаб, мўъбадлардан ёдгорлик тилини мукаммал ўргангани. 1771 йили "Авесто"нинг бир нусхасини Францияга келтириб, тўлиқ таржимаси ва изоҳ билан эълон қилади. Гарчи бу нашр атрофида кўп бахслар уюштирилган бўлса ҳам, мазкур нусха ёдгорликни илм оламига машхур этди. Кейинги асрларда амалга оширилган таржималар "Авесто"нинг Дюперон нусхасига асосланган. Шунинг учун ҳам у дунё "авесто"шунослигининг кашшофи ҳисобланади. Кўпдан бери "Авесто" тили қайси минтақа халқларига тааллуқли экан

ни хусусида ҳам баҳс бўлиб келарди. Айрим олимлар ёдгорликнинг лугат таркиби қадимги Балх ва Сейистонда яшаган қавмлар лаҳжаларини эслатишини таъкидласа, баъзилар "авесто"ча калималар кўпроқ Марв вилояти лаҳжасига мос келишини уқдирган. "Аммо, — деб ёзади эронлик "авесто"шунос Аҳмад Тафаззулий, — бугунги кунда кўп донишмандлар бу тил Марказий Осиёга, яъни Айрона Вижнинг бир ноҳияси бўлмиш Хоразмга тааллуқли, деган ягона фикрга келган" (Аҳмад Таназулий. *Уша асар, 31-бет*).

Кейинги пайтларда яратилган баъзи рисола ҳамда мақолаларда ёдгорликнинг тузилиши ва моҳияти талқинида чалқашликларга йўл қўйилмоқда. "Динкард" ҳамда "Бундахшин" сингари ёдгорликларнинг илм-фанга маълум бўлиши ва нашр қилиниши бу камчиликларни бартараф этиш имконини туғдирди.

Сосонийлар даврида китобат қилинган "Авесто"нинг таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат:

1. **Гоҳлар.** Бу қисм 72 бобдан иборат. 4-, 5- ва 7-мисралар халқ қўшиқларига яқин шеърда битилган. Унда ягона тангри, ҳар икки олам яратувчиси Аҳурамазданинг таърифи, Зардуштнинг саволи, Аҳурамазданинг унга жавоби, диний қоидалар, тангри фарзлари, оламнинг яратилиши, Одам Ота ва Момо Ҳаво саргузашти, ҳайвонот, наботот таснифи ўз ифодасини топган. Бундан ташқари, Гоҳлар Зардуштнинг ижтимоий келиб чиқиши, Амрдот ҳамда Ҳўрдот каби фаришталарнинг пайгамбар шахсини шақллантиришдаги фаолиятини, зардуштийлик динини биринчи бўлиб қабул қилган Мадийюнмоҳнинг таржимаи ҳолини, қадимги Турон тарихини ўрганишда ҳам ноёб манба ҳисобланади.

2. **Яштлар.** Кейинги пайтларда шарқшунослар орасида "Авесто"нинг айрим қисмлари зардуштийликнинг илк даврида қоҳинлар томонидан оғзаки яратилиб, оғиздан-оғизга кўчиб, қироат қилиб юрилган, ёдгорлик узил-кесил шаклланган, ана шу дафтарлар унинг таркибига сингдирилган, деган фикр пайдо бўлган. Хошим Ризоий ва Аҳмад Тафаззулий ҳам шу му-

лоҳазани қувватлайди. 52 бобдан иборат Яштлар таркиби ушбу қарашни тасдиқлайди. Ундаги Митра, Анаҳито, Оша, Ветрага, Тир, Жамшид ҳақидаги қасидалар аждодларимизнинг уч минг йилдан бурунги тафаккур неъматларини эслатади. Яштларнинг аксариятида қадимий асотирлар назмуни мужассам, турли маъбуд ва маъбудалар, самовий ёритгичлар тасвирланган бўлса-да, улар энг кўҳна замонлардаги ҳарбий санъат, қуроллар, уй анжомлари, ҳўжалик юритиш, турмуш тарзи, ҳўнармандчилик ўша жамиятнинг ижтимоий табақаланиши тарихини ўрганишда ёрдам беради. Яштлар шеърий йўл билан битилган.

3. **Виспарад.** Ибодат пайтида қироат қилинадиган матнлар мажмуи бўлган бу қисм 27 бобдан иборат. У наср ва назм аралаш халқ китоблари усулида ёзилган ва ҳам ёд олиш, ҳам хоҳинлар томонидан махсус қироат билан кўпчилик ҳузурда ўқишга мўлжалланган. Шу билан бирга, унда қадимги Турону Эрон халқлари тарихи, афсоналарию эртакларини ўрганишга асқотадиган далиллар жуда кўп. Масалан, Гершасп ҳақидаги афсонанинг уч варианты мавжуд.

4. **Вендидод.** 24 бобдан иборат бу қисм, айтиш жоиз бўлса, соф илмий моҳиятга эга. Чунки унда аждодларимизнинг мелоддан олдинги неча минг йиллик тиббий, жуғрофий, космогоник, иқтисодий, ҳуқуқий, фалсафий, ахлоқий, тарбиявий, шунингдек, табиатшунослик, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, наслнинг асл бўлиши, юрт тарихи ва бошқа кўп масалаларга оид қарашлари мужассамланган. Фикрлар, асосан, Зардуштнинг тангрига саволи ва Аҳурамазданинг унга жавоби тарзида ифодаланган.

5. **Хорда Авесто.** Фанда "Кичик Авесто" сифатида қабул қилинган бу китоб 22 бобдан ташкил топган. Барча олимлар уни ёдгорликдан сайлаб олинган оятлар мажмуи деб ҳисоблайди. Кейинги тадқиқотлар "Хорда Авесто"нинг ўн уч боби мустақил битилганини тасдиқлади. Унинг бир неча фаргарди махсус диний маросим-

ларда ўқиладиган дуолардан ташкил топган. Дуолар сув, оташ, қуёш, ой номлари билан боғлиқ. Уни Шопур Биринчи даврида Озарбод Мехроспандон кўчирган. У диний моҳиятга эга бўлиш билан бирга, маълум даражада илмий аҳамиятга ҳам эга. Чунончи, унда қадимги боболаримизнинг сув ҳавзалари захираларидан оқилона фойдаланиш борасида қавмлараро тузилган шартномалари ҳақида фикр бор. Мурдани кўмиш пайтида беш кун ўтгандан кейин, шунингдек арвоҳ қайтганда ўқиладиган дуолар жуда ҳам аҳамиятли.

"Авесто" шуносликда "Зинд Авесто" деган улкан ёдгорлик ҳам кўп тилга олинади. Баъзи олимларимиз бир неча жилддан иборат бу китобни ҳам "Авесто"нинг муайян қисми сифатида қайд этади. Аслида, бундай эмас. Маълумки, барча диний китоблардаги калима, ибора, бирикма, ном, атамалар зоҳирий ва ботиний маънога эга. Оддий ибодатчи бир ўқиган ёки тинглаганда уларнинг туб маъносини илғай олмаган. Шунинг учун махсус хоҳин — уламо ёки қорилар ибодат ҳамда қироат олдидан ана шундай сўз ва ибораларни изоҳлаб, тушунтириб, шарҳлаб борган. "Авесто"ни бир киши қироат қилган ёки ўқиб берган, юзлаб одамлар тинглаган. Шу жараёнда махсус кишилар уни шарҳлаган. Натижада сосонийлар даврига келиб бу муқаддас китобнинг 20 дан ортиқ шарҳи — тафсири вужудга келади. Бундан ташқари, зардуштийларда ҳар бир "авесто"хон унинг шарҳини тўлиқ ёддан билиши шарт бўлган. "Зинд Авесто" — ана шу тафсирларнинг умумий номи. Зардуштийларнинг таълим тизимида бошлангич ўқиш жараёнида "Зинд Авесто" ўқитилган. Таълимнинг юқори босқичида эса "Авесто"нинг ўзи ўрганилган.

Хулоса қилиб айтганда, уч минг йил бурун ўтган замонлардаги аждодларимиз тафаккур неъматларини ўзида мужассам этган "Авесто"нинг кечмиши ана шундай узун. Энг муҳими, қарнлар қаъридан бизгача омон етиб келган "Авесто" қатларидаги нур халқимиз қалбини ҳамиша ифтихор зиёси билан нурафшон этаверади.

BELNING QUVVATI

Низомиддин таржимаси

Ҳозир “олма пиш, оғзимга туш” деб ўтирадиган замон эмас. Кеча иш қидириб икки жойга учрашдим, аммо кейинги идоранинг хўжайини менга бошдан-оёқ узоқ разм солиб чиққанида, тўғриси... адои тамом бўлдим.

Баъзан шунақа бўладики, ишдан бўшатсалар парво қилмайсиз, қайтанга

енгил тортасиз, ўзингизни қафасдан қутулган қушдай ҳис этасиз. Бизнинг маҳкамада ҳам ҳаёт-мамот жанги бирор зум тўхтаган эмас. Ана шундай жанглардан бирида қовун туширдим — оғзимдан бошлиққа ёқмайдиганроқ гап чиқиб кетди-да-ей! Хўш, кейин нима бўлди, дейсизми? Нима бўларди — ўша

Ханс Кристиан Браннер (1903 — 1966) — XX аср Дания адабиётининг ёрқин юлдузларидан бири. Шуҳрати тириклигидаёқ ўз мамлакати сарҳадларидан ошиб ўтган бу ёзувчи ижодига дунёнинг манаман деган танқидчилари жуда юксак баҳо берган.

Х. Браннер бутун онгли ҳаёти давомида тинчлик учун курашчилар сафида бўлди. Унинг барча асарлари уруш ва зўравонликка қарши исён, инсонга ҳамдардлик ғоялари билан йўғрилган.

Адибнинг “Тафаккур” ихлосмандлари ҳукмига ҳавола қилинаётган ушбу ҳикоясида йўқчилик оқибатида жаҳолатга айланган муҳаббат фожиасидан баҳс этилади.

кунӣёқ кавушимни тўғрилаб қўйдилар. Тавба, ўзи йигирма киши ишлайдиган идора-ю, дағдағаси оламни бузади!

Аввалига хизмат можароларидан қутулганимга суюндим. Бошқа иш топш эса хамирдан қил суғуришдай осон туюлди. Бунинг устига, мана, энди чинакамига оила бағрига қайтгандай бўлдим. Ахир, менда ҳам хотин бор, фарзанд бор. Ишлаб юрган кезларимда улар билан бемалол яйраб-яшнаб ўтириш қаёқда эди дейсиз! Ўғлимни деярли кўрмасдим, бўлар-бўлмасга тергайверардим, хотиним билан эса нуқул ишга алоқадор гапларни гаплашардик. Шунақа пайтлар ҳам бўлардики, чироқни ўчириб тўшакка кирганимиздан кейин ҳам чакагимиз тинмасди — тунни тонгга улаворардик. Тўғриси, калавани мен чуватардим. Мавзу битта — ишхонамдаги гийбатлар, бир-бирига панд беришу чоҳ қазишлар — фақат шу. Мана, ҳаммасидан қутулдим, бари сариқ чақага ҳам арзимаслигини тушуниб етдим. Олам кўзимга бошқача кўрина бошлади. Ўғлим каравотида бир текис нафас олиб ухлаяпти, хотиним мулойим бармоқлари билан сочимни силаётганини сезиб ётибман, қулоғимга бир нималарни шивирлайди, овози бирам ма-йин, бирам ширали! Эй худойим-эй, бўларкан-ку шунақаям яшаса! Энтикаман, кўзларимдан ёш думалайди. Тўғри, эркак киши йиғламаслиги керак, лекин мен баъзан йиғлавораман, бахтиёрлигимдан, ёнимда мана шундай садоқатли, мана шундай вафодор, мени жонидан ҳам ортиқ кўрадиган одам борлигидан йиғлайман. Гоҳида, оқ чойшаб устида хузур қилиб ётган чоғимизда, осмон устимизга ағдарилиб тушганда ҳам

бир-биримиздан ажралмаслик тўғрисида онт ичардик. Биз ҳеч нарсадан кўрқмасдик. Ҳеч қандай куч бизни айира олмаслигига, дорулбақога ҳам яхлит бир вужуд бўлиб қадам босишимизга қаттиқ ишонардик.

Аmmo энди менда илгариги ишонч йўқ. Пул деган наrsa, гарчи биз минг аҳду паймон қилмайлик, эр-хотин орасига раҳна солиши мумкинлигидан ваҳимага тушаман.

Мана, икки ойдирки, ишсизман. Икки ойдан бери ҳар куни кечкурун хотиним иккаламиз бир парча қоғозга рақам битамиз. Ёзамиз, ўчирамыз. Яна ёзамиз, яна ўчирамыз. Бошда рақамлар катта эмасди, аста-секин улғаяверди. Ҳозир ҳам қарзимиз унча кўп эмас, бирор минг крон бўлса кифоя. Лекин, нима бўлганда ҳам, пул ҳақида кўпроқ гапирадиган бўлиб қолдик. Айниқса, кейинги икки ҳафта ичида жуда эзилиб кетдим. Ҳар куни эрталаб уйдан чиқиб, иш қидираман. Шаҳарда бунақа жой бармоқ билан санарли, кечгача тентираб юриш шарт эмас. Лекин мен шундай қиламан. Тинка-мадорим қуригунча шаҳар кўчаларида ивирсиб юравераман. Ахир, уйга қамалволиб, зинапояда эшитилган қадам товушлари эшигим олдида тинармикан, почтачи ҳаётимизни изга солиб юборадиган бирор мужда келтирармикан, деб кутиб ўтиришдан ортиқ азоб борми! Бундай дейишимнинг сабаби — сўнги кунларда кўп идораларга кириб-чиқдим, иш масаласида менга ёрдам бериши мумкин бўлган анча-мунча одам билан гаплашдим. Ҳозирча бутун умидим ўшалардан. Энди, эртадан кечгача кўчада санғиб юришимга келсак, бир амаллаб вақт ўтказиш, хотиним билан

пул ҳақида гаплашмаслик учун, унга бугун эрталаб фалон жойга, тушдан кейин писмадон жойга бордим, де-йиш учун шундай қиламан. Аслида, айтган жойларимнинг бирортасига ҳам бормаган бўламан. Шулардан айримларининг дарвозаси олдида туриб-туриб, кирмай қайтиб кетганман. Лекин хотинимга, кирдим, дейман. Очигини айтсам, ёлгончилик бобида тажрибам катта: собиқ ишхонамда нукул ёлгон гапириб ўрганганмиз. Лекин шу чоққача, назаримда, хотинимни алдамаган эдим. Кечаси, чироқ ўчгандан кейин айбимга иқроп бўлай дейман-у, сира журъат қилолмайман. Вақт-соати келар, қўлимга пул тушиб, қарзлардан кутуларман, ана ўшанда ёлгон гапирганимни бўйнимга оламан, балки хотиним иккаламиз қотиб-қотиб кулармиз.

Ҳай, майли. Лекин бир нарсага ҳайронман: эр-хотин пул деган хонасаллот ораларига раҳна сололмайдиган даражада яқин бўлишлари мумкинми, йўқми?

Ҳозир сизга кеча рўй берган воқеани сўзлаб бермоқчиман, чунки бу воқеа икки дунёда ҳам эсимдан чиқмайди.

Ҳикоямнинг бошида менга бошдан-оёқ разм солиб чиққан одам ҳақида гапирган эдим. Ё алҳазар! Ўша дамда қай аҳволга тушганимни сиз тасаввур ҳам қилолмайсиз! Бўлмаса, кўринишим бинийдек, уст-бошим ҳам туппа-тузук эди. Начора, “умумий таассурот” деган тушунча ҳам бор-да дунёда. Ҳалиги одам мени соч-соқолим ўсган, эгним юпун бир қиёфада кўрганида нима қиларди, билмадим. Қайрилиб ҳам қарамас эди-ёв, менимча. Ё ҳамма гап кўздамикан? Нима бўлганда ҳам, кейинги вақтларда кўпчилик менга синовчан назар ташлай-

диган бўлиб қолган. Аслида-ку, бошқа бировга ана шу алфозда тикилиш инсон шайнига тўғри келмайди, лекин одамлар бу ҳақда ўйламайди-да. Ўзим ҳам тайёрлов бўлими мудирини бўлиб ишлаганимда, эҳтимол, идорамизга келган мижозларга ана шундай назар билан қарагандирман. Лекин мен айтган боёғи одамдан умидим катта эди, шунинг учун ҳам уни охириги ташриф учун “тишимнинг қаваги”да асраб келаётган эдим — ахир, унинг ўзи бир маҳаллар, сизга бу иш тўғри келмайди, сиз каттароқ лавозимга муносибсиз, вақт топиб олдигам бир киринг, деган эди-да. Икки ойдан бери ҳар куни ётсам ҳам, турсам ҳам ўша одам ҳақида ўйлайман, тилимда фақат ўша одамнинг исми айланади; буни қарангки, охириги учрашувимиздан кейин ўзим ҳам, турқи-тароватим ҳам ўзгариб қолгани ҳақида заррача ўйламабман-а! Мана, ҳузурига кирганимда ўрнидан ҳам турмади, қўлини ҳам узатмади, бор-йўғи менга бошдан-оёқ узоқ разм солиб чиқди, холос. Қанийди, ер ёрилсаю ерга кириб кетсам! Ўшанда нималар деганим ёдимда йўқ, лекин гап бунда ҳам эмас, гап шундаки, бир нигоҳ билан инсонлигим, нафсониятим шафқатсизларча оёқости қилинган эди. Ўпкам тўлиб, кўзларимга ёш қалқди. Ниҳоят, у ўрнидан турди, тирсагимдан ушлаб кабинетини остонасигача кузатиб қўйгач, “Бардам бўлинг”, деди. Ахир, мен охириги умидимни шу одамга тиккан эдим-ку! Кўчага чиқдим у бошим оққан томонга қараб юрдим, ҳеч нарсани кўрмасдим, қорачиғларим кўзёшлар тубига ғарқ бўлиб кетган эди...

Ҳозир шаҳарда грипп тарқалган. Кўпгина маҳкамаларнинг бошлиқлари

ботоб. Яқинда хотиним газетада ўқибди: гриппга чалинганлар сони кун сайин ортиб бораётганмиш.

— Худога шукр, — деди у, — ўлим деярли йўқ.

— Ҳа, шукр қилиш керак, — дедим мен, лекин кўнглимдан, худди испан уруши вақтидагидай одамлар кўпроқ қирилса қанийди, деган ўй ўтмадимикан?

Тагин, жинни бўлганми бу, деб ўйламанг. Ишлаб турганимда бунақа гап хаёлимга ҳам келмасди, ҳозир ҳам бунақа бўлишини хоҳламайман, албатта. Лекин ўтган йили сентябрь ойида уруш бошланишини хоҳлаб турган одамларни ҳозир теранроқ тушунаётгандайман, назаримда. Аммо ўшанда бундай гаплардан ғазабланганман. Ҳозир яна уруш ҳақида гап очилса, билмадим... ҳар ҳолда, уруш ҳаётга ўзгариш киритади. Сўнгги кезларда хотиним иккаламиз бошига кулфат тушган одамлар ҳақида кўпроқ гаплашамиз. Илгари бундай эмас эди.

— Қандай даҳшат! — дейди хотиним, ишсиз бир одам икки фарзандини газ билан заҳарлаб ўлдирганини эшитиб.

— Ростдан ҳам, даҳшат, — деб қўяман мен ҳам.

Газеталар деярли ҳар кунни мана шунақа воқеаларни бутун тафсилоти билан чоп этади.

Кеча анови одам нигоҳи билан қалди-қоматимни “қаричлаб” чиққанидан кейин кўчама-кўча дайдиб юрганымда бирдан этим увишаётганини сезиб қолдим, шунда грипп ёдимга тушди. Боққа кириб, скамейкага ўтирдим; кун совуқ эди, изғирин чимчилаб турибди, тева-рак-атрофда ҳеч зог йўқ. Ўтириб, грипп

ҳақида ўйлай кетдим. Балки мен ҳам гриппга чалингандирман. Ҳар доим трамвайда юраман-ку, бирорта йўловчидан юққан бўлса юққандир. Дарвоқе, хасталик ҳам бир имтиёз эмасми? Лекин иши тайин одамлар учун имтиёз. Бундайлар оппоқ тўшакда чўзилиб ётади, атрофида ҳамма гирдикапалак. Томиримни ушлаб кўрдим — тез ва палапартиш уряпти, баданим мисдай қизиб кетган. Секин туриб, уйга қараб йўл олдим. Қадам босганим сайин аҳволим оғирлашиб борарди. Уйга яқин қолганда кўзим тиниб кетди. Зинапояда бир оз тўхтаб туришга тўғри келди.

Эшикни очиб, йўлакка кирдим. Ётоқхонадан хотинимнинг овози эшитилди:

— Сенмисан?

Илгари, ишлаб юрганымда, ҳар гал мана шу йўлакда кутиб олиб, “яхши келдингми?” деб сўрарди. Бу гал ундай қилмади. Чунки ҳозир кириб-чиқшимиз кўп. Барибир, кутиб олмаганидан дилим ўксиди. Пальтомни базўр ечдим, шу орада беихтиёр инграб юбордимми, “ҳа, нима бўлди?” деб сўради хотиним ҳамон қорасини кўрсатмай. Жавоб бермадим. Ётоқхонага кирсам, дазмол қилаётган экан. Ёнига бормадим, одатдагидай, чаккасидан ўпмадим. Каравот устидаги адёлни қайириб, пинжагимни стул сунячигига илдим. Хотиним ишини тўхта-тиб, менга кўз қирини ташлади:

— Ётмоқчимисан?

— Ҳа. Мазам йўқ. Иситмам чиқяпти.

— Ие, шунақами!

“Ие, шунақами!” деган хитобни ҳар хил талаффуз қилиш мумкин. Бу гапни у таажжубланиб, андак кўркув аралаш айтди. “Грипп бўлмасин тагин” деб сергакланмади. Яна дазмолга ёпишди.

— Ётсам майлими? — деб сўрадим ўсмоқчилаб.

— Ётавер, бемалол. Китоб ўқи, сен ҳам бундай бир дам олишинг керак-ку, ахир.

Гапининг оҳангида ишсиз ва пулсиз қолган одам ётишга ҳақли эмас, деган маъно йўқ эди, албатта. Аммо илгариги вақт бўлганда дазмолни бир четга қўйиб, ёнимга келиб ўтирарди. Ечинарканман, миямга ҳар турли фикрлар ёпирилиб келаварди. Хотинимга қараб туриб, аввалига, жудаям тасқара бўп кетибди-я, деб ўйлардим. Гавдаси келига ўхшайди, қорни тоғорадай, -елинлари киндигигача осилиб тушган, юзи ҳам шафтолиқоқидан фарқ қилмайди. Шу заҳоти бошқа бир хотира исён кўтариб қолди. Эсимда, бундан кўп йиллар муқаддам қандоқ жувон эди-я! Олтинранг сочлари офтоб нурида ял-ял товланади, гунчадек лабларида нимтабассум. Овозини айтмайсизми! Жонон пиёланинг жарангидай нафис ва ишвали. Энди-чи, энди! Сочми бу ё ёмғирда қолган пўстакми? Овозини-ку қўяверинг — мойланмаган арава гилдирагининг гийчиллаши минг марта аъло! Қани ўша назокат, қани ўша ишвалар?! Водариф, қандоқ кунларга қолдим! Аммо... унинг шу аҳволга тушишига ўзим айбдорлигимни ҳам сезиб турардим. Уялдим. Адёлга бурканиб, ҳеч нарсани ўйламасликка аҳд қилдим. Бўлмади, тинч ётолмадим. Уялганим, ўзимни айблаганим алам қилиб кетди. Мана, иситмалаб ётибман, бирров бўлса ҳам ёнимга келмади-ку! Ахир ишсизман, пулсизман. Яна шуни ҳам биламанки, тан-жоним соғ, мени тўшакка ётқизган — грипп эмас, анови ўрнидан туриб қўлини узатмаган, нигоҳи билан

мени “рентген”дан ўтказган аблаҳ! Келиб-келиб, ўшанга ишонибман-а! Ана шунақа ўйлар миямда гужғон ўйнар, бир-бири билан баҳслашар, бири иккинчисини инкор этар эди. Сўнг барча ўй-фикрларим бир ерга жамланиб, омухта бўлдию сал нарида қуйинди ҳиди таратиб дазмол босаётган аёлга нисбатан ҳадсиз-адоқсиз бир нафратга айланди. Аммо-лекин сиз ўйлаганчалик худбин эмасман. Мабодо, шу аёлни айнан хунуклашиб, тасқараси чиқиб кетгани учун севишимни ва жудаям қаттиқ севишимни ҳис этмаганимда, ундан бу қадар нафратланишни ҳам ўзимга раво кўрмасдим. Ахир, унинг вужудида мен ҳам борман, уни мен шу қўйга солиб қўйдим. Хотинимни ёшлик пайтидагидай асраб туришга қурбим етмади — қўл калталиқ қилди. Пулим бўлганида ҳозир ҳам қўғирчоқдай диркиллаб турмасмиди, сочлари ял-ял ёнмасмиди, овози жонон пиёладай жаранглаб, нозли ишваю шамаларга лиммо-лим тўлмасмиди! Эвоҳ, “пул — белнинг қуввати” деб бежиз айтмаган эканлар!

Ётган жойимда ҳарорат ўлчагични сўрадим. Келтириб берди. Салкам 38°.

— Ўттиз саккизу икки, — дедим хотинимга.

Аслида ҳароратим ўттиз еттию саккиз эди. Лекин чўзилиб ётвилиш учун бу кам-да. Менинг эса ётгим келарди. Умримда бирор марта мана шундай оёқни узатиб дам олишга ҳақим борми-йўқми? Энг яқин одамимнинг олдида ўзимни касалликка солиб ётишим инсофдан эмаслигини яхши биламан. Лекин нима қилай? Икки ойдан бери бошимни деворга ураман — бир хил са-

вол бераман, бир хил жавоб оламан. Одамларнинг истехзо тўла нигоҳлари-чи! Озгина дам олволиш учун менга баҳона керак эди. Ишлаб юрган вақтимда касал бўлиб хизматга боролмасам, хижолат тортмасдим. Хотиним ҳам “Парво қилма. Қайтанга яхши, бирга ўтирамиз”, дерди. Энди эса минг турли баҳонаю сабаб қидиришим керак.

Ўзимни касалликка солиб ётибман-у, тагин хотинимдан хафа бўламан. Нукул оғзини пойлайман, бирор марта “тузук-мисан” дермикан, деган умидда мўлтираб қараб кўяман — қани миқ этса! Индамай дазмол уряпти. Анча вақтгача шу алфозда ётдим, ундан садо чиқмади. Кейин уйку қочган пайтларда ўқийдиганим саргузашт романни олиб, дуч келган саҳифасини очдим:

“Биз лорд Питернинг кутубхонасига кирдик. Бу шифти черков гумбазидай баланд хона эди. Деворлар гирд-айлана якраг муқовали китобларга лиқ тўла. Ерга Бухоро гиламлари тўшалган, камин тоқчасида чинни гулдонларга солинган анвои гулдасталар. Лорд Питер ўқиётган китобини бир четга кўйиб, биз билан сўрашиш учун ўрнидан турди. Хизматкор қаҳва келтирди, лорд Питер инқилоб давридан қолган коньякдан ҳаммамизга бир-бир қултум қуйди. “Мана, кўнглимиз тусаган ҳамма нарса муҳайё,— деди у.— Каминда олов ёниб турибди, столада антиқа коньяк, таш-қарида кеч кузнинг дево-на шамоли. Фақат биттагина мурда етишмаяпти, холос”.

Худди шундай деб ёзилган — бу парчани ёддан биламан. Энг қизиғи, мурда ҳақидаги сўзлар бошқача ҳарф билан те-

рилган. Лорд Питер — инглиз корчалони. Ибодатхонани эслатувчи кутубхонасига Бухоро гиламлари тўшалган, чинни гулдонлару инқилоб давридан қолган коньяклар бу масканга зеб бериб туради. Мазкур роман муаллифи ўзи тасвирлаган нарсаларни умрида кўрмагандир, лекин бунинг нима аҳамияти бор: ахир, қайд этилган бисотлардан ҳар бирининг замирида пул ётибди. Айниқса, “биттагина мурда” — бир дунё пул дегани.

Лорд Питер шунақа бадавлат эдики, ҳатто пулининг ҳисобини ҳам билмасди. Мустақил изкувар бўлволиб, ажойиб-ғаройиб мўъжизалар кўрсатиш ҳам унга чўг эмасди. Фақат биттагина мурда етишмаётган эди. Бироқ мурдани сотволиш мумкин-ку... Китобни бир четга кўйдим-да, нариги ёнбошимга ағдарилиб кўзларимни юмдим. Бир маҳал хаёлан яна ўша кутубхонага кириб қолдим. Лорд Питер менга бошдан-оёқ разм солиб чиқди. “Менга мурда керак, — деди у. — Нақд минг фунт санаб бераман”. Индамай туравердим. “Бўпти, — деди лорд Питер. — Беш минг бўлақолсин”. Мендан садо чиқмагач, лорд Питер нимтабассум қилди. “Бу ёққа келинг, коньяк қуйиб бераман, — деди у. — Қани, француз инқилобини бошдан кечирган коньякдан бир татиб кўриб, баҳосини беринг-чи”. Бу воқеа менга худди тушдай туюлди, аммо бундан кейин ҳатто саргузашт романларни ҳам ўқимаслигим кераклигига ақлим етиб қолди. Мен, умуман, ўқимаслигим керак. Ўқиганим билан кўз олдимга пул келаверса, мурда ҳам пулга бориб тақалаверса — нима кераги бор менга бунақа машмашани! Ана, хотиним ўша-

ўша — қўлида дазвол, оғзида талқон. Хонани куйинди ҳиди тутиб кетган. Эй парвардигори олам, гуноҳим нима?! Ухлаб, ҳамма нарсани унутиш мақсадида юзимни ёстиққа босдим.

Уйғонганимда қоронғи тушиб қолган эди. Хотиним йўқ. Куйинди ҳиди чиқиб кетсин деб деразани очиб қўйибди. Ошхонадан ўғлимнинг овози эшитилди. Балки шунинг шовқинидан уйғониб кетгандирман. Аммо-лекин овози жудаям ўткир-да!

— Нега кириш мумкин эмас, ойи? — деб сўрарди у.

— Жим! — дерди ойиси. — Чунки дандан ухлаяпти.

— Нега кундузи ухлайди?

— Чарчаган-да. Шовқин солма, уйғотворасан.

Афтидан, бола ўз айтганидан қолмаса бу гал дакки эшитмаслигини сезди шекли-ёв, балки онасининг тақиқини рағбатдай тушунгандир — ким билади, олатда болалар сўзнинг маънисидан кўра оҳангига кўпроқ эътибор беришади. Эшик секин очилиб, ётоқхонага писибгина ўғлим кириб келди. Ўзимни ухлаганга солиб ётавердим, аммо унинг илиқ нафасини сезиб турардим. Бир маҳал бармоғининг учини гарданимга оҳистагина теккизиб қитиқлай бошлади. Шаҳд билан у томонга ўгирилдим. Ўғлим хахологанча хонанинг ўртасида ирғиш-лашга тушди. Бутун вужудидан — лабларидан, тишларидан, юзларию сочларидан кулгу ёғиларди, мен унинг қувлик билан йилтираётган муғомбир кўзларини аранг илғадим. Кейин у чопганча ошхонага кириб кетди, ўша ёқдан ўғлимнинг ёлибона овози эшитилди:

— Ойи, ойи, дадамини уйғотдим!

Баданимни илиқ бир эпкин силаб ўтгандай бўлди. Бас қилиш керак ланжликни! Туриш керак, муздек сувда ювиниш керак...

Энди тураётган эдим, хотиним кириб келди:

— Овқатни шу ерга опкелайми ё ўзинг чиқасанми?

Бу гапдан айб қидириш ноўрин, аммо оҳанги, унинг чимирилиб туришлари... “Биламан, соппа-соғсан. Айёрлик қиляпсан, қўлингдан пул топиш келмагани учун ўзингни касалликка солиб ётибсан. Хўш, бу найрангбозлик қачонгача давом этади ё инсофга келиб, эсингни йиғиштириб олдингми?” Хотинимнинг гапини мен шундай тушундим. Индамай ўрнимдан турдим, оёғимга шиппакни илиб, пижама устидан елкамга камзулни ташладим. Ошхонага судралиб, шалвираган бир қиёфада кирган бўлсам керак — ростдан ҳам бошим зирқираб оғир, бутун жисмим зил-замбил эди. Ўғлим хонанинг ўртасида турган экан, мени кўриб тагин қиқирлай бошлади. Балки ҳайиқмай уйғотганидан тантана қилиб кулаётгандир ёки эғнимдаги пижама кулгисини қистатдими — қайдам, чунки кундуз кунлари уйда пижамада юрмасдим. Эҳтимол, афтим галати кўрингандир. Секин ёнига бориб, “Ўчир”, дедим. Бу сўзни ижирганиб айтдим шекилли, ўғлим елкаларини қисиб, иккала кафти билан юзини беркитди. Шундан кейин сал енгил тортдим. Албатта, ёш боланинг кулиши кап-катта одамнинг нафсониятига тегишига биров ишонмайди, лекин нима учун жаҳлим чикди, ҳайронман. Ошхонага сукунат чўкди, жудаям оғир сукунат. Креслога ўтириб, юзимни газета билан тўсдим.

Биринчи саҳифада Испаниядаги уруш ҳақида ёзилган эди:

“Аёллар, болалар ва қарияларнинг аксарияти шаҳарда қолган эди. Улар голибларнинг меҳр-шафқатига умид боғлаган эди, аммо шаҳар шигол этилиши билан ҳаммани, худди пода сингари, марказий майдонга ҳайдаб келиб, пулемётлардан ўққа тута бошлашди. Биз бу манзарани баланд тоғ чўққисидан кузатиб турардик. Дузах деганлари шу бўлса керак-да. Норасида гўдаклар оналарининг этаклари остидан паноҳ излар, аммо бу уларни асраб қололмасди. Ўқ бўрони биттаям тирик жон қолмагунча давом этди...”

Эрталаб шу мақолага яна кўз югуртирдим, барибир унча таъсир қилмади. Лекин *“...аммо бу уларни асраб қололмасди”* деган жумлани қайтадан ўқиганимда сочим тикка бўлиб кетди. Оналарининг этаги остига яширинаётган болалар кўз олдимга келди. Даҳшатли манзара эди бу! Газетани бир четга улоқтирдим. Биттагина мурдага муҳтож бўлган лорд Питер ёдимга тушди. Эҳтимол, лорд Питернинг бойликлари, бухорий гиламлари, чинни идишлари айнан Испаниянинг қалай конлари шарофатидандир. Эҳтимол, лорд Питер урушнинг иложи борича узоқроқ чўзилишини хоҳлаётганлар тоифасидандир, эҳтимол, у аллақачон битта эмас, юзта мурдани қўлга киритишга улгургандир. Модомики, дунёда мана шундай қабохат юз бераётган экан, ишлайманми, ишсизманми, тирикманми, ўликманми — нима аҳамияти бор? Шу тобда хотинимнинг ёнига бориб, уни бағримга босгим, ҳеч нима демасдан, астойдил бағримга босгим келди. Кўнглим вайрон бўлиб кетган эди.

Чекилган шунча изтиробларга қарамай, мен билан энг яқин одамим ўртасидаги пинҳона жанг ҳануз давом этарди. Хотиним сули бўтқаси солинган ликопни тўқ эткизиб столга қўйди, кейин болани чақириб, бўйнига сочиқча боғлади. Мен яна газета варақлай бошладим. Учовимиз ҳам миқ этмасдик. Хотиним ўчоқбошига чиқиб, идиш-товоқларни ювишга тушди, ликопчаларнинг бир-бирига урилишидан сездимки, хо-наки уруш ҳали тўхтагани йўқ.

Ўғлим қошиқча билан бўтқани титкилаб ўтирар, мен газета оша уни кузатардим. Эҳтимол, томоғидан овқат ўтмаётгандир, балки менга араз қилаётгандир. Креслодан қандай туриб кетганимни билмайман, стол ёнига, ўғлимнинг рўпарасига ўтирволиб, ундан кўз узмай қараб туравердим. Бола нигоҳимга анчагача бардош берди, сўнг бирдан қошиқни улоқтириб, афтини бужмайтирди.

— Қани, йиглаб кўр-чи! — дедим тишимни гижирлатиб. — Е овқатингни!

Ўғлим кўрққанидан қошиқни тўлдириб оғзига бўтқа тикди, ютишга роса уринди-ю, бўлмади, кўзларидан ёш чиқиб кетди.

— Тупурсанг — кўрасан!

Шундай дейишим билан бўтқа оғзидан отилиб чиқди, у ўқчир, гезариб кетган юзи сўлак аралаш бўтқага беланган эди. Мен “баттар бўл” дегандай қараб турардим, негаки, йиғилиб ётган заҳримни сочиб, бир қадар енгил тортган эдим. Аслида ўзимни ҳам, хотинимни ҳам, ҳамон ўқчиётган ўғлимни-да кўргани кўзим йўқ эди. Пўписа билан ўрнимдан турдим. Аммо ўғлим ўзғирлик қилиб, бақирганча ўчоқбошига қараб югурди.

— Ойи!.. Ойи!..

Орқасидан қувиб бориб, ўчоқбоши остонасига етганда таққа тўхтаб қолдим. Ўғлим онасининг тиззаларидан қучоқлаб, этагига юзини маҳкам босиб турарди. Кўз олдимга лоп этиб, испан шаҳарчасида қирилган болалар келди. Наҳотки, дийдам ўша ҳарбийларникидай қотиб кетган бўлса, наҳотки, биров буюрса ҳеч иккиланмай пулемётни тариллатишга тушсам!..

Ошхонага қайтиб, стол ёнига ўтирдим. Чаккаларим лўқилларди. Нима қилсам экан? Ўчоқбошига қайтиб бориб, ўғлимни хумордан чиққунча дўппосла-саммикан? Йўқ, кетишим керак, бошим оққан томонга қараб жўнаворишим керак, ўзлари қандай хоҳласа шундай яшайверсин. Айни пайтда, ҳозирги ҳолатим шунчаки бир жазаванинг сабаби эса маълум: мен бошимни тош деворга уряпман, одамлар менга масхараомуз қарашяпти, қаердан пул топишни билмаяпман, лекин хотиним билан ўғлимни яхши кўраман, агар ўзимни қўлга олсам, ҳаётимиз изга тушиб кетарди. Ўзимни тутишим, руҳимни туширмаслигим керак...

Ўғлим ҳамон ўчоқбошида пиқиллар, онаси пичирлаб уни юпатарди. Бир оздан сўнг хотиним шўрва қуйилган идишни кўтариб емакхонага қайтиб келди. Ҳеч нарса демади, кўриниши хотиржам, юзида бирон бир ифода йўқ эди. Индамай иккита ликопча шўрва қуйди, тамадди қила бошладик.

Гўштли шўрва — жон-дилим, айниқаса, юмалоқланган қиймали бўлса — оҳ-оҳ-оҳ! Аммо бу гал шўрва гўштсиз эди, ликоп ичида икки-учта жимжилоқдай

сабзи сузиб юрарди. Лекин, тўғриси, қошиқни бунинг учун бир четга суриб қўйганим йўқ. Иштаҳам бўғилган эди. Хотиним гавдасини стул суянчигига ташлаб бирдан хахолаворганда оғзим ланг очилиб қолди.

— Нега куласан?

— Ўзингни бир ойнага солиб кўр.

— Нима бўпти?

— Пул йўқлигига мен айбдор эмасман, шунинг учун сенга қиймали шўрва пишириб беролмайман.

Ким билади, бунақа гапга балки қулиш керакдир, лекин, назаримда, башарамга тарсаки тортилгандай бўлди. Шартта ўрнимдан турдиму бир оғизгина сўз айтдим, аммо-лекин ёмон сўз! Кейин ётоқхонага кириб, эшикни қаттиқ ёпдим, йўқ, олдин ланг очиб туриб, сўнг қарсиллатиб ёпдим. Албатта, бу бир жирракилик, лекин начора? “Пул йўқлигига мен айбдор эмасман”, дейди-я! Мен бир хўплам шўрва учун зарда қилдимми?! У мени бир тийинга қиммат одам деб ўйлаяпти. Лекин хотиним ҳақ: ростдан ҳам мен ҳақирман, нотавонман, бир тийинга қиммат одамман. Бироқ буни тан олиш — ўлимдан оғир! Чироқни ёқиб, хонанинг қоронғи бир бурчагига бордим-да, ўзимни ҳимоя қилмоқ учун атрофимга нафрат гишталаридан кўрғон қура бошладим. Ташлаб кетсаммикан, дея ўйлардим мен, бир жазосини тортсин, “тирикчилик — тошдан қаттиқ”лигини бир билиб қўйсин. Мендан бирор нима талаб қилишга қандай ҳадди сиғади? Ўшанда унга уйланиш ниятим йўқ эди, ўзи ёпишиб қўймади. Кутайлик, маошим сал кўпайсин, дедим, кўнмади. Фарзандли бўлишга ҳам мен шошган эмасман, ўзи туға-

ман, деб туриб олди. Мана энди, пул опкелмаяпсан, деб бошимда ёнғоқ чақяпти. Нукул пул дейди, пул, пул, пул! Хе, пул ўлсин-э! Ташлаб кетган тақдиримда ҳам тинч қўймайди бу, пул талаб қилиб изимдан адвокат жўнатади! Қанийди, ростакамига касал бўлсаму ўлиб қўяқолсам! Қутулардим башарасини кўришдан, халос бўлардим шу дардисар пул хархашасидан!

Кўнглимдан ана шундай гаплар кечарди-ю, ammo буларнинг бари қуруқ васваса эканини сезиб турардим.

Бурчакда хийла вақтгача карахт бўлиб ўтирдим. Вужудимни чулғаган бояги нафрат аста-секин тарқалиб, фақат қуйқаси қолди. Бундоқ ўйлаб қаралса, ваҳима қиладиган ҳеч нарса бўлгани йўқ-ку. Бор-йўғи... мен хаёлан тузган рўйхатдаги энг сўнгги одам менга бошдан-оёқ разм солиб чиқди. Шунга аччиқ қилиб ўзимни касалликка солдим. Уддасидан чиқа олмаганимдан кейин жазавага тушдим. Шунинг учун хотиним ҳам тўнини тескари кийволди. Тўғриси-да, биз шунақа бадавлатмидикки, жазавага тушсам. Миям тиниқлаша бошлади, қилган ишимдан уялдим, этим жунжикди, шу даражада тубанлашиб кетдимми, а? Бошқаларга озор бериб, шундан лаззатландим, шундан ўзимга тасалли изладим. Дунёда юз бераётган жамики кулфатлар мен учун фақат ўз мусибатларимдан чалғиш воситасига айланиб қолди. Илгари

бунақа эмас эдим. Агар шу аҳвол давом этса, мендан ажал қуроли сифатида фойдаланишлари ҳам ҳеч гап эмас. Шу тобда ҳеч нарсага кафолат беролмайман. Ҳозир кўнглим фақат танҳоликни тусаяпти. Хотиним олдимга келишини ҳам хоҳламайман. Шу чоққача орамиздаги муносабат қоядай мустақкам, уни ҳеч қандай куч ўрнидан силжитолмайди, деб ўйлардим. Энди эса, бир бурчакда қунишиб ўтирарканман, ўзимни бошкети йўқ бўшлиқда осилиб тургандай ҳис этардим. Мабодо ҳозир хотиним кириб келган тақдирда ҳам уни бағримга босиб, яхши кунингда ҳам, ёмон кунингда ҳам бирга бўламан, деёлмайман. Бунақа сўзларни фақат хузур-ҳаловат оғушида яшаётганлар айтиши мумкин. Бунақа ваъда бериш учун одамнинг бели бақувват бўлиши керак.

Хотиним қорасини кўрсатмади, ўзaro ҳеч қандай савол-жавоб ё яраш-яраш ҳам бўлмади, мен шундан хурсанд эдим. Фақат ярим кечадан ошганда, каравотда мижжа қоқмай ўй суриб ётганимда, ногаҳон қўлини мен томонга узатиб, билагимни қаттиқ бир қисиб қўйди.

— Қўй, кўп сиқилаверма, ухла. Эртага — худо пошшо.

— Яхши тушлар кўр, — дедим мен ҳам ийиб кетиб.

“Хе, ўргилдим ўша пошшонгдан!” демоқчи эдим-у, ичимга ютиб қўяқолдим.

Карел ЧАПЕК

MASALLAR

Ваҳоб РЎЗИМАТОВ таржимаси

ЧУМОЛИ

Бу галварслар айнан бизнинг йўлимиздан бошқа ерга уй қуришга жой топишолмаган, шекилли.

ШИЛЛИҚУРТ

Чумолилар — қаланғи-қасанғи. Буни қарангки, улар дунёни Буюк шиллиқурт бошқараётганига хатто ишонишмайди.

ХЎРОЗ

Ҳали тонг отмаган, чунки мен ҳали хабар берганим йўқ-да.

ЧУМЧУҚ

Булбул — буюк қуш. Аммо биз чумчуқлар хийлагина кўпмиз.

ТЎНКА

Нима учун мени “Муҳтарам зот тўнка” демайдилар?!

ТУЛКИ

Жамики махлуқлар уч тоифага бўлинади: душманлар, рақиблар ва ўлжа.

Карел Чапек (1890 — 1938) — атоқли чех ёзувчиси. У ўз асарларида нобот тузумнинг тажовузкор сиёсатини фош этади, тинчликни ёқлаб, тараққийпарвар гояларни тарғиб қилади. Чапек сатирик ва юморист сифатида салмоқли мерос қолдирган. Адиб “Мутлақнинг фабрикаси”, “Она”, “Самандарлар билан жанг” каби асарлари билан жаҳон адабиётида муносиб ўрин эгаллайди.

БАҚА

Тараққийетми? Ҳа, биламан, биламан. Мана, масалан, мен бори-йўғи итба-
лиқ эдим.

ҲУКМРОН

Менга ҳақ тўлашингиз учун сизларни бошқараман, сизлар эса фармойиш
беришим учун менга ҳақ тўлайсизлар.

ГУГУРТ

Қаранглар, мен мангу оловман.

СУВДАГИ ЧЎП

Аллақаёқдаги гулмоҳ балиқ мени сузишга ўргатмоқчи! Ўзи эса нодон —
оқимга қарши сузаётибди.

ПАШША

Суратнинг рамкасидаги доғларни кўраётибсизми? Бу менинг ишим, мен
ҳам рассомман.

ҚЎШНИ

Бу Архимед дегани кўрқоқ ва сотқин. Бизнинг шаҳарга душман бостириб
келаётибди-ю, у бўлса чизма-чизиги билан овора.

НЕРОН

Насронийларни таъқиб қилишяпти деган гап — уйдирма. Биз фақат улар-
нинг ақидасини инкор этамиз.

АТИЛЛА

Биз ҳам дунёни сақлаб қолиш учун келганмиз.

САРКАРДА

Менинг қаҳрамонларим, овозингизни ўчиринг!

АХБОРОТ

Аҳоли қирилган, тўла-тўқис тартиб ва интизом сақланган ҳолда шаҳар
ёндириб юборилган.

ФИШТ

Тўғри тўртбурчак нима эканини фақат мен биламан.

ОЙНА

Гап мана бундай: дунё бизнинг тасаввуримизда яшайди. Мендан сиртда ҳеч нарса йўқ.

БУГУНГИ КҮН

Қачонлардир мен ҳам шонли ўтмиш бўламан.

МАДАНИЙЛАШГАН КАЛАМУШ

Қишлоқда мен нима ҳам қилардим? У ерда ҳатто мағзава оқадиган обрав ҳам йўқ.

ЯНГИ АВЛОД

- Ёшларга йўл беринг!
- Неча йилга?
- Салкам эллик йил кифоя қилади.

ҚҲЙ

Сўйишса сўяверишсин, бўри дахл қилмаса бўлгани.

САРҒИШ ЧУМОЛИ

Чумолиларга озодлик берилсин!
Жаҳон — чумолиларники!
Табийки, қора чумолиларники эмас.

ИХТИЛОФ

Ш о ф ё р. Анави пиёда кўйдек типирчилаётибди.
П и ё д а. Анави довдир шофёр жиннига ўхшаб бостириб келаётибди.

ҚҲЁН БОҚҲҲҲЧИ

Ҳайронман, қандай қилиб каптарбоз бўлиш мумкин?

САҲОВАТ

Қашшоқлик ҳақидаги сафсаталарни бас қилинглар! Мен ҳозиргина бир тиланчига ўн геллер пул бердим.

ЖАЛЛОД

Мени ҳеч ким қаҳрамон демайди.

ЧҲҲҚА ВА МАРВАРИД

Бр-р! Ювиндига нима балоларни қўшиб беришди? Бу нима чўққачилик?!

МИКРОБ

Мен кўзга ташланмайдиган хизматкорман.

ИСКАНДАРИ РУМИЙ

Мен мақсадимга эришдим: энди Ҳиндистон ҳам Македониянинг вилояти бўлиб қолади.

ЛАШКАРБОШИ

Қаршилиқ кўрсатганларга нисбатан қурол ишлатинглар, қаршилиқ кўрсатмаганларга ҳам.

МАЪЛУМОТ

Хужумни авж олдириб, биз яна бир неча қишлоқни ёндириб юбордик. Тирик қолган аҳоли аскарларимизни завқ-шавқ билан кутиб олди.

ДИПЛОМАТИЯ

Биз, албатта, зўравонликни қоралаймиз, аммо қурол-яроғ етказиб беришга тайёрмиз.

МУСТАМЛАКАЧИЛИК

Энди омон қолганларга оталарча ғамхўрлик қиламиз.

МАРС

Босқинчилик уруши тақиқлансинми? Фақат шу шарт биланки, мудофаа урушлари ва жазо экспедициялари ман этилмайди.

ЎЛИМ

Ҳой, эсипастлар, бу менинг ғалабам-ку!

ТИНЧЛИК

Энди биз яна хотиржам қуроллана оламиз.

ТЎҚЛИК

Қашшоқлик ҳақидаги гаплар муболағага айланиб кетаётибди. Аслида аҳвол унчалик ёмон эмас.

ЖУРНАЛИСТ

Мен беҳуда умр ўтказмадим. Масалан, қанчадан-қанча одамларда нафрат уйғотишга эришдим.

ВАТАНПАРВАР

Сиз уни ватан учун жанг қилади, деяпсизми? Ахир, унинг чўнтагида сарик чақа ҳам йўқ-ку!

ҚИЧИТҚОН

Картошка ҳам бегона ўт.

ХАЛҚАРО БИТИМ

Биз, қуёнлар товуқлар билан бир-биримизни емаймиз, деб шартнома туздиқ. Кўрайлик-чи, қарчиғай бунга нима дер экан?

ЭЧКИ

Бўрилар билан тинч-тотув яшасак, дунёда осойишталик бўларди.

БЎРИ

Кўчқорнинг нияти ёмон эди — у мендан яширинмоқчи бўлди.

СИЧҚОН

Мушук чумчүкни ушлаб олибди. Энди биз кўркмасак ҳам бўлади.

ЖУВОН

Ер остида айвонимиз бўлади, мен у ерда вазаларда замбуруғ билан мофор ўстираман.

ҚЎШНИЛАР

Қийин бўлди: ҳаво яна қимматлашиб кетди.

БОЛА

— Дада, олам дегани нима?

— Билмадим. Бундай тутуриқсиз нарсаларни сўраб бошимни қотирма.

БИТСИН УРУШ

Чиндан ҳам урушни хоҳламаслигимизнинг исботи шуки, биз уруш эълон қилмасдан урушамиз.

БЎРИ БИЛАН ЭЧКИ

Иқтисодий асосда келишиб олайлик: мен сенинг ўт-ўланларингни емайман, сен эса мени ихтиёрий равишда ўз гўштинг билан таъминлаб турасан.

БЎРИ

Мен тўйдим. Юксак ахлоқий адолат яна бир бор тантана қилди.

ЎҒРИ

У мени ёллоди, мен эса ўз манфаатимни ҳимоя қилдим.

ГУЛ

Мени, гуллаб бўлди, дейишлари ёлғон. Мен ўсаётибман.

САССИҚ ҚЎНҒИЗ

Ҳаёт бир қонун асосида давом этмоқда. Дунёдаги ҳикмат битта. Дониш-мандлик ҳам битта: қаттиқ бўлиш.

• ГУЛТУВАК

Сиз мени сопол идиш дейсизми, а? Мендан нима ўсиб чиққанини кўриб қўйинг.

ЗАНГЛАГАН МИХ

Ҳа-а! Мен унинг товонига кирдим! Ваҳоланки, мени ҳеч нарсага ярамайди, дейишади!

ДАРАХТ

Теварак-атрофни узоқдан кўриш учун бўй қўйиб ўсиш керак.

ҚАРЧИҒАЙ

Қаҳри қаттиқлик нима? Яшаш учун кураш, жаноблар, бу эса доимо қонуний.

ПАШША

Ҳа, оғир замонлар келди. Ахир, уруш вақтида қанчадан-қанча ажойиб мурдалар бўларди!

БУТОҚДАГИ СЎНГИ ЯПРОҚ

Яшасин ҳаёт!

БИР КҮНЛИК КАПАЛАК

Ўз ёшли тошбақа! Қандай қилиб бу қадар қоқоқ бўлиш мумкин?!

ҚИЧИТҚОН

Боғ қаровсиз холга тушиб қолдими? Мен бундай демас эдим.

ХАБАРДОР ҚУРТ

Ботаниками? Бу энди менинг ихтисосим.

ХАЗОН

Замоннинг талабими? Биламиз: елда пилдираш керак.

ЯНА БИР ДИКТАТОР

Мен уларнинг озодлигини олиб қўйдим, аммо уларга ўзларига ишонишни ўргатдим.

ХЎКИЗ

Мен айтаётибман-ку, кийикларни бошингизга урасизми?!

ЧУМЧУҚ ВА ОЛАМШУМУЛ МАСАЛА

Ақалли бир тўпгина от гўнги бўлса эди! Дунё қаёққа қараб кетаётибди ўзи?

БОҒЛАБ ҚЎЙИЛГАН ЭЧКИ

Дунё шунча ҳам тор бўладими?

ДЕРАЗА ОЙНАСИДАГИ ПАШША

Ҳаётнинг чегараси қерда эканини энди билиб олдим.

БИР КУНЛИК КАПАЛАК

Тарихми? Бу мен учун қоронғи.

ҚУРИБ ҚОЛГАН ШОХ

Ниҳоят, ихтиёрим ўзимга теги.

МУСТАБИД ВА ФАЙЛАСУФЛАР

Мен иш кўраман, сизлар менинг ҳаракатим учун асос кидирасизлар.

ХОН

Аҳолини битта қўймай қиришларингиз мумкин. Мен ўзимни уларнинг султони деб эълон қилмоқчиман.

ЎТМИШНИНГ ГУВОҲИ

Ахир мен ярим аср бурун айтган эдим-ку, биз жарга қараб кетаётибмиз, деб.

ДИПЛОМАТИЯ

Хайрият, тинчлик аҳди тузилди. Келинлар, энди уни қандай бузишни ўйлайлик.

ҚУЛАГАН ДАРАХТ

Бу менинг куч йиғаётганим. Ҳали қад ростлайман.

ЧУМЧУҚ

Кўряпсизми, баҳор келиши учун қанча чирқиллашга тўғри келаётибди?!

2200 ЙИЛ

Аср кашфиёти — зангламайдиган тош замбараклар!

ХАЛҚАРО БИТИМЛАР

...Ҳа, албатта, биз ҳеч ким билан урушмаймиз — бу бизнинг ички ишимиз.

ЧАНГАЛЗОРДАГИ ИККИ ЙЎЛБАРС

Биз тинчлик манфаати учун учрашдик ва шундай битимга келишдикки, энди биргаликда ов қиламиз.

TANHOLIK AZOBI

ёхуд биз билган ва билмаган робинзонлар

Муртазо ҚАРШИБОЙ таржимаси

Бугунги кунда орамизда инглиз адаби Даниэль Дефонинг машхур “Робинзон Крузонинг саргузаштлари” романини ўқимаган ёки ана шу асар асосида яратилган кинофильмни кўрмаган одам бўлмаса керак. Лекин, шу билан бирга, Робинзон Крузо Даниэль Дефонинг хаёлий тўқима-

лари маҳсули эмаслигини ҳамма ҳам билмаса керак. Бинобарин, бу романга Александр Селкирк деган инглиз денгизчиси бош қаҳрамон қилиб олингани ҳам кўпчиликка номаълум. Айниқса, бу зотнинг фаройиб воқеаларга ниҳоятда бой бўлган денгиз юришлари тарихдаги ягона Робинзон

Иван Головня — денгиз саргузаштлари, уммонлардаги ҳаёт ҳақида ижод қилувчи рус ёзувчиси, кўплаб асарлар муаллифи. “Танҳолик азоби” очерки “Знак вопроса” журналининг 1997 йилги 3-сонидан олиб таржима қилинди.

эмаслигини санокли кишиларгина би-лиши мумкин. Бинобарин, робинзон-лар Селкирккача ҳам, ундан кейин ҳам бўлган. Энг қизиғи шундаки, бундай гаройиб тақдир эгалари бугунги кун-да ҳам топилиб туради.

Робинзонлар ороли

Шундай қилиб, Даниэль Дефо-нинг романига ҳаётий воқеа асос қилиб олинган. Аммо бундан китобдаги барча ҳодисалар қандай со-дир бўлган бўлса, шундоғича тасвир-ланган экан-да, деган хулоса чиқар-маслик зарур. Бадиий асар муалли-фи, ёзувчилик ҳуқуқидан фойдаланиб, кўпгина воқеаларни ўзгартирган, ай-римларини эса ўзи ўйлаб топган. Ло-ақал романда тасвирланган мудхиш кимсасиз оролнинг асарда беш чақи-римга чўзилган деб талқин этилиши-ни олиб кўрайлик. Аслида, оролнинг худуди анча катта бўлган. Ёки адиб қахрамонини ўзи Тобаго деб атаган Ориноко дарёсининг Атлантик уммо-нига қуйилиш нуқтасига яқин бир ман-зилга жойлаштирганини эслайлик. Ҳолбуки, ҳақиқий Робинзон — Сел-кирк яшаган орол Тинч уммонида жойлашгани ва Мас-а-Тьерра деб аталиши жуғрофиядан яхши маълум. Мазкур орол Чили сарҳадларидан 600 чакирим нарида жойлашган бўлиб, Хуан-Фернандес ороллари гу-руҳига киради. Ушбу оролнинг икли-ми асарда тасвирланган Тобаго оро-линикига нисбатан аслида хийла ёмонроқ. Қолаверса, ҳақиқий Робин-зон, яъни Александр Селкирк, роман-да тасвирланганидек, кимсасиз орол-да 28 йил эмас, тўрт йилдан сал кўпроқ ҳаёт кечирган, холос. Селкирк-нинг Жумабой деган шериги ҳам бўлмаган. Муаллиф бу қахрамонни

роман сюжетини қизиқарлироқ қилиш ва воқеалар ривожини тез-лаштириш ҳамда мураккаблаштириш учунгина ўйлаб топган. Селкиркнинг одамхўр кимсаларга дуч келиши эса фирт уйдирма.

Аслида, бу гаплар бошқачароқ бўлган эди.

Селкирк 1676 йили Шотландияда, оддий қишлоқлардан бирида этикдўз оиласида дунёга келади. У 19 ёшида уйдан чиқиб кетади ва бандаргоҳлар-дан бирида ҳарбий кемага денгизчи бўлиб ишга ёлланади. Бир неча бор денгиз жангларида иштирок этади. Кейинчалик “Синк Портс” деб аталув-чи галера, яъни кўпэшкакли кемага ишга ёлланади. Бу кема 1703 йилнинг кўкламада “Сент Жорж” деб аталув-чи фрегат — елканли ҳарбий кема билан бирга қироличанинг махфий буйруғига биноан қароқчилик мақса-дида Жанубий Америка томонларга сафарга чиқади. Ушбу гуруҳга дунё-ни кемада уч марта айланиб чиққан машхур денгиз қароқчиси ва йўл-тўсар Уильям Дампир кўмондонлик қилар эди.

Бир куни — бу вақтда аллақачон 1704 йил бошланган эди — “Синк Портс” Мас-а-Тьерра оролига келиб тўхтаганда, эшакли кема капитани Стрейдлинг ва квартирмейстерлик (квартирмейстер — *ҳарбий қисмни қароргоҳга жойлаштириш ва таъминот масалалари билан шуғулланувчи зо-бит — тарж.*) мансабига кўтарилган Александр Селкирк ўртасида жанжал бошланади. Кема кўмондони ўз ёр-дамчисини ўғриликда айблайтиди. Сел-кирк унга жавобан, мен бу ношукр ка-питан билан бирга сузганимдан кўра, одам оёғи етмайдиган мана шу орол-да яккамоҳовга ўхшаб қолиб кетганим яхши, дея норозилик билдиради.

Йўлбошич Стрейдлинг, ҳақиқатан ҳам, сиркаси сув кўтармайдиган хизмак раҳбар эди. У яқиндагина кўмондон Дампир билан ҳам ёқалашиб, ундан ажралиб кетган эди. Селкиркнинг аччиқ устида айтган сўзлари баҳона бўладию капитан ўша заҳоти уни оролга ташлаб кетиш ҳақида буйруқ беради. Квартирмейстер ўзи билан бирга чақмоқтошли пилтамилтиқни, озгина ўқ-дори, болта, пичоқ, қозонча, тамаки, анча-мунча кийим-кечак ва Инжилни олади. У қолган нарсаларни ўзи топиши зарур эди.

Селкиркнинг кимсасиз оролга ташлаб кетилганини икки хил — бир томондан, жазоланиш, иккинчи томондан эса, халос бўлиш сифатида баҳолаш мумкин. Бундай дейишимизнинг сабаби бор, албатта. Ўша воқеадан бир ой ўтмасданок “Синк Портс” кемаси довул пайтида Мапелла оролларидаги биридаги тоғ қоясига бориб урилади ва чўка бошлайди. Эшаккали кема аъзолари минг машаққат билан ҳеч вақо ўсмайдиган тап-тақир бир оролчага етиб олади. Бу ерда уларни муқаррар ўлим кутмоқда эди. Орадан бир неча кун ўтганидан сўнг оролга испанларнинг ҳарбий кемаси яқинлашиб келади ва фалокатга учраганларни олиб кетади. Лекин у ёрдам кўрсатиш ва гамхўрлик қилиш учун эмас, балки уларни Лимага юбориш учун олиб кетган эди. У ерда қароқчилар кишанлаб зиндонга ташланарди. Ушанда Стрейдлинг ва унинг хизматчилари Селкиркка ҳавас қилган бўлса ажаб эмас.

Селкиркнинг тақдири не кечди? У анчагача, Стрейдлинг ҳовуридан тушиб, мени олиб кетиш учун барибир қайтиб келади, деган умидда кўзи тўрт бўлиб ўтирди. Лекин Стрейдлинг орқага қайтишни хаёлига ҳам келтир-

мас, аксинча, тезроқ Испания олтинларини қўлга киритишни ўйлар эди. Стрейдлинг келавермагач, Селкирк аввалига жуда хавотирга тушади. Лекин бу ҳол узоқ чўзилмайди. Селкирк нима бўлганда ҳам яшаш керак-ку, қўлни қовуштириб ўтиравергандан нима фойда, деган ўй билан ишга киришади. Чунки фақат бирор машғулотида кўрқинчли хаёллардан чалғитиши мумкин эди. “Агарда мени нимадир халос этган бўлса, — деб эслаган эди кейинчалик Мас-а-Тьерра ороли “хўжайини”, — бу меҳнатдир”.

Селкирк ишни оролни кўздан кечиришдан бошлайди. Оролни айланаб чиқиб, Мас-а-Тьерра бемалол яшаса бўладиган орол экан, деган хулосага келади. Унда кўплаб озиқбоп илдизлар, бошоқли ўсимликлар ва ҳатто баъзи мевали дарахтлар ўсиб ётарди. Соҳил бўйларида балиқ ва тошбақалар кўп эди. Оролда ёввойи эчкилар, мушук ва каламушлар ҳам учриган эди.

Шундан сўнг Селкирк ишга тушади. У дастлаб яхши жой танлаб, кулайгина кулба барпо этади. Кейин ошхона вазифасини бажарадиган яна бир кулба қуради. Яшаш жойини тахт қилгач, ёғочдан уй-рўзғор буюмларини ясашга киришади. Тақвим ясаб, унда кунларни қайд қилиб боради. Уст-боши йиртилиб адо бўлганидан кейин эчки терисидан янги кийим тикади. Махсус ишланган миҳдан игна ўрнида фойдаланади. Эчки ва тошбақаларни тинимсиз овлаб, гўштни етарлича гамлаб қўяди.

Бир гал эчкининг ортидан пойлаб борар экан, унинг орқасидан тик жарликка кулаб кетади. Эчкининг устига тушгани учун қаттиқ лат емайди ва ҳартугул тирик қолади. Барибир бу фалокат изсиз кетмайди — уч кун қоя

остида ҳушсиз ётади ва ўзига келгач, яна ўн кун кулбасидан чиқмай, ўзини ўзи даволайди.

Селкиркнинг егуликлари кўпайгач, кулбага каламушлар танда кўйиб қолади. Эчки гўшти воситасида ёввойи мушукларни хонакилаштириб олмагунича улар анча нарсани гажиб ташлайди. Тез орада мушуклар гала-гала бўлиб кела бошлайди. Шундан сўнг кулбадан каламушларнинг оёғи узилади.

Бир куни орол яқинига испанларнинг кемаси келиб тўхтади ва экипаж аъзоларининг бир қисми соҳилга тушади. Нақадар қийин бўлмасин, Селкирк испанлардан ёрдам сўрашни ҳаёлига келтирмайди, аксинча, тезда кўздан узокроқ жойга яширишига уринади. Испанлар англиз қароқчиларини қанчалик қаттиқ жазолашини у яхши биларди.

Шу тарзда, доимий машаққатлар, ташиш ва хавотирлар ичида, Александр Селкирк кимсасиз оролда тўрт йил умр кечиради.

1709 йил 2 февралда Мас-а-Тьерра оролига англизларнинг "Дюк" ва "Датчис" кемалари яқинлашади. Гулхан тутуни кўзга чалингач, оролга бир офицер ва матрослар минган қайиқ юборилади. Оролга саккиз киши бориб, тўққизта бўлиб қайтиб келишади. Тўққизинчи одамнинг афт-ангори кўркинчли, эчки терисидан пўстин кийиб олган, сочлари пахмоқ бўлиб кетган эди. Инглизчага ўхшаб кетадиган ғалати бир лаҳжада зўрға гапирарди. Бу — Александр Селкирк эди. Оролда яшаган йиллари давомида у гапиришни ҳам, она тилини ҳам деярли унутиб қўйганди.

Бу гал ана шу кичкинагина бўлинма етакчиси бўлиб келган Дампирнинг тавсиясига кўра, "Дюк"нинг ка-

питани Вуде Роджерс Селкиркни ўзига ёрдамчи қилиб ишга олади.

Дарвоқе, "Дюк" ва "Датчис" кемалари ҳам ўша "Синк Портс" шуғулланган иш — қароқчилик билан, яъни қироличанинг ўзи қонунлаштирган, махсус рухсатнома берган машғулот билан шуғулланарди. Қароқчилар норасмий равишда айнан шундай ном билан — "кироллик қароқчилари" деб аталар эди.

"Дюк" уч йиллик денгиз юришларидан сўнг Англияга қайтади ва шундан кўп ўтмай кема капитани Вуде Роджерснинг "Дунё бўйлаб саёҳат" китоби босилиб чиқади. Китобда Вуде Роджерс кўрган инсон оёғи етмаган кўпгина ёввойи ўлкалар қаторида Мас-а-Тьерра ва унинг "хўжайини" Александр Селкирк ҳақида ҳам ҳикоя қилинади. Тез орада Селкиркнинг ўзи ҳам ижод дардига гирифтор бўлади — у "Александр Селкиркнинг ўз қўли билан ёзган ғайриоддий саргузаштлари" деб ўша замонларга хос балиндпарвоз ном билан аталувчи эсдаликни қоралаб ташлайди.

Аммо, минг афсуски, Селкиркдан ёзувчи чиқмайди. Унинг китоби, жозибали номи ва қизиқарли сюжетига қарамасдан, ўқувчилар эътиборини тортмайди. Лекин бу ғалати зоҳиднинг тақдири билан машхур ёзувчи Даниэль Дефо қизиқиб қолади. Зар қадрини заргар билади, деб шунга айтсалар керак-да! Хуллас, Даниэль Дефо Селкирк билан танишади, бир неча бор учрашади, оролдаги ҳаёти ҳақида унга кўп саволлар беради. Ниҳоят, 1719 йили Англиянинг китоб расталарида Даниэль Дефонинг "Робинзон Крузонинг саргузаштлари" романи пайдо бўлади. Бу асар китобхонлар орасида фавкулудда машхур бўлиб кетадики, на-

тижада асар муаллифи ҳам, Александр Селкирк деган зот ҳам тез орада бутун дунёга танилади.

Ўлим ҳақ, Селкирк 1723 йил 17 декабрда “Веймут” кемасида Африка қирғоқлари бўйлаб сузиб бораётганида вафот этади. Кемада у капитаннинг биринчи ёрдамчиси бўлиб хизмат қиларди. Чамаси, Селкирк Даниэль Дефонинг романини ўқиб чиқишга улгурган.

Муаллиф Робинзон Крузонинг прототиби ҳақида ҳикоя қилар экан, муҳим бир нуқтани атайлаб эътибордан четда қолдириб кетади. Гап шундаки, капитан Стрейдлинг билан жанжали арафасида кимсасиз оролга бирров бориб келган Селкирк у ерга илгари ҳам инсон қадами етганидан далолат берувчи баъзи белги-аломатларни кўради ва оролда яшаса бўлар экан, деган қарорга келади. Шунинг учун ҳам у Мас-а-Тьерра оролида қолишга дарров рози бўла қолади. Ниятинг — йўлдошинг, деган гапнинг амалий тасдиғини шундан ҳам билса бўлади.

Аммо Селкирк янглишган эди. Тўғри, у чиндан ҳам ўша оролга инсон қадами текканидан далолат берувчи темирдан ясалган ибтидоий буюмлар, деворга ўхшатиб терилган тош уюмлари ва бошқа нарсаларни кўрган эди. Дарҳақиқат, ундан олдин ҳам бу оролда одамлар бўлган. Бўлганда ҳам, кўп одам бўлган. Лекин Селкирк бир нарсани билмасди: уларнинг барчаси оролга ундан анча олдин келиб-кетган худди унга ўхшаган робинзонлар эди.

Оролнинг дастлабки “хўжайини”, чамаси, Хуан Фернандес бўлган. Ушбу ороллар тизмаси кейинчалик унинг номи билан аталгани ҳам беҳиз эмас. У ўн йил бутунлай танҳоликда яшайди. Балиқ овлаб, эчки бо-

қиб кун кўради. Ватанига қайтаётганида, табиийки, эчкиларни оролда қолдириб кетади. Вақт ўтиши билан эчкилар кўпаяди ва ёввойилашиб кетади. Нимасини айтасиз, кейинчалик Мас-а-Тьеррада ёлғизлик азобини тортган одамларнинг барчаси айнан шу инсон туфайли гўшт, сут ва тери билан таъминланиш имконига эга бўлган. Оролнинг маҳаллий аҳолиси бугунги кунгача ёввойи эчки овлаб тирикчилик қилар экан, бу ҳам Хуан Фернандес туфайли.

Ўн еттинчи асрнинг йигирманчи йилларида довулга учраган голландиялик моряклар оролда узоқ муддат яшайди. Кейинчалик уларнинг ўрнини қора танли денгизчи эгаллайди. У орол яқинида чўкиб кетган савдо кемасидан зўрға омон қолган сўққабош эди. Бироқ бу робинзонлар ҳақида маълумот жуда оз.

Кейинги Робинзон — Марказий Америкадаги Москито-Кост шаҳри фуқароси Уильям деган хинду ҳақида анча-мунча тафсилотлар маълум.

1681 йилнинг бошида Уолтинг ва Шарап бошчилигидаги англиялик қароқчилар шошилинчда мазкур оролда бир шўринг курғурни эсдан чиқариб қолдириб кетади. Бу ҳодиса омадли жентльменлар — қароқчилар уфқда испанларнинг ҳарбий кемаси пайдо бўлганини кўриб, орқа-олдига қарамай қочиб кетаётган бир пайтда содир бўлади. Ўша кун Уильям озиқ-овқат тоғиб келиш учун оролга юборилган бир неча денгизчи билан бирга лаънати эчкиларни овлашга берилиб кетади. Ов завқи билан маст хинду қирғоққа қайтиб келганида кемасининг елканлари узоқдан элас-элас кўзга чалиниб турарди. Мастлик билан хушёрлик рост келмас, деган шарҳ ҳикматининг исботи эмасми бу?

Боёқиш, Селкирдан фаркли ўларок, ов вақтида олиб юрган буюмлари билангина қолади. Милтик, бир чимдим ўқ-дори, пичоқ — Уильямнинг бор-йўқ нарсаси шу эди. Шунга қарамай, у Яратганнинг иродаси билан тирик қолади. Бу инсон ҳинду бўлгани учун ибтидоий ҳаёт шароитларига оқтанлиларга қараганда кўпроқ мослашган эди. Қолаверса, унинг пичоғи жуда қаттиқ пўлатдан ясалгани ҳам бу танҳолик азобида қўл келади. Бир неча кундан кейин, ҳисобли ўқ-дориси тамом бўлганидан сўнг Уильям энди ҳеч нарсага ярамай қолган милтигининг стволни пичоқ билан қирқиб, ундан яна бир пичоқ, игна ва балиқ тутадиган қармоқлар ясай бошлайди. Уларнинг барчасини тош билан текислаб, қайириб, чархлайди, кейин оловда тоблаб, сувда қотиради. Милтиқдан чиққан темир парчаларига чақмоқтошни уриб ўт чиқаради.

Қирғоққа яқин жойларда бот-бот тюленлар пайдо бўлиб турарди. Уильям уларни ўлдириб, терисидан ингичкагина қилиб қирқиб, балиқ овлаш учун қармоқип ясайди. Ҳавонинг авзойи бузилган пайтларда жон сақлаш учун, ҳам доимий бошпана бўлсин деб, денгиз ёқасида эчки терисидан кулба ясаб олади. Лекин аксарият қирғоқдан олисдаги горда яшайди. Шох-шабба ва қуриган сув ўтларидан тўшак қилиб олади. Кийим-боши тўкилиб тамом бўлганидан кейин у ҳам, худди Селкирк сингари, эчки терисидан либос тикишни ўрганadi.

Уильям Мас-а-Тьеррада уч йилдан кўпроқ истикомат қилади. Инсоф билан айтганда, у лаънати оролни илгарироқ ташлаб кетиши ҳам мумкин эди. Қандайдир йўллар билан Мас-а-Тьеррада инглиз қароқчиси яши-

риниб юрганини пайкаган испанлар бир неча бор оролга келиб кетади. Лекин испанларга рўбарў келадиган бўлса, холи не кечишини яхши билгани учун Уильям ҳар сафар одам ўтолмайдиган чакалакзорларга яшириниб олади.

Уильямни бошқалар — бизга яхши таниш бўлган қароқчи Дампирнинг одамлари оролдан олиб кетади. Унинг “Бечелес Делайт” ва “Николас” номли кемалари 1684 йилнинг 22 мартада ичимлик сув ва озиқ-овқат ғамлаб олиш учун оролга келиб тўхтайтиди. Қароқчиларнинг дийдорлашуви бениҳоя қувончли бўлади. Чунки Дампирнинг кемаларида Уильямнинг таниш-билишлари кўп эди.

Айнан ана шу Дампир кўпчиликка яхши маълум бўлган, 1697 йили Лондонда чоп этилган “Дунё бўйлаб янги саёҳат” китобида бу Робинзоннинг саргузаштларидан ҳам оламни хабардор қилади. Уильям эса Даниэль Дефони “Робинзон Крузонинг саргузаштлари” китобидаги Жумабой образини яратишга ундаган бўлса ажаб эмас.

Асосий қахрамон — Селкирккача бўлган бешинчи робинзоннома, аввалгисидан фаркли ўларок, у қадар оғир ва машаққатли бўлмаган. Аксинча, энгилроқ ва ёқимлироқ бўлган бўлса керак.

Бу робинзоннома куйидагича бошланади. 1687 йили Англиянинг “Бечелес Делайт” қароқчи кемаси капитани Эдуард Дэвиснинг буйруғи билан Мас-а-Тьерра оролига бир йўла беш денгизчи сургун қилинади. Бу денгизчиларнинг ошиқ ўйнашга (қимор) ҳаддан зиёд ружу қўйгани шундай қаттиқ жазога сабаб бўлган эди. Дэвис айбдорларнинг ушбу кимсасиз оролда яшаши учун зарур

бўладиган барча нарсани қолдириб кетгани учун уларнинг бўш вақти кўп эди. Ёмон томони — уларнинг пули йўқ эди. Аммо янги робинзонлар тинч ўтирармиди! Улар ўша захотиёқ оролни тенг бешга бўлиб, яна ўйинга киришади. Энди ҳар ким ўзининг ерини тикиб ўйнарди. Ҳар куни аҳвол шу эди. Тўғри, бир неча бор ўйинни тўхтатишга тўғри келади. Лекин бундай ҳолатлар ҳам ўша испанларнинг айби билан бўларди. Улар тоза сув олиш ва бир йўла англиялик қароқчилар учраб қолса, уларни ҳам тутиш ниятида вақти-вақти билан оролга келиб кетарди. Аммо ҳар сафар англияликлар яширинишга улгурарди. Чунки улар ҳарчанд ўйинга берилиб кетмасин, доим уфққа қараб, қандай кема келаётганини бехато кузатиб турар эди. Уч йилу тўққиз ойдан сўнг Дэвиснинг кемаси оролга қайтиб келгач, бу ёққа юборилган денгизчилар ўша ўзларига таниш манзаранинг гувоҳи бўлади: сургун қилинган бешовлон ҳамма нарсани унутган ҳолда ўйин билан машғул эди. Улар қиморга шу қадар берилиб кетган эдики, денгизчилар уларни сал бўлмаса судраб кемага олиб чиқади.

Орадан 14 йил ўтганидан сўнг оролда биз билган Робинзон — Селкирк жаноблари пайдо бўлади.

Бироқ Мас-а-Тьеррадаги робинзоннома Селкиркнинг саргузаштлари билан ниҳоя топиб қолмайди. 1715 йил у ерда испанлар кўним топади. Лекин кўп ўтмай уларнинг митти жамоаси зилзила туфайли ҳалок бўлади. 1719 йили оролда Англия ҳарбий кемасидан қочган денгизчилар вақтинчалик бошпана топади. Орол 1720 йили Англиянинг довул пайтида чўкиб кетган “Спидуэл” кемаси аъзолари учун паноҳ бўлади.

“Спидуэл” кемасининг баъзи денгизчилари ўзлари ясаган қайиқда жон сақлаб қолади, бошқалари эса оролга ҳужум қилган испанлар билан жангда ҳалок бўлади.

Хуллас, Мас-а-Тьерра оролини том маънода робинзонлар ороли дейиш мумкин. Дарвоқе, яқинда Чили ҳукумати Мас-а-Тьерра оролини Александр Селкирк ороли деб қайта номлади, Хуан Фернандес тизимига кирувчи Мас-а-Фуэра оролига эса Робинзон Крузо номини берди. 1823 йили Мас-а-Тьерра оролида Александр Селкиркка ёдгорлик ўрнатилган эди. 1863 йили унинг хотирасига Англия кемаларидан бирининг аъзолари ҳам ёдгорлик лавҳаси ўрнатади. Унда “Мазкур оролда тўрт йилу тўрт ой танҳоликда яшаган Александр Селкирк хотирасига ўрнатилди” деб ёзилган.

Ҳозирги кунда оролда 400 чоғлик одам истиқомат қилади. Уларнинг барчаси, турган гапки, ўзлари яшаётган оролда бир вақтлар англиялик денгизчи истиқомат қилгани, ҳатто у ҳақда китоб ёзилган тўғрисида яхши биларди ва табиийки, таъбир жоиз бўлса, машҳур ватандошлари билан фахрланади. Тўғри, Селкирк ҳақидаги китобни уларнинг ҳаммаси ҳам ўқимаган. Чунки орол аҳолисининг аксарияти саводсиз. Сайёҳ ва сайёҳатчилар Александр Селкирк оролини камдан-кам зиёрат қилади. Сабаби — орол сайёҳлик йўналишларидан анча узоқда.

Бу жиҳатдан Америка қитъасининг нариги томонида жойлашган, Даниэль Дефо романидаги бадиий талқинга кўра, Робинзон Крузо яшаган Тобаго оролига омад кулиб боққан. У ерда ҳозирги вақтда “Ҳақиқий Робинзон ҳузурида” деган жозибали ном билан аталувчи меҳмонхона ва рес-

торан бор. Ресторанда хизматга шай ходимлар мижозга албатта “А-ля Крузо” деб аталувчи тансиқ маҳаллий таомни таклиф этади. Бундан ташқари, оролда АҚШ ва Лотин Америкасидан келган сайёҳларга хизмат кўрсатувчи аэродром ҳам мавжуд.

Робинзонлар ҳам ҳар хил бўлади

Мас-а-Тьерра ороли робинзонлари елкасига кўплаб машаққат ва қийинчиликлар тушган. Лекин уларнинг барчасини кўшиб ҳисоблаганда ҳам, испан денгизчиси Педро Серранонинг бошига тушган синовлар олдида ҳеч нарса бўлмай қолади. Дейлик, Селкиркнинг кимсасиз оролда яшаши учун деярли барча зарур нарсалари — кийим-кечаги, милтиги, ўқдориси, болтаси, пичоғи, қозони, тамакиси ва ҳатто Инжилигача бор эди. Мўътадил иқлимга эга бўлган оролда овқат ва ичимлик суви етарли эди. Денгизнинг қирғоққа яқин саёз жойларида балиқ, тошбақа ва қисқичбақа урчиган эди. Энг муҳими, оролда йирик йиртқич ҳайвонлар, заҳарли илону майда чивинлар йўқ эди. Бир сўз билан айтганда, Мас-а-Тьеррани рисоладагидек деб бўлмаса-да, ҳарқалай, робинзонлар учун жуда мос жой эди. Педро Серранода эса бундай имконият йўқ эди. У оз эмас, кўп эмас, етти йил яшашига тўғри келган оролни орол ҳам деб бўлмасди.

Бу воқеа олис 1540 йили бўлган эди. “Глория” номли испан кемаси, барча елканларини кўтарган ҳолда, тоза ва майин шамол етагида Перу қирғоқлари томон елиб борарди. Кемада денгизчилардан ташқари кўпгина муҳожирлар ҳам бор эди. Испан конкистадорлари (*испан ва португал босқинчилари “конкистадор”*

дейилган — тарж.) томонидан забт этилган инклар салтанатининг (*Инклар салтанати — Жанубий Америкадаги қадимий давлат. Испанлар томонидан босиб олинган ва йўқ қилинган. Бу салтанат давридаги айрим қальалар қолдиқларигина сақланиб қолган — тарж.*) мислсиз бойликлари ҳақида эшитавериб, олтин талвасасида йўлга чиққан бу кимсалар тезда бойиб кетамиз ва белимизни бақувват қилиб юртга қайтамыз, деган умидда эди.

Ўша омадсиз кунда осмон эрта тонгдан мусаффо эди ва фалокат бўлиши ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмасди. Аммо пешиндан сўнг осмоннинг туси бўзарди, бутун борлиқни қоп-қора булут қоплаб, аллақадан довул туради. Денгиз кўпириб, кемага кучли пўртаналар ёпирилади. Кемадагилар довул ва долғалар зарбасига дош беролмай, мачта бортидан ташқарига отилиб кетади. Кеманинг кўйруғи узилиб тушади. Сув кеманинг трюми — остки қисмига ёпирилади. Ва бир лаҳзада кема кўтуриб ётган гирдоб қаърига фарқ бўлади.

Фақат Педро Серрано тирик қолади. Тўлқинлар уни бир неча соат давомида уммон бағрида ўйнатиб юради ва ниҳоят, пиёз пўстлогидек, қирғоққа иргитиб юборади. ҳолдан тойган денгизчи судралиб қуруқликка чиқиб олади ва ҳушидан кетади. Ўзига келганида денгиз хотиржамгина чайқалиб ётар, осмон мусаффо, даҳшатли довулдан эса асар ҳам йўқ эди. Педро зўрға оёққа туриб, атрофга аланг-жаланг назар ташлайди. Ён-атрофдаги манзарани кўриб даҳшатга тушади: у узунлиги саккиз чақирим келадиган, гиёҳ зоти кўкармайдиган, на бир кўлмак, на бир тош кўзга ташланадиган қумлоқликка тушиб қол-

ган эди. Тасаввур қилинг, бир энламер, у ҳам бошдан-оёқ қумдан иборат. Чор атроф эса чексиз уммон. Серранонинг устидаги кийими ва белидаги пичоғидан бўлак ҳеч вақоси йўқ эди. Тўғри, бу ерда қаяққа қараманг, қовжираган сув ўтлари сочилиб ётарди. Лекин учкун чиқарадиган бирор нарса йўқ эди. Очликдан қийналган Серрано бир нечта қисқичбақа топиб, хомлигича паққос туширади. Ҳаммаси мазасиз ва шўрланиб кетган эди. Ташналиқдан томоғи қақраб борарди. Шундай вазиятда денгизчи ҳаётдан умидини узади: оролда ичимлик сув йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмасди.

Шом кўлкаси, туша бошлагач, Педро аллақерда қум остидан тошбақалар бош кўтариб чиқаятганини пайқаб қолади. У бир нечта тошбақанинг оёқларини осмондан қилиб ағдариб қўйишга улгуради. Кейин биттасининг бўйнини шартта кесиб, кекирдагига лабини босганча қонини сўра бошлайди. Қон чучук, жуда бемаза эди. Начора, осмон — йироқ, ер — қаттиқ! Серрано чанқоғини қондириб, тошбақа гўштини юпка қилиб кесиб, қоқлаш учун қум устига ёйиб қўяди. Гўшт унча мазали эмасди, лекин егулик эди.

Орол атрофида тошбақа кўп эди. Айнан шу туфайли Педро тирик қолади. Тошбақаларнинг косасидан яшигина идиш қилиб, уларга ёмғир сувини тўплайди. Сув парланиб кетмаслиги учун бир нечта чуқурча қазиб, сув тўла косаларни жойлаб, устини бўш коса билан ёпади-да, кўмиб қўяди.

Ҳаво очик кунлари офтоб забтига оларди. Жазирамадан сақланиш учун Серрано кўп вақтини сувда ўтказди.

Денгизчи ҳамиша нима қилиб бўлса-да ўт топишни ўйларди. Олов

бўлса, пишган гўшт ейиши мумкин. Қолаверса, оловнинг тутуни яқин-атрофдан ўтадиган кемаларга бир ишора бўлади. Касига олгандек, бутун оролда ушоқ бир тошча ҳам топилмасди. Педро оролни деярли қадам-бақадам кўздан кечириб, бунга ишонч ҳосил қилади. Шундан сўнг у денгиз тубидан тош ахтаришга тушади. Водариғ, у ерда ҳам қумдан бошқа ҳеч вақо йўқ эди. Охири омади чопади: кирғокдан ярим милча (*бир денгиз милияси — 1852 метр, ярим милия — 926 метр, қарийб бир километрга тенг — тарж.*) нарида, анча чуқур жойда бир неча тош парчалари ётганини пайқаб қолади. Жонини жабборга бериб, тошларни денгиз тубидан олиб чиқади. Қолганини эпласа бўларди. Серрано қўйлагидан қолган-қутган латтани эшиб, пилик ўрнида тошга яқинлаштиради ва пичоқнинг тигсиз томони билан тошга уради, зарбдан учкун чиқиб, тез орада орол устида тутун ўрлай бошлайди. Гулханни ёмғир ўчириб қўймаслиги учун денгизчи унинг устига тошбақа косаларидан бостирма ясаб қўяди. Шу кундан бошлаб Серранонинг дастурхонида қоқ-қуритилган тошбақа гўшtidан ташқари, қовурилган гўшт ҳам пайдо бўлади. У ҳатто қайнатилган тошбақа гўштини ҳам истеъмол қила бошлайди. Гўштни майдароқ тошбақанинг косасида қайнатарди.

Ҳадемай уч йил ўтиб кетади... Бу муддат давомида Серрано олис уфқда оролга яқинлашиб ўтиб кетаётган кемаларнинг елканларини кўрар, лекин улардан бирортаси ҳам тўхтамас эди. Шунга қарамай, Педро умидсизликка тушмасди.

Кунлардан бирида, худди Робинзон Крузо ҳаётида бўлгани каби, Серрано тақдирида ҳам Жумабой

пайдо бўлади. Лекин у ўйлаб топилган, китобий эмас, том маънодаги Жумабой эди.

Довулли бир тундан сўнг уйғониб қараса, соҳилда унинг ўзига ўхшаган бир одам турибди. Аввалига кўзларига ишонмайди. Лекин бу одамнинг деярли қип-яланғоч Педродан фарқли равишда иштон-қўйлаги бор, соқоллари ҳам тарвақайлаб кетмаган эди. Серрано ва номаълум зот бир-бирини кўриши билан даҳшатли тарзда қичкириб, турли томонга қочиб кетади. Серрано бу номаълум кимсани жин деб ўйлайди, янги “меҳмон” эса Педрони ҳали ҳеч қаерда учратмаган йиртқич деб хаёл қилади. Бу “йиртқич”нинг қандай қилиб худодан мадад сўраётганини эшитиб, келгинди тўхтаганча бақира бошлайди:

— Эй биродар, тўхтасанг-чи! Мендан қочмасанг-чи! Мен ҳам сенга ўхшаган бир насроний бандаман!

У тиз чўкиб, бор овози билан ибодат сураларини айта бошлаганидан сўнггина Серрано тўхтади. Улар қаттиқ қучоқлашиб кўришади, бир-биридан бу ерга қандай келиб қолганини сўрайди, ҳар қайсиси ўз бошидан ўтган кулфат ва саргузаштларни гапириб беради.

Биргаликдаги ҳаёт бошланади. Дастлаб ҳаммаси яхши эди. Серрано ва унинг шериги (афсуски, унинг исми тарихий манбаларда ёзиб қолдирилмаган) биргаликда тошбақа овлар, гулханга ўтин терар, овқат тайёрлар эди. Кечалари гулхан ёнида ўтириб, бир-бирига бошдан ўтказган кунлари ҳақида гапириб берар, ватанга қайтиб бориш тўғрисида орзулар қилар, келажак режаларини тўзар эди. Бироқ вақт ўтган сари гаплашадиган нарса ҳам тугаб борар, ав-

валгиларини эшитишнинг қизиғи йўқ эди. Гаплашишнинг маъниси қолмаган эди. Баъзида кун бўйи бир-бирига икки-уч оғиз гап қотишарди, холос. Оқибатда иккаласида ҳам лоқайдлик пайдо бўлади, бир-биридан бешиш, жуда майда нарсалардан ҳам гина-кудуратга боришлар бошланади. Кейин ўзаро ҳақорат ва жанжаллар пайдо бўлади. Иш шу даражага етдики, бир куни катта жанжалдан сўнг пичоқлар ишга солинади. Ажабки, азиз ўқувчи, билсангиз, бир замонлар Одам Отанинг дастлабки фарзандлари ҳам шу тахлит ўзаро душманликка борган эди.

Яхшиям, иш қотиллик билан якунланмайди: робинзонлар вақтида ақлушини йиғиб олади. Бир-биримизни ўлдириб нима қиламиз, яхшилик билан хайрлашсак ҳам бўлади, деган қарорга келадилар. Дарвоқе, “хайрлашиш” деган сўзни ишлатсак ноўрин бўлар, чунки улар хайр-хўшлашиб қаёққа ҳам борарди дейсиз! Лекин ҳар бири ўз бошига — мустақил яшashi мумкин эди.

Эртаси куни улар оролни ва камтарингина рўзгорини тенг иккига бўлиб олади ва алоҳида яшашга киришади. Ҳар ким фақат ўз худудида ўзи сув ва ўтин гамлар, ҳар ким ўз гулханига ўзи ўт қалар эди.

Лекин бу ҳол узоқ давом этиши мумкин эмасди. Бир неча ойдан кейин оролчилар яраш-яраш қилишга тушади. Бунга нима сабаб бўлган — ёлғиз худога аён. Эҳтимол, кимгадир тезлик билан ёрдам керак бўлиб қолгандир. Балки шунчаки улардан бирининг қатъияти голиб келиб, келэнди, оғайни, бу беш кунлик дунёда аразни бас қилайлик деб, биринчи бўлиб қўл узатишга журъат этгандир. Нима бўлганда ҳам икковлон

ярашиб, кучоқлашиб, ёш болалардек роса бўкириб йиғлайди. Бошқа жанжаллашмайдилар. Ҳиссиётга берилмасликка, ўзларини қўлга олишга ўрганадилар.

Орадан яна бир неча йил ўтади. Одатдаги кунларнинг бирида — ўшанда 1547 йил эди — ким билсин, нечанчи бор уфқда елканлар кўзга ташланади. Серрано ва дўсти ғамланган барча ўтинни оловга ташлайди. Улкан гулхан гуриллаб ёна бошлайди. Кемадагилар тутунни пайқаб, оролга қараб йўл олади. Кемадан қайиқ туширилаётганини кўриб, робинзонлар қувонганидан йиғлаб юборади. Лекин уларнинг қувонч узоққа чўзилмайди: қайиқ қирғоққа етай деганда яна орқага қайтиб кетиш учун бурила бошлайди. Қайиқдагилар соч-соқоли тўзиб кетган бу икки жонзотни аллақандай алвасти ёки жин бўлса керак, яхшиси, жонимизни хавф-хатарга қўймай қўяқолайлик, деган қарорга келади. Фақат оролчилар ибодат сураларини бақириб ўқий бошлагачина денгизчилар бир оз иккиланиб, қайиқни яна орол сари буради.

Кема испанларники бўлиб, Перудан қайтиб келаётган эди. Серранонинг дўсти бир неча ойдан сўнг қаттиқ ҳаяжонни кўтаролмагани учун она юртини кўролмай, кемада жон беради.

Икки ойдан кейин кема Севилья бандаргоҳига келиб тўхтади. Педро Серрано ва унинг машаққатли саргузаштлари ҳақида эшитиб, бандаргоҳда катта оломон тўпланади. Ёввойисифат денгизчи ҳақидаги гапсўзлар пойтахтгача етиб боради. Уни қиролнинг ўзи кўришни истаб қолади. Педрони асл ҳолида — соч-соқолини олмай, жанда либосда Мадрид-

га олиб борадилар. Йўл-йўлакай уни томошаталаб одамларга кўрсатиб пул ишлайдилар. Карл Бешинчи Педронинг ҳикоясини тинглаб, унга тўрт минг тилла унций — бутун бир хазина беришни буюради.

Серрано бойиб кетганидан сўнг Перуда, қадрдон оролидан узоқ бўлмаган қайсидир бир жойда яшаб қолишга қарор қилади. Аммо у ерга етиб бормасдан, йўлда вафот этади.

Педро Серрано робинзонномасини жасорат, унинг ўзини эса қаҳрамон деб аташ мумкин. Ва бунда заррача муболага йўқ. Етти йил давомида беҳудуд ва аксарият пайтда нотинч уммон бағридаги қуп-қуруқ кумлоқ оролда фақат мард, иродали ва қатъиятли (унинг бир неча ой давомида тош излаб тиним билмаганини эслайлик), ўзининг бир кун келиб албатта халос бўлишига ишонган, ҳаётга бениҳоя ташна ва заҳматкаш одамгина яшай олиши мумкин.

Афсуски, барча робинзонлар ҳам Педро Серрано каби бундай ажойиб хусусиятларга эга бўлмаган. Уларнинг орасида кўрқоқ ва мўрт, ҳаётнинг оғир-енгил синовларига дош беролмайдиган, янгича шароитга мослаша олмайдиганлари ҳам учраб турган. Тақдирни қарангки, айнан шундай робинзонлар одатда кўпроқ нобуд бўлган. Халқ тили билан айтганда, нариги дунёга ажалидан беш кун олдин равона бўлган.

Ана шундай омадсизлардан бирининг 1726 йилда ёзилган кундалиги Лондондаги Британия музейида ҳозир ҳам сақланади. Уни “Комптон” номли инглиз кemasи капитани Моусон Вознесения (Меърож) оролидан топиб олади. Аниқроқ қилиб айтганда, Моусон дастлаб ушбу Робинзоннинг бутун ҳолдаги тана суякларига

дуч келади ва ўша ерда ётган кундаликни ҳам кўриб қолади.

Жеймс Холборн исмли кундалик муаллифи, унда ёзилишига қараганда, асли денгизчи бўлган. Уни қандай гуноҳи учун жазолаб, кимсасиз оролда қолдириб кетганлари ҳақида муаллиф лом-мим демаган. Шундан хулоса қилиш мумкинки, айби энгил бўлмаган ва қилмишига яраша жазоланган. Қолаверса, ўша замонлардаги урф-одатларга кўра, унга нисбатан инсоф қилишган. Унга бир дунё нарса — чодир, бир бочка сув ва ҳатто озгина шароб, иккита челак, това, қозонча, болта, овмилтик, ўқ-дори, нўхат, гуруч, пиёз, чай, туз ва Инжил қолдириб кетишгани айни шундан далолат беради. Афтидан, ҳар қалай, Жеймс қаттиқ гуноҳкор бўлган.

Танҳоликда қолган денгизчи юрагини дастлабки кунданоқ умидсизлик эгаллайди. Уни ташлаб кетилган бу егуликлар тез орада тугаб қолади, кейин очимдан ўлишим аниқ, деган кўркув муттасил таъқиб этади. “Мен ёлғизлик азоби ва кўрқинчдан қийналмокдаман, — деб ёзган у кундалигида. — Энди ҳеч қандай умид қолмади, қодир эгам ўзи асрасин”.

Жеймс овчиликка мутлақо ярамасди: бор-йўғи бир неча чайка — балиқчи куш отиб олади. Уларнинг патини юлиб, тузлайди ва офтобга ёйиб кўяди. Ўқ-дорини аямай ишлатиб, баланд қоя устига чиқади-да, энди кераксиз милтиққа кўйлагини илиб, чўққи устидаги ёриққа тикиб тикка қилиб кўяди. Бу умидсизлик аломати эди. Холборн оролга яқин ўтадиган кемалардан биронтаси кўйлакни пайкаб қолар, деган илинжда эди.

Педро Серранога ягона егулик бўлган тошбақа гўшти Холборннинг

кўнглини айнитарди. Шунга қарамай, ўзини мажбурлаб бўлса-да, ўлиб қолмаслик учун шу гўштан ер эди. Бир неча бор балиқ овлашга уриниб кўради, лекин ҳар сафар ҳаракатлари беҳуда кетади. Озиқбоп илдишларни теришга ҳаракат қилади, аммо тезда бу юмушни ҳам тўхтатади: у ўсимликларнинг фарқига унча бормас, заҳарланиб қолишдан кўрқар эди.

Булари етмагандек, сувнинг ҳам туби кўриниб қолади. Егулик олиб, булоқ ёки жилға излаб йўлга тушади. Узоқ давом этган саргардонликдан кейин бир дарага дуч келади. Унинг тубида милтиллаб сув оқиб ётарди. Бироқ жилғани топгани билан унга қандай тушиб боришни билмайди. Балки бунга юраги дов бермагандир, балки ҳолдан тойгандир. Гап шундаки, тик қоятошларда юравериб бошмоғи тезда ишдан чиқади: пошналари титилиб, узоққа юришга ярамайдиган бўлиб қолади.

Холборн вазиятдан чиқиш, тўғри йўл топиш борасида қанчалик хом ўйлаганини унинг куйидаги қайдларидан ҳам билса бўлади: “Семиз бир тошбақа топиб олдим, унинг тухуми кўп эди. Тухумни гуруч билан қовуриб, тансиқ таом тайёрладим. Исланиб қолади деб кўрққаним учун қолганини кўмиб кўйдим. Чунки оролдаги тошбақалар шунчалик баҳайбатки, ҳар қайсисини битта одам бир-икки кунда еб тугатолмайди. Кун иссиқ бўлгани учун сақлаб кўйишнинг ҳам иложи йўқ”.

Ўзингиз айтинг, бу ўринда тошбақа этини майдалаб, офтобда қоқлаб олган Педро Серранонинг тадбиркорлигини эсламай бўладими?

Кундаликни ўқиганимиз сари боёқшининг кўркувдан шалвираб, бутунлай бўшашиб боргани ва энг ёмони,

кун-бакун ақлини йўқота бошлагани яққол сезилади. Унинг кўзига бир-биридан даҳшатли нарсалар кўринади. Кундаликнинг сўнгги саҳифалари Жеймснинг бошига ёғилаётган бахт-сизликлардан нолаю фигонига тўла. Бу саҳифалар аввало кушларнинг тухумини шиммиса ҳам, тошбақа қонини ичса ҳам босилмаётган, аксинча, кучайиб бораётган ташналик азобидан шикоятлардан иборат.

Кундаликдаги сўнгги ёзув қуйидагича эди: “Юраман-у, лекин фақат суягим қолган, танимда заррача мадор йўқ, бошқа ёзолмайман. Қилган гуноҳларимдан пушаймонман, чин дилдан тавба қиламан. Ва мен кўрган қийинчиликларни ҳеч кимнинг бошига солмагин, деб Яратганга илтижо этаман. Бошқалар нажот топсин, шайтон васвасасига учмасин, деб бу воқеаларни ёздим. Мен жонимни уни менга ато этган зотнинг ўзига топшираман. Умидворманки, у мени кечиради...”

Афсуски, Жеймс Холборннинг кўзи кеч очилади. Бизнинг шундай демоқдан ўзга иложимиз йўқ. У эртароқ охиратни ўйлаб яшаганида, эҳтимолки, худо ва бандалари томонидан унутилган бир оролда бунчалар хор бўлиб ўлмас эди.

Энди ҳикоя қилмоқчи бўлганимиз, айтиш мумкинки, робинзонномачилик тарихидаги ягона ҳодиса.

Маълумки, Россия ёки Испания, Бразилия ёки Ўзбекистонда бўладими — қатъи назар, дунёдаги барча болакайлар ҳайратланарли тарзда бир-бирига жуда ўхшайди. Уларнинг ҳаммаси жонсарак, қизиқувчан, ғайратли ва ҳар бир ишда катталарга ўхшашга ҳаракат қилади. Тинч уммонининг кўз илғамас кенгликларига

сингиб кетган миттигина Ҳаво (Ева) оролидаги офтобда куйган қора-кура болакайлар бошқа тенгдошларидан заррача фарқ қилмайди.

Улар олти нафар бўлиб, Тоуга исмли тўнгичи ўн бир ёшда, у жўрабоши, энг кенжаси эса еттида эди.

Ҳаво оролида тирикчилик асосан балиқчилик орқасидан бўлгани учун бу ердаги ҳар бир эркак, табиийки, балиқчи ҳисобланарди. Ўз-ўзидан тушунарлики, бизнинг қаҳрамонларимиз ҳам балиқ тутиш билан шуғулланар ва келажакда балиқчи бўлиш орзуси билан яшарди. Тўғри, улар саёз жойларга чангак ташлаб, балиқ овларди. Уларнинг ота ва акалари эса ҳиндуларнинг пирог деб аталувчи узун ва тор қайиғига миниб, уммон бағрига чиқиб кетар ва у ерда тунец овлар эди. Тунец — оқунлар оиласига мансуб катта ва йиртқич балиқ. У ҳатто тажрибали балиқчи ҳам осонгина тутқич бермайди. Болакайлар ҳам тезроқ уммонга чиқиб тунец овлашни, иш бароридан келган пайтда катталардан мақтов эшитишни орзиқиб кутарди.

Кунлардан бир куни сўрайвериб ҳоли-жонига қўймаганидан сўнг отаси Тоугага денгизга чиқиб балиқ овлашга изн беради. Майли, қайиқни ҳам олақол, дейди у. Тоуга бу қувончни дўстлари билан баҳам кўришга шошилади. Жўралари унга ҳавас қилаётганини кўриб, ўша заҳотиёк, қани, бўлақолинглар, сизларни ҳам олиб кетаман, бир маза қилинглар, дея уларни ҳам балиқ овига таклиф этади. Болалар қувончининг чеки йўқ эди.

Эртаси куни тонг ёриша бошлаши билан олтовлон қайиқни сувга судраб тушади, елканни ўрнатиб, қирғоққа яқин сувости қояларини четлаб, денгизга чиқади. Ҳаво худди

олдиндан келишиб қўйгандек очик ва осуда, самада булутдан асар ҳам йўқ эди. Болакайлар тобора соҳилдан узоқлашиб борарди, тез орада Ҳаво ороли кўздан ғойиб бўлади. Шундан сўнггина улар балиқ овига киришади. Овнинг бароридан келиши тайиндек эди — дастлабки уринишдаёқ бир нечта йирик балиқ тўрга тушади. Лекин ҳали бу чинакам балиқ ови эмасди. Ҳамма қачон тунец тўрга илинаркан, дея бетоқат кутарди.

Кутилмаганда довул туради. Болалар балиқ овлашга берилиб кетгани боис осмонда булут пайдо бўлгани, у шиддат билан кўпайиб, самони бутунлай қоплаб олганини ҳам билмай қолади. Дафъатан шамол бошланади, уммон чайқалиб, ёмғир томчилай бошлайди. Ёш балиқчилар елканни йиғиштириш ҳақида ўйлаб улгурмасиданоқ кучли шамол зарбидан мачта мажақланиб кетади.

Болалар, ҳақиқий балиқчилар каби, кўзёши қилмай, талвасага тушмай, кулфатга мардона қарши туради. Улар қайиқнинг тўшига қаттиқ ёпишиб, айни чоқда унинг мувозанатини сақлашга тиришади. Уммон, гўёки болаларнинг матонатини синаб кўрмоқчидай, кутурганча қайиқни, худди кокос ёнғоғи пўчоғи мисол, у ёқдан бу ёққа отиб, иргитиб ўйнарди.

Шиддатли пўртана бир неча кун узлуксиз давом этади. Ва ана шу кунлар мобайнида тизгинсиз омонат қайиқча уммон бўйлаб чирпирак бўлиб айланиб, тўлғониб юради. Кичикроқ

болалар бутунлай ҳолдан тойган алфозда қайиқ тубида чўзилиб ётарди. Энг ёши каттаси бўлган Тоуга ва Мауги уларни хом балиқ ва кокос ёнғоғи пўчоғига тўпланган ёмғир суви билан боқади.

Ниҳоят, қайиқ бир куни қирғоққа келиб тўхтайди. Кейин маълум бўлишича, улар етиб келган манзил Ҳаво оролидан 140 қақирим нарида жойлашган Ота (Ата) ороли экан. Оролда одам зоти яшамас эди.

Тоуга ва унинг дўстлари оролда роппа-роса 450 кун ҳаёт кечиради. Улар робинзонлик қисматига тезда кўникади ва овқат топиш йўлларини ўрганиб олади: мудраб ётган қушларни тутар, қумдаги тошбақа тухумларини кавлаб олар, кокос дарахти устига чиқиб ёнғоғини терар эди.

Ёш робинзонларни бир гал орол яқинидан ўтиб қолган “Жаст Дэвид” номли Англия кемаси олиб кетади. Болаларнинг ҳаммаси соғ-саломат, тетик ва куч-ғайратга тўлиқ экани “Жаст Дэвид” денгизчиларини ҳайратга солади.

— Биз бу ерда умр бўйи яшашимиз ҳам мумкин эди, — дейди робинзонларнинг энг кенжаси. — Фақат отоналаримизга ачинамиз. Улар бизларни соғинаётган бўлса керак.

Сиз нима дейсиз, билмадим-у, лекин Ҳаво оролининг бу жасур болакайларини катта ёшли, яна денг, денгизчи бўлмиш Жеймс Холборн амаки билан мутлақо ёнма-ён қўйиб бўлмайди.

Охири келгуси сонда

Tarixiy taraqqiyot va ijtimoiy tasavvur

Инсон келажagini ўз тафаккури ва қўли билан яратади. Шоир "Ғойибдан келажак бахт бир афсона" (Ғ.Ғулом) деганида инсоннинг ана шу яратувчанлик кучини назарда тутган. Яратувчанлик эса тарихий тараққиёт қонуниятларини билиш ва келажакни илмий фараз қилиш билан боғлиқдир.

Тарихий тараққиёт қонуниятлари ижтимоий ҳаётдаги мураккаб, бир-бирини рад этувчи куч, манфаат ва оқимларнинг фундаментал хусусиятларини ифодалайди. Улар жамият ҳаётининг туб илдизларини, барча гуруҳ ва ижтимоий қатламлар ўртасидаги муносабатларни, немис файласуфи Карл Ясперс ибораси билан айтганда "давр мағзини" қамраб олади.

Кейинги йилларда илмий-тарихий изланишларда доғматик тарихий-материализм ўрнига турли назарий концепциялар юзга келди. Улардан бири тамаддуний ёндашувдир.

Мазкур ёндашувнинг шаклланиши немис олимлари И.Гердер, О.Шпенглер ва инглиз тарихчи-файласуфи А.Тойнби номлари билан боғлиқ. Агар И. Гердер (1744-1803) асарларида тил, санъат, маданиятнинг инсоният тарихидаги ўрни тадқиқ этилган бўлса, О.Шпенглер (1880-1936) асосий эътиборни умуминсоний тараққиёт ва маданиятнинг юзга келиши, кучга тўлиши ҳамда емирилиши ёки тамаддунларнинг шаклланиш босқичларига қаратади. А.Тойнби (1889-1975) эса жаҳон тарихини 21 тамаддунга бўлиб ўрганиш ғоясини илгари суради. Унинг фикрига қўра, тамаддунлар локал, яъни ўз доирасида, бошқаларидан айрича, мустақил ривожланган.

Тамаддуний ёндашув, тарихий материализмдан фарқли ўлароқ, жамият тараққиётини бешта босқич ва антагонистик кучлар курашидан иборат дея талқин этмайди; у инсон, жамият ва маданиятнинг шаклланишини тадрижий ривожланиш натижаси сифатида баҳолайди. Тамаддуний ёндашув келажакни илмий фараз қилишда ҳам ана шу мезонга таянади.

Айрим кишилар ҳаётини мураккаблиги, та-

содифларга бойлигини рўқач қилиб, жамият тараққиётини аниқ баҳорат этиш мумкин эмас, деган хулосага келади. Дарҳақиқат, кенг ижтимоий-тарихий жараёнларни айрим кишилар ҳаётидан олинган мисоллар орқали тўлиқ ва мукаммал фараз қилиб бўлмайди. Тор нарса кенг нарсани ўзига жо этолмаганидек, алоҳида индивид ҳаёти кенг ижтимоий ҳаёт хусусиятларини тўлиқ акс эттира олмайди. Ҳар бир индивид ҳаёти ва қарашларида умумий жараёнга зид жиҳатларни истаганча топиш мумкин. Фридрих Ницше "Тарихни унинг ўзи каби кенг, яъни тарихни яратувчилар баҳоласа арзийди" деганида айрим мисоллар билан ҳали тарихни билиш, баҳолаш мумкин эмаслигини таъкидлаган.

Фараз реал борлиқ ва ижтимоий муносабатларни илмий билишдан келиб чиқиб илгари суриладиган фикрлардир. Тахминан айтилган фикр илмий фараз эмас, чунки у ҳар доим ҳам узоқ кузатишлар натижаси бўлавермайди. Тўғри, баъзан киши ҳаётий тажрибасидан келиб чиқиб, муайян ҳодисанинг икки, уч кун ёки бир ойдан кейин нималарга олиб келишини адашмай айтиб бериши мумкин. Бу ўринда шахсий ҳаётий тажриба фараз ўрнини босади. Аммо умумий тарихий жараёнларни илмий фараз қилишда шахсий ҳаётий тажрибага, у қанчалик катта бўлишидан қатъи назар, таяниб бўлмайди. Бу — биринчидан.

Иккинчидан, ҳаёт тасодифларга, истисноларга бой. Ижтимоий муносабатлар ранг-баранг бўлиб боргани сайн тасодиф ва истисноларнинг пайдо бўлишига шунчалик кенг имконият яратилади. Бироқ тасодиф ва истиснолар айрим ҳолларда умумий тарихий жараёнларга зид бўлса-да, барибир унинг негизидея вужудга келади.

Учинчидан, марксизм-ленинизмнинг энг катта хатоси тарихий тараққиётдаги тадрижийлик, ворисийлик ва маданий ривожланиш қонуниятлари ўрнига ғайримантикий, ғайриҳаётий концепцияни, яъни келажакни синфий низоларни авж олдириш ҳолада куриш ғоясини ил-

гари сурганида эди. У тенглик, адолат, синфсиз жамият куришга ички қарама-қаршиликларни атайин антогонистик қарама-қаршиликларга айлантириш орқали эришмоқчи бўлди. На-тижада "порлок коммунизм" куриш гоёси ғайринисоний фаразга айланди. Расул Ҳамзатов ибораси билан айтганда, "Агар сен ўтмишга тўппончадан ўқ узсанг, келажак сени замбарак билан қарши олади".

Бугун Ўзбекистон умуминсоний ва демократик тамойилларга асосланган фуқаролик жамияти куришни мақсад қилиб қўйган. Бу гоё жамиятимизда иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий ҳамда маънавий-ахлоқий муносабатларни тубдан ўзгартиришга олиб келмоқда.

Бу борада халқимизнинг хоҳиш-иродаси, юрдошларимизнинг яратувчанлик кучига таянган ҳолда катта ютуқларни қўлга киритмоқдамиз.

Кишилар эркин ва бахтиёр ҳаёт куришга интилар экан, улар тарихий тараққиётни маълум бир андоза шаклида тасаввур этади. Бу шахсий, оддий ҳаётий тажрибадан кенг бўлган ижтимоий тасаввурдир. Ижтимоий тасаввур шакланган жойда эса тарихий тараққиётни аниқ фараз қилишга замин ҳозирланади.

Тангрикул ҲАМРОЕВ,

Тошкент Юридик институтининг
доценти

Til va dil birligi

Тил — воситаи робитаи оламиёндир. У инсонга ўзлигини англаш, фикр-туйғулари, орзу-истакларини ифодалаш ва ўзгалар билан муомала қилиш учун берилган. Шу боис ижтимоий ҳаётни тилсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Тилнинг софлиги, нафислиги, кундалик ҳаётда тўғри ишлатилишини доим назорат қилмоқ зарур. Чунки тил орқали халқ, миллат ўзининг қиёфасини намоён этади.

Ҳар бир мамлакатнинг ўз рамзлари мавжуд, улар орқали давлатлар бир-биридан фарқланади. Булар — давлатнинг номи, ҳудуди, байроғи, герби, мадҳияси, конституцияси, фуқаролиги ва тилидир. Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ягона фуқароликни таъминлайдиган, уларни бир-бири билан бирлаштирадиган муҳим восита — давлат тилидир. Тил миллатнинг бирлиги, унинг узвий, таркибий қисми ҳисобланади. Унда миллатнинг ўтмиши, ҳозирги ва келажаги муҳим ҳисобланади.

Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилгани ҳам ҳадемай ўн беш йил тўлади. Конституцияимизнинг 4-моддасида: "Ўзбекистон Республикасининг давлат тили — ўзбек тилидир", деб муҳрлаб қўйилган. Неча йиллардан буён ўзбек тили халқ ўртасидаги оддий мулоқот воситасини бажаришдан тортиб давлат ва ҳукумат ишларида расмий тил сифатида қўлланиб келмоқда. Масалан, мамлакатимизнинг қонун чиқарувчи олий органи — Олий

Мажлис сессиялари ўзбек тилида олиб берилмоқда. Юртимизда янги қонунлар, Президентимиз фармонлари ва ҳукумат қарорлари ҳам ўзбек тилида қабул қилинаётир. Оммавий ахборот воситалари — газета ва журналларининг кўпчилиги, радио ва телевидение дастурлари ҳам асосан давлат тилида олиб бориляпти.

Маълумки, дунёда кўп миллатли бўлмаган бирор-бир мамлакат ёки давлат йўқ. АҚШ, Ҳиндистон, Хитой, Буюк Британия, Франция, Россия каби мамлакатлар бунга мисол бўлиши мумкин. Бу мамлакатларда ягона фуқаролик мавжуд. Бир давлат ҳудудида яшайдиган турли миллат ва элат вакилларини ягона фуқаролик атрофига жипслаштириб турадиган омиллардан бири ҳам давлат тилидир. Шунинг учун ҳам бундай мамлакатларда давлат тилини яхши билиш фуқароликка қабул қилишнинг асосий шартларидан бири ҳисобланади. Масалан, Америка Қўшма Штатларининг расмий (давлат) тили тўғрисидаги қонуннинг (билл) 162-моддасида: "Инглиз тили Америка Қўшма Штатлари ҳукуматининг Расмий (давлат) тилидир", деб ёзиб қўйилган. Қонуннинг "Фуқаролик бурчлари" деб номланган 163-моддасида эса: "Америка Қўшма Штатлари барча фуқароларни ўзларининг жисмоний ва ақлий қобилиятлари доирасида инглиз тилида ўқиш, ёзиш ва гапиришга давлат қилади" деган норма мавжуд. Мазкур

қонуннинг 169-моддаси: “Америка Қўшма Штатларининг ҳар қандай агентлиги (ташкилоти) ёхуд департаменти (вазирлиги) Штатлар ҳукуматидан ёхуд унинг тармоқларидан, ёхуд ҳар қандай шахсдан, ёхуд ташкилотдан инглиз тилидан бошқа тилда мулоқот қилишни, ёхуд материаллар билан таъминлашни талаб қилиши мумкин эмас” деб бошқа тилларда гапириш ва иш юритишни ман қилади. АҚШ социолингвисти Элизабет Мертз “Тилнинг тафаккурга таъсири тўғрисидаги ижтимоий назария” асарига бунинг сабабини шарҳлаб, бундай деб ёзади: “Инглиз тилини яхши билиш АҚШ фуқароси бўлиш — бу сиёсий концепцияни тушунишни талаб этар экан, мазкур ижтимоий назария АҚШ фуқароси мақоми билан инглиз тилини билиш ўртасида тенглик борлигини билдиради”.

Демак, давлат тили ва унинг мақоми тўғрисидаги ижтимоий назариянинг илдизи анча чуқур. Тил унда гапирадиган халқларнинг тафаккур ва маънавиятини шакллантиради.

Хорижий тилларни ёшлиқдан ўргатишга ниҳоятда масъулият билан қараш керак, чунки шахс дунёқарашини шакллантиришда биринчи ўрганилган тил умрбод ва ўчмас из қолдиради. Модомики, АҚШнинг сиёсий ғояларини, концепцияларини фақат инглиз тили орқали чуқур тушуниш мумкин экан,

мазкур тилни эрта ўрганиш шахснинг бу борада мутахассис бўлиб шаклланишида муҳим ўрин тутаяди.

Давлат тилимиз ўзбек тили бўлгани учун миллий мафкурамиз истиқлол ғояси, маънавий-ахлоқий қадриятлар, халқимизнинг бой тарихи, мумтоз санъати ва адабиёти, урф-одатлари, анъаналари ҳам айнан шу тилда ифодаланиб, сайқалланиб, ривожланиб, мукамаллашиб боради. Бунини тушуниш, унинг мазмун-моҳиятини теран англаш учун ҳам ўзбек тилини пухта билиш керак. Чунки, бу қадриятларни бошқа бир тилда ифодалаш, чуқур ҳис этиш, улардан завқланиш мумкин эмас.

Шундай қилиб, кўп миллатли давлатимиз халқларини ягона фуқаролик тамойиллари атрофида жипслаштирадиган, уларда давлат сиёсатиغا содиқлик ва ватанпарварлик ҳисларини шакллантирадиган етакчи омил давлатимизнинг расмий тили — ўзбек тилидир. Демак, бу тилни давлат тили сифатида тан олиб, шу тилда иш юритиш нафақат қонуний талаб, балки шу юртга, унинг халқига, миллатига содиқлик ва фидоийлик намунаси дир.

Қосим МАЪМУРОВ,
филология фанлари номзоди, доцент

Абдуваҳоб КҶҶКОРОВ,
фалсафа фанлари номзоди, доцент

Kulgi ma'naviyati

Ўзбек халқи кўпминг йиллик маданий мерос вори сифатида сўз санъатини юксак қадрлайди. Ундан куч-қувват, маънавий озиқ олади.

Сўз санъатининг таъсирчан ва жозибали бир тури — ҳажвийёт. Ақли теран, маънавияти юксак, эзгулик йўлида собитқадам миллатгина ҳажвни тушунади ва қадрлайди. Ҳажв маънавий қадрият сифатида жамият аъзоларини бир-бирига янада яқинлаштиради, бирлаштиради, ўзаро меҳр-оқибатни мустаҳкамлайди. Кулги — тинчлик, фаровонлик, тотувлик рамзи. Уруш ва тўполон, ўзаро низолар юз бериб турган муҳитда кулгига ўрин бўлмайди.

Инсон доимо тинчлик, хотиржамлик, кут-барак, меҳр-муҳаббат муҳитида яшашни орзу қилади. Шунинг учун у маънавий камолот, мод-

дий фаровонлик учун курашиб яшайди, ҳеч бир соҳада камчилик, кўнгилсизлик, англашилмовчилик бўлмаслигини истайди. Лекин одамларнинг онги ва дунёқарашини, билим савиясини ва нафс даражасини ҳар хил бўлгани учун уларнинг бир-бирини англаши ҳам турлича кечаяди. Шу боис ҳаётда ҳам ачинарли, ҳам кулгили воқеалар учраб туради. Юксак ақл эгалари кундалик турмушдаги камчиликларни баъзан жиддий, баъзан кулги воситасида танқид қилади.

Истиқлол кулги санъати ҳам мустақиллик ва эркинлик берди. Энди кулги ва ҳажв санъатидаги мезон ҳам аниқ: кўлингдан келса — кулди, кўлингдан келмаса — чиранма.

Бугунги кунда чинакам ҳажвий асар яратиш учун ақли, зукко, сўзга чечан бўлишнинг ўзи

кифоя қилмайди. Бугуннинг ҳажвчиси маънавий етук, ҳалол-пок, бегараз, камтар, дилида одамларга нисбатан меҳр-муҳаббати кучли бўлиши даркор.

Халқимизнинг уста ҳажвчи адиблари кўп. Улар орасида айниқса, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Саид Аҳмад ижоди алоҳида ажралиб туради. Ёзувчи асарларининг халқчиллигини таъминлаган омиллар ҳақида гапирганда, аввало устоз адибимиз шахсиятидаги самимийлик, кувноқлик, зукколик, тўғрисиқлик, яхшиликка жонфидолик каби хислатларни тилга олиш зарур. Саид Аҳмад ўз халқини ниҳоятда севади, унинг шодлигидан кувониб, нуқсон ва камчиликларидан ташвиш тортади. У одамларни кулдириш, уларга кулги улашишни беминнат хизмат деб тушунади. Саид Аҳмаднинг серкирра ижоди адабиётшунослиқда бир қадар ўрганилган. Аммо унинг ҳажвиёти фалсафий-эстетик жиҳатдан махсус тадқиқ этилмаган.

Саид Аҳмаднинг ўзи дунёдан кулмай ўтиб кетган инсонни энг бахтсиз одам деб таърифлайди. Дарҳақиқат, ичида губори йўқ кишигина кулади. Аммо шуниси ҳам борки, ўзбекнинг гапига кулиш учун, аввало, ўзбек бўлиш керак. Демак, кулги миллий тил ва тафаккур билан бевосита боғлиқ. У кўпинча шакл ва мазмуннинг бузилишидан юзага келади. Инсон ҳар бир нарса, ҳодиса ва одатдан шакл ва мазмун мутаносиблигини ахтаради. Унинг эстетик диди, билиши шунга кўникиб қолган. Шунинг учун бирон-бир гап тингловчида одатдаги тушунчага тескари маъно пайдо қилса, у кулиб юборади. Баъзан қайсидир ҳолат ҳам кулгига сабаб бўлиши мумкин. Бунинг учун томошабин ҳолатнинг шакл ва моҳияти тўғрисида маълум тушунчага эга бўлиши керак.

Психология фанидан маълумки, инсон нафси ҳар нарсага қодир. Шарқ мумтоз меросида нафс таҳлилига бағишланган, унга қарши кураш йўллари кўрсатган китоблар кўп.

Дарҳақиқат, инсон нафси турли даражада бўлганидек, унинг кайфияти, ҳолати ҳам турли вазиятда бўлади. Бирор нарсадан севинувчи ёки хафа бўлувчи ҳам, бировга ғазаб ёки муҳаббат улашувчи ҳам — аслида, нафсимиз.

Агар биз ҳажвга ҳам нафс даражалари ва ҳолатлари нуқтаи назаридан қарасак, ҳажвий асарларнинг табиати, одамларга ҳақиқ-ёқмаслиги, ўткнчи ёки боқийлиги, ҳақиқатга яқинлиги ёки аксинча, сохталлиги сирларини тасниф этиш имконини қўлга киритамиз.

Нафс ҳақидаги фикрлардан маълум бўладики, ғазаб қуввати инсонга ўзини ва номусини сақлаш учун ато этилган. Унинг пайдо бўладиган, куч оладиган жойи — инсоннинг юраги. Юрак — инсоннинг химоя қуввати сақланадиган асосий аъзоси. Агар химоя қуввати ғазаб,

нафрат шаклида намоён бўлса, у ўзга кишининг руҳияти ва ҳолатида салбий биомайдон вужудга келтиради. Салбий биомайдон ҳар икки томондан ҳам ортиқча куч — энергия сарф бўлишга олиб келади. Биз буни “фалончи мени хафа қилди”, “кайфиятимни бузди”, “асабим бузилди” тарзда ифода этамиз.

Демак, инсон ғазабини икки — ё жиддий, ё кулгили тарзда баён этиш имкониятига эга. Назаримизда, ўткир сатиралар, танқидий ҳажвийлар қуввати ғазаб маҳсули ўлароқ яратилади. Бу сатирик асарлар инсонлардаги ёки жамиятдаги иллатларга нафрат ва ғазабни ифода этади. Албатта бундай асарлар ҳам ўқувчига маълум маънода яхши кайфият бағишлайди. Аммо инсон ундан барибир ўзи истаган руҳий озикни тўлалигича ололмайд. Шу сабабли сатирик асарлар вақт ўтиши билан ўз вазифасини бажариб бўлиб, одамларнинг эътиборидан қолиб кетади.

Агар асарда самимий табассум уйғотадиган гап бўлса, кулги қилинган одам ҳам хафа бўлмайди. Чунки бундай асарлар ғазаб эмас, инсонга меҳр-муҳаббат маҳсули сифатида пайдо бўлади.

Халқимиз севиб томоша қиладиган аския, латифа, интермедия ва комедияларнинг яшовчанлиги ҳам уларнинг ғазабдан холилиги, самимиятга тўлаллиги билан изоҳланса, эътиб эмас.

Ҳажвчилар ўз ижодини юксалтириш, қоқиниб-сурилмаслик, говий-сиёсий хатога йўл қўймаслик, энг муҳими, халқни тўғри йўлга бошлашга ўз хиссасини қўшиши, эстетик дидни ўстириши учун кулгининг табиати, пайдо бўлиш сабаблари, ҳажв усталарининг маҳорат мактабидан яхши хабардор бўлиши керак. Оғзаки сўз усталари ҳажвчи адиблар маҳоратидан сабоқ олиб, ўз билим савиялари ва эстетик таъмиллари билан мукамаллаштириши зарур. Чунки оғзаки кулги санъати ёзма ҳажвий адабиёт тажрибасисиз ривожланмайди, бир жойда депсиниб қолади.

Ҳажвчи ва кизиқчилар адабиёт, фалсафа, тарих, педагогика, психология, диншунослик каби кўпгина соҳаларни, бир неча тилни, халқ маданияти ва миллий маънавиятни, умумбашарий қадриятларни, ёшлар ва кексалар фельдворини, жаҳон сиёсатини яхши билиши керак. Шундагина у одамлар эътиборини қозона олади.

Қисқача айтганда, ҳар қандай ижодкор каби, ҳажвчи ҳам ўзини халқнинг истеъдодли фарзанди деб билиши, шунга муносиб яшаши лозим.

Шерали ҲОЖИЕВ,
илмий тадқиқотчи

Dizayn — san'atmi yoki tijorat vositasi?

Маданиятнинг гуллаб-яшнаши шаҳарларнинг вужудга келиши ва ривожланишига боғлиқ, Италияда илк шаҳарлар XII-XIII асрларда пайдо бўла бошлайди. Шундан сўнг савдо-сотик, ҳунармандчилик жадал тараққий этади. XV-XVI асрлардаги Оврупо Уйғониш ёки Ренессанс даври ҳам ана шундай тараққиёт маҳсулидир. Жамиятнинг маънавий ва маданий турмушида кўп нарсалар такомиллашади, янги мафзуравий қарашлар, эстетик эҳтиёжлар шаклланади, айни чоқда буюмлар олами ҳам, одамларнинг дунёқараши ҳам ўзгаради. Мовут тўқиш, темир ва ёғочни қайта ишлаш корхоналарида жисмоний меҳнат ўрнини сув кучи билан ишлайдиган механик дастгоҳлар эгаллайди. Бадиий ва техник ижодиётнинг бир-бирига боғлиқлиги шу нарсада ҳам кўринадики, айтайлик, рассомчилик ва ҳайкалтарошлик одатдаги касб-ҳунарларга тенглаштирилади.

Уша даврнинг энг машҳур рассом-муҳандисларидан бири Леонардо Да Винчи (1452-1519) эди. У тўқимачилик ва қурилиш машиналарини, металл пардоз берувчи дастгоҳларни лойиҳалаштиради.

Илк Уйғониш даври санъати учун оддийлик ва аниқлик ўзига хос хусусият бўлиб, уларда антик давр қадриятлари қайта гавдалантирилади.

Уйғониш даври кейинроқ бошқа мамлакатларга ҳам ёйилади, Оврупанинг маданий маркази аста-секин Италиядан шимолга кўчиб ўтади. У ердаги буюмлар оламида Италия санъати ва ҳунармандчилигининг таъсири сезилиб турса-да, лекин халқлар анъаналари ҳам ўз аксини топган эди. Масалан, Франция, Голландия ва Германияда шифтлар итальян палатцоларига нисбатан пастрок, дераза ва эшиклар кичикроқ, интерьерлар ҳам бошқача эди.

XVII асрнинг бошларига келиб, Фарбий Оврупода хашаматли саройлар, қасрлар қурила бошлаган. Зинапоялар ҳайкаллар билан безатилиб, фавворалар билан уйғунлаштирилган. Бу давр санъати "барокко" номини олган. Мебелларни безатиш усули бойитилиб,

ўйма нақшлар билан бир қаторда садаф ёки бронза ишланган.

XVII асрнинг охирида Франция модалар мамлакатига айланиб қолади. Қирол Людовик Ўн тўртинчи ҳукмронлик қилган даврда француз саройининг дабдабаси тилларда дoston бўлиб кетади. XVII асрнинг иккинчи чорагида жаҳон меъморлиги монументаллик ва конструктив равшанликдан маҳрум бўлади. Бу ҳол айниқса интерьерларда яққол кўзга ташланади: деворлар ва шифтлар ялпи декорацияга айлантиради. Шундай қилиб, "Рококко услуби" даври ("рокайль" — рокавина кўринишидаги ўрам демақдир) бошланади.

XIX асрнинг ўрталарида, ҳунармандчилик ва санъат соҳасида турли оқиминчи ўртасида қизгин кураш бошланган бир пайтда янги услубий йўналиш — модерн оқими вужудга келади. "Модерн" — янги демақдир. Янги услубнинг дастлабки аломатлари бельгиялик меъмор ва рассом Ван де Вельде ишлаган интерьерларда пайдо бўлади. 1897 йилда Дрезденда бўлган халқаро кўргазмада унинг ишлари кўпчиликнинг диққатини ўзига жалб этади. Тез орада бу услуб Оврупонинг бошқа мамлакатларида ҳам кенг тарқалади...

1919 йилда Германиянинг Веймар шаҳрида "Баухауз" (қурилиш уйи) ташкил этилади. У дизайн билан шугулланадиган дастлабки ўқув юрти эди. "Баухауз"га унинг ташкилотчиси, немис меъмори Вальтер Гропиус бошчилик қилади. Қисқа вақт ичида "Баухауз" дизайн соҳасида чинакам методик марказга айланади.

"Баухауз" фаолиятининг бошланиши ўзаро уйғун буюмлар муҳитини вужудга келтириш йўли билан жамиятни қайта қуриш мумкин, деган хаёлий гоғлар таъсири остида ўтган. "Баухауз" тарихидаги муҳим босқич — билим юртининг Веймардан саноат шаҳри Дессауга кўчиб ўтиши бўлди. Бу ерда, Гропиус лойиҳасига биноан, жаҳон меъморлигининг ноёб намунаси бўлган махсус бино барпо этилади. Унда ўқув аудиториялари, устахоналар, талабалар ётоқхоналари, профессорларнинг квартиралари

ўзаро уйғунлашган ҳолда қурилган. "Баухауз" фақат дизайнерлар тайёрлабгина қолмай, меъморлик ва бадиий конструкциялашнинг чинакам илмий лабораторияси бўлиб ҳам хизмат қиларди.

Дизайнерлар ёрдамида катта муваффақият қозонишнинг ёрқин мисоли Фарбий Германиянинг "Браун" фирмасидир. Фирманинг етакчи дизайнери Фриц Айхлер фирма маҳсулотини таҳлил қилиб чиқади ва харидорнинг умумлашган образини назарда тутиб, тузилиши оддий, функционал жиҳатдан бениҳсон транзисторли приёмниклар моделини тайёрлайди. Натижада шундай русумли приёмниклар харидоргир бўлиб кетади.

"Браун услуги" жаҳон тижоратчилигида дизайннинг муҳим воқеа эканидан далолат беради. "Браун услуги" — ҳар қандай декоратив кўшимча ва материаллар ясамалигининг йўқлигидир. Бу кулранг нозик товланишлар, қора ва оқ тусларнинг уйғунлиги асосига қурилган одми ранглар йиғиндисидир. Бу тежамли услуб. Шу боис ҳозирги замонда тижорат ва табдиркорликнинг муваффақияти дизайн санъати билан чамбарчас боғлиқ.

Комилжон ФУЛОМОВ,

*Низомий номидаги Педагогика
университетининг ўқитувчиси*

Ranglar tilsimi

Дунё биз билмайдиган, баъзида ҳатто тасаввур ҳам қилолмайдиган сир-синаотга тўла. Инсон уларни мукамал ўрганиш ва моҳиятига етишга ожизлик қилади. Аждодларимиз Оллоҳнинг қудратидан далолат берадиган мўъжизалар қаршисида лол қолиб, бу дунё шу қадар мукамалки, ундаги ҳеч нарса бекорга яратилмаган, деган хулосага келганлари ҳам бежиз эмас.

Биргина ранглар жозибасини олиб кўрайлик. Бу оламнинг гўзаллигини, нарсалар ўртасидаги ўхшашлик ва тафовутларни рангларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам олимлар асрлар мобайнида ранглар ҳақида кўп бош қотирган, бу мавзуда қанчадан-қанча тадқиқотлар қилган.

Рангни илмий ўрганиш борасидаги саъй-ҳаракатлар натижасида рангшунослик фани юзага келган. Ҳозир бир қанча давлатларда шу йўналишда махсус институтлар, илмий марказ ва лабораториялар мавजूд. Уларда ранглар воситасида инсонни даволаш, тарбиялаш, қалбида турли туйғу, онгида фикр уйғотиш, одамнинг ички дунёсини билиш, маънавиятини шакллантириш каби мавзуларда мунтазам тадқиқот олиб борилмоқда.

Дарҳақиқат, биз умримизнинг ҳар лаҳзасида рангларга ошно бўлаемиз. Лекин уларнинг руҳиятимизга таъсирини ҳаммавақт ҳам ҳис қилавермаймиз. Ҳолбуки, ранглар инсон

маънавиятини шакллантиришда муҳим ўрин тутуди. Улар ҳар дақиқада руҳиятимизга ижобий ёки салбий таъсир этиши мумкин.

Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур каби мутафаккир боболаримиз рангларнинг номлари, турлари, рамзий маънолари, инсон соғлиги ҳамда руҳиятига таъсири ва бошқа хусусиятлари ҳақида ибратли фикрларни ёзиб қолдирган. Чунончи, Абу Райҳон Беруний "Китоб ал-жавоҳир маърифат ал-жавоҳир" ("Минералогия") асарида рангларнинг 200 дан зиёд турини санаб, уларнинг келиб чиқиши тўғрисида маълумот берган.

Аждодларимиз бизга ранг ва унинг инсон ҳаётидаги ўрни, шифовий, тарбиявий, фалсафий, руҳий жиҳатлари ҳақида шундай кўп маънавий хазина қолдирганки, афсуски, биз бу меросдан етарли фойдалана олмаймиз. Таълим тазими, тиббиёт, техника, қишлоқ ҳўжалиги, иқтисодиёт ва бошқа соҳаларда бу масалага жуда кам эътибор берилаяпти. Ҳолбуки, жаҳондаги ривожланган давлатларда рангга жуда катта аҳамият қаратилади. Бизда, катта илмий мерос бўлишига қарамай, рангшунослик бўйича ханузгача бирорта олим етишиб чиқмагани ачинарлидир. Рангларни яхши билмаслигимиз баъзан иқтисодиётимиз ривожига, энг ёмони, юрдошларимиз саломатлигига салбий таъсир кўрсатмоқда. Чунон-

чи, ота-боболаримиз сариқ рангни сариқ касалга даво деб ҳисоблаган. Шунинг учун беморга сариқ либос кийдирилган ва у ётиб турадиган уй сариқ рангли буюмлар билан жиҳозланган. Пайғамбаримиз Мухаммад (С.А.В.) ҳам касал кўргани сариқ салла ўраб борганлари бежиз эмас. Чунки сариқ ранг куёш нури, илиқлик, кўтаринки руҳ рамзи ҳисобланган. Ультрабинафша нурдан замонавий тиббиётда даволаш мақсадларида фойдаланилаётгани ҳам бу ҳақиқатни тасдиқлайди. Бироқ бу нурдан ўринсиз ё керагидан ортиқ фойдаланилса, зарари кўпроқ бўлади.

Қора ранг — мотам, чекислик, кўрқув, тушқунлик, ноаниқлик рамзи. Шунинг учун бу рангдан фойдаланишда эҳтиёт бўлиш керак.

Меъморлик соҳасида нотўғри ишлатиш натижасида рангларнинг инсон руҳиятига салбий таъсир этиш ҳолатлари кузатишмоқда. Холбуки, қандай мақсадда ишлатилишига қараб, ҳар бир бино ўзига хос рангда бўялиши керак. Айтилик, бугунги кунда банклар, дўконлар, меҳмонхоналар, лицей ва коллеж бинолари учун бир хилда қора ойна ишлатилмоқда. Покиза ва беғубор орзу-умидлар билан ашайдиган ёш йигит-қизлар ўқийдиган маскан, аксинча, тиниқ ва ёрқин ранглар билан безатилиши керак эмасми? Қора ранг болаларни тушқунликка туширади, хира ёруғлик уларнинг руҳига салбий таъсир кўрсатади. Бундан ташқари, бундай бинода сунъий ёритиш воситаларидан кўпроқ фойдаланишга тўғри келади. Бу эса ортиқча электр энергиясини беҳуда сарф қилиш ҳамда талабалар кўзининг зўриқишга сабаб бўлади.

Ҳар бир бинонинг ички ва ташқи кўриниши, мазмунидан келиб чиққан ҳолда, турлича рангда бўлади. Масалан, мактаб синфхоналари ўзига хос талаблар асосида бўялади. Чунки болалар рангни катталарга нисбатан бошқачароқ ҳис қилади. Бунинг устига, болалар, ёшига қараб, турли рангни яхши кўради. Олимларнинг хулосасига кўра, болалар илиқ ранглар билан бўялган хонада ўзини яхши ҳис этар, ўсмирларнинг 70 фоизи эса мовий рангни ёқтиради экан. Шу сабабли қуйи синфлар хоналарини сариқ, пушти рангга, ўсмирлар ўқийдиган хоналарни эса мовий рангга бўяш тавсия этилади.

Ота-боболаримиз эса азал-азалдан куёш тушган уйда яшаган одамнинг тани соғ, умри узун бўлади, деган эътиқод билан яшаган. Уй курса ҳам, куёшга қаратиб қурганлар. Чунки куёш нури тушиб турган жойда микроб камайди. Биология фанидан маълумки, ўсимликларда хлорофил моддаси камайса, нимжон,

рангсиз бўлиб ўсади, ҳатто мева ҳам бермайди. Одам ҳам ёруғлик тушмаган жойда ишласа ёки яшаса, нимжон, рангпар, кучсиз бўлиб қолади.

Тошкент шаҳридаги Миробод бозори шарқона усулда қайта қурилди. Бироқ бозор томи яшил шифер билан ёпилган. Бу ташқаридан жуда чиройли кўринади. Лекин ранг танлашда меъморлар катта хатога йўл қўйган. Бозорга борсангиз, сотувчилар расталарни плёнкалар билан ёпиб олганини кўрасиз. Чунки бундай шароитда мева, гўшт ва бошқа маҳсулотларнинг ҳақиқий ранги кўринмайди, яшил нур гўшт, помидор, сабзи ва бошқа нарсаларнинг қизил рангига қўшилиб, жигаррангга ўхшаш кўримсиз бир тус беради. Бу ҳолатни кўрган харидор ҳайрон, сотувчи ҳам хижолатда. Хуллас, бу, биринчидан, одамларнинг руҳига салбий таъсир этмоқда, иккинчидан, иктисодиётга зарар келтиряпти.

Америкалик психологлар бу борада аллақачон жиддий тажрибалар ўтказиб, жуда катта муваффақиятларга эришган. Улар бир ресторани турли ранглар билан безаб, тажриба ўтказган. Дастлаб у яшил ва ҳаворанг, яъни совуқ ранглар билан бўялганда, нимагадир хўрандалар кундан-кунга камайиб кетган. Ресторан директори оғир аҳволга тушиб қолган. Кейин аён бўлганки, яшил ва ҳаворанг овқат рангига қўшилиб, бўғиқ тус берар экан. Натижада хўранданинг кайфияти ва иштаҳаси йўқолиб, овқатни охиригача емай, ташлаб чиқиб кетар экан. Рестораннинг ички безаклари илиқ рангларга бўялганда, аҳвол ўзгариб, хўрандалар сони кўпайиб, даромад ҳам ошган.

Бизнингча, юртимизда соғлом ва баркамол авлодни вояга етказиш учун ранглар билан боғлиқ қуйидаги масалалар ҳал этилса, эришиладиган натижалар янада салмоқли бўлур эди:

— таълим тизимида ранглардан фойдаланиш моделини тузиш ва бу борада илмий тадқиқотлари олиб бориш;

— рангшуносликка оид адабиётларни чоп этиш;

— рангшунослик бўйича кўргазмалари куруллар, электрон версиялар, слайдалар, видеофильм ва плакатлар тайёрлаш, рангшуносликка доир мукамал илмий асосланган дастурлар, қизиқарли рангли тест саволларини ишлаб чиқиш, рангшунослик атамалари луфатини тузиш;

— тараққий этган мамлакатлардаги рангшунослик илмий тадқиқот институтларига олимларимизни илмий сафарга юбориш;

— ҳаётнинг турли соҳаларида рангнинг ўрни ва ўзига хослиги масалаларига бағишланган конференциялар ўтказиш.

Хулоса қилиб айтганда, рангшунослик фани янада тараққий эттириш Ватанимиз равақига хизмат қилади. Чунки ранглар зами-

ридаги билимларни билмасдан туриб, юксак тараққийга эришиш қийин.

Саидахбор БУЛАТОВ,

педагогика фанлари доктори, профессор

Anglanishi zarur bo'lgan mohiyat

Адабиёт ҳамisha ҳаракатда — янгиланиб, ўзгариб яшайди. Ҳаракатдан қолдими, нафосатини йўқотади. Чунки у инсон қалбини тадқиқ этадиган санъат. Инсон қалби эса доимий ўзгаришлар масканидир. Турли сабаблар туфайли юз кўрсатадиган бадий оқимларнинг тинимсиз ўзгариб, янгиланиб туриши бежиз эмас. XX асрда кескин эврилишларни бошидан кечирган ўзбек адабиётида ҳам турли-туман оқимлар пайдо бўлди. Натижада улар миллий адабиётимизда имкон доирасида сифат янгиланишлари содир этди. Аммо ўша оқимларнинг ҳаммаси ҳам узок яшай олмади. Оқимларнинг айрим тарафдорлари қарашларини ўзгартирди, бошқа соҳада истеъдодини намоён этди. Аммо ижтимоий турмушдаги ўзгаришлардан холи бир оқим — модернизм бор эдики, ўтган вақт, ўзгарган тузумлар унинг мавқеини мустаҳкамлади.

Миллий адабиётимизда модернизм бир аср мобайнида уч бора майдонга дадил чиқди: XX аср бошида, 60-йиллар ва истиқлол даврида.

Ўзбек адабиёти XX асрнинг 10-йилларида техникавий тараққийёт, кескин ижтимоий тўнтарилар сабаб зиддиятли туйғулар исканжасида қолади. Бу кескинлик инсоннинг маънавий, ижтимоий-сиёсий ва адабий илдишларини асрий аънаналардан узиб юборади. Жамиятда ва адабиётда мутлақо янги оқимлар шаклланди. Чунки инсоннинг асли ва нималарга қодир экани ўтмишдан узилган, бугуни нотинч ва эртаси номаълум бўлган долғали пайтадигина яққол намоён бўлади. Айна ана шундай омиллар туфайли ўша пайтда юртимизда адабиёт ва миллат тарихида муҳим аҳамият касб этган ижтимоий-бадий йўналиш — жадидлар ҳаракати ва адабиёти пайдо бўлди.

Жадид адабиёти ғарбдан олган шаклий янгилликлари, адабиётда ясаган ўзгаришлари билан модерн ("модерн" атамаси айнан истилоҳ тарзида эмас, балки адабий янгиланиш жараёни сифатида қўлланмоқда) адабиёт эди. Дунёқараши шарқлик одамларникидан тамомла ўзгача бўлган ғарбликлар ва уларнинг турмуш тарзи билан танишган ижодкорлар "ҳаётни бутун ингичкаликлари билан" (Фитрат) реалистик тарзда тасвирлай бошлади. Бу янгилек ўзбек адабиётига "Улоқда" каби ҳикоялари "Кеча ва кундуз" каби романларни тақдим этди.

Ижтимоий ҳаётда ҳам, бадий ижодда ҳам орузсига эришолмаган ижодкорлар орасида декадентликка майл кучайди. Аммо эртанги кунга ишонмаслик, ўлимга интилиш, инқирозни олдиндан ҳис қилиб яшаш, келажакдан ёруғлик кутмайдиган тушкунлик "бахтиёр шўро тузуми" аъмолларига ёт бўлгани туфайли тақиқлаб қўйилгач, ижод аҳлига ўз иқтидорини реалистик услубда намоён этишдан бўлак илож қолмади. Айна шу иложсизлик XX асрнинг 60-йилларида ўзбек адабиётида Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи каби истеъдодларни майдонга чиқарди. Чунки ҳамма айтган гапни ҳамма қўллаган услубда янги жиҳатлари билан ифодалашга барчанинг ҳам чоғи келавермасди. Агар ўша даврдаги ҳукмрон мафкура босими туфайли туғилган ички галаён ва тўлғониш бўлмаганида, адабиёт бир қолипга тушган, ижод эса илҳом бахш этувчи ўткир ҳиссиётларсиз сўна бошлаган бўларди.

Хуллас, XX асрда замонавий ўзбек адабиёти деган янги бинонинг пойдевори яратилди. Аммо аср охирида юз берган ўзгаришлар бу жараёнга янгича сифат бағишла-

ди. Бу даврда инсоннинг ижтимоий борлиги, маърифий даражасини биринчи ўринга олиб чиққан адабиёт эсини унинг қалбига бўйлай бошлади.

Модернистлар одамга алоҳида индивидуум сифатида ёндашди. Шу пайтга қадар ижтимоий табақа вакили деб келинган инсон шахси улар ижодига индивидуаллашди. Шу сабаб эндиликда бу янги адабиёт ҳам, унинг қахрамонларию ўқувчилари ҳам оммавий бўлолмайди. Бизнинг назаримизда, бу адабиёт алоҳида шахсларнинг бетакрор туйғу ва кечинмаларини тасвирловчи индивидуал адабиёт бўлади. Ҳар қандай "ижтимоий ҳаракат, фанний тушунчаларга қарши оқим сифатида юзага келган" (Фитрат) модернизм воқеанинг ўзига эмас, у уйғотадиган ҳис, қолдирадиган таассурот, тугдирадиган кайфиятларга кўпроқ аҳамият бериб, кечинма воситасида бадиий воқелик яратади. Бу эса ҳар бир ижодкор интиладиган маррадир. Шу боис бугунги кунда модернизм ижодкорга эркинлик берадиган, уни ҳар қандай чекловлардан холи этадиган оқимга айланиб қолди. Бу йўналиш, юқорида айтганимиздай, фақат туйғу ифодасини эмас, балки туйғунинг ўзини ҳам янгилади. У янги-

ча ҳиссиётни янгича тарзда бера билиш санъатига айланди.

Бутун олам — англианиши зарур бўлган моҳият. У ақлан эмас, қалбан идрок этилганида воқеликнинг ботини ўқувчи кўз олдида бус-бутун намоён бўлади. Модернизм воқелик моҳиятини яхшироқ англайди ва тасвирлайди, чунки у воқеликдан инсонга эмас, инсондан борлиққа, яъни субъектдан объектга қараб боради. Унинг бош тамойили — муаллиф тасавуридаги воқеликни сўзга кўчиришдан иборат.

Вақт ўтиши билан ҳар қандай янгиликка кўникиш мумкин. Дастлаб галати кўринган модерн шеърлар ҳам ўзлашгач, анъанавий туюла бошлади. Аммо ҳар қандай адабий оқим маҳсулотига қўйиладиган биринчи талаб — бадиийликка эга бўлиш ҳамisha долзарблигича қолади. Чунки ҳар қандай асарнинг асл моҳияти, бош янгилиги, модернилик ҳам ана шундадир.

Муҳайё ЙЎЛДОШЕВА,

*Алишер Навоий номидаги
Тил ва адабиёт институтининг аспиранти*

Usta Qobilning noqobil o'g'li

Одатда, ҳар қандай бадиий асарнинг кадр-киммати унинг вақт синовларига қанчалик дош беролгани билан ўлчанади. Атоқли адабимиз Одил Ёқубовнинг "Видо" ҳикояси ҳам шу нуқтаи назардан диққатга сазовор асарлар сирасига кирари.

Асар бош қахрамони уста Қобилнинг аҳволи оғирлашади. Уста шаҳардаги кенжа ўғли Нодирга хабаркаш юборади. Нодир хотини билан етиб келади. "У шундай галати семир-ганки, тарам-тарам қип-қизил юзи, қовоқлари шишиб, кўзлари қисилиб қолган..." деб таърифлайди уни муаллиф.

Нодир номзодлик диссертациясини химоя қилиш арафасида турган ёш олим. Уста Нодирни бошқа фарзандларидан кўра

кўпроқ севган, болалигиданоқ унга муҳаббат қўйган эди...

Абдуллажон эса — устанинг тўнғич ўғли. "Улар йигирма беш йилдан бери ёнма-ён меҳнат қиладилар, аммо уста шу бугунгача унинг нақадар хушбичим, мўмин-мулоийм бир йигит бўлганини сезмайди. Бирор марта унинг чехрасига суқланиб қарамайди, ишидан, гап-сўзларидан миннатдор бўлиб: балли бола, демабди!.. Бу фикр ҳозир устанинг дилига азоб бераётгани йўқ, буни пайқамганига ажабланыпти, ҳатто бу кашфиётдан қувоняпти..."

Демак, уста умрининг охирида гўё ўз фарзандларини қайтадан кашф этади. Афсуски, суянган тоғда кийик турмас, деганларидек,

бирининг ёмон томонини, бошқасининг яхши томонини кашф қилади.

"Мен мешчанлик ботқоғига ботиб қолган чиркин одамларнинг гап-сўзини сариқ қақа-га ҳам олмасман, ха!" дейди Нодир.

Бу гап тасодифан устанинг кулоғига чалиниб қолади.

"Нодирмиди у ё уста янглишди? Наҳот Нодир, унинг кенжатоийи, эркаси, фахри — Нодир шу гапларни айтса?..."

Уста икки томчи илиқ кўзёши чуқур ботган ёноқларига юмалаб тушиб, соқолига сингиб кетганини ҳис этади. Лекин у: "Мен икковингдан ҳам розиман. Сен ҳам рози бўл, болам", деб мардонавор видео сўзини айтади. Яъни, Нодирнинг шаҳарга қайтишига — муддатидан кечикмай номзодлик диссертациясини ҳимоя қилишига розилик беради.

Сўнги дамларда бошида турган Абдуллажонга: "Болаларга... ҳаммасига бирдай қаранглар. Баравар кўринглар уларни... ўқингми?" деб васият қилади. Яъни, ортиқча эркалатиб юборилган фарзанд бемехр бўлиши мумкин, деб оголхантиради.

Ҳўш, бундан роппа-роса 40 йил муқаддам — 1963 йилда ёзилган "Видо" ҳикоясининг бадий, эстетик қиммати нималардан иборат? Бу ҳикоя эскирганми ёки ҳамон ўз аҳамиятини йўқотмаганми?

Авалламбор, қахрамонларга муносабат масаласида холислик асосий мезон ҳисобланади. Дастлаб, уста Қобил кенжа ўғли Нодир томонга ён босади, лекин унинг "ғалати семиргани"ни кўриб: "тўрт йил ичида тамоман бошқа одам бўлган-қолган", деб субъектив хулоса чиқаради. Аслида, "ғалати семирган"и Нодирнинг салбий томонини кўрсатмайди. Босим бир жойда ўтириб ақлий меҳнат билан шуғулланган киши хомсемиз бўлиб қолиши мумкин. Демак, "ғалати семирши" — кишининг жисмоний нуқсони, холос. Нодирнинг ахлоқий нуқсони бошқа жойда яққол кўринади: "Ҳа, бу қандай бўлди, бобой?" дейди у дадасига. "Бобой" сўзи устани гўё кайтадан дармонсизлантиради. Шу биргина сўз ота-бола ўртасига совуқчилик солади. Муаллиф эса ҳукм чиқаришга шошилмайди: "Уста "бобой" сўзини Нодирнинг оғзидан ҳар куни бир неча марта эшитилади, бироқ, ажабо, унга ҳеч ўргана олмайди", деб холис эътироф билан чекланади. Шундай бўлса-да, ота-бола муносабатида жарлик пайдо бўлганини ўқувчи дарҳол пайқайди ва бу ўринда Нодирни айбдор деб билади.

Сўнг ака-ука — Абдуллажон билан Нодир

нинг ўртасида зиддият пайдо бўлади. "Башарти шу сафар ёқлаб олмасам, олти-етти ойга сурилиб кетади бу савил", дейди Нодир. "Сурилса нима бўпти? Дадамиз бу аҳволда ётганда..." деб эътироз билдиради Абдуллажон. Албатта, бу даҳанаки жангда бир томонни мутлақо ҳақ ёки ноҳақ деб бўлмайти. Чунки "савил" (диссертация) олти-етти ойга сурилиб кетса, шубҳасиз, Нодир яна бир бор азоб-укубат чиғириғидан ўтиши керак. Буни илмий тадқиқот жараёнидан узоқ бўлган Абдуллажон хатто тасаввур этолмайди. Лекин муаллиф бу ўринда ҳам холис бўлади: "Нодирнинг овози бирдан ўзгарди, худди кўнгли озор чеккан ёш боланинг овозидай титраб кетди..."

Орадан бир неча кун ўтиб, уста Қобил вафот этади. "Кўмиш маросимига бутун қишлоқ кўчиб чиқди, атроф қишлоқлардан ҳам жуда кўп одам келди, фақат бир киши — Нодир бўлмади, лекин унинг йўқлигини ҳеч ким сезмади ҳам", деб ҳикояни яқунлайди муаллиф. Албатта, муаллиф нозик имо-ишоралар билан Нодирни қоралайди, бироқ уни бутунлай одам каторидан чиқариб ташламайди. Боз устига, ота ҳам "шаҳарлик" бўлиб кетган ўғлини қораламайди: "Майли, омон бўлсин", дейди.

"Видо" ҳикояси мутолаасидан сўнг кўнгилда қарама-қарши фикр-мулоҳазалар пайдо бўлади: қишлоқда яшайдиган ўқувчи назарида Нодир салбий қахрамонга ўхшайди, лекин шаҳардаги илмий муҳитдан хабардор бўлган киши Нодирни илм-фан фидокори экан деб ўйлайди ва беихтиёр "унинг йўқлигини ҳеч ким сезмаслиги" мумкин эмас-ку, дея муаллифга эътироз билдиради. Шу боис ўқувчи анча вақтгача "Видо" ҳикояси ҳақида ўйлаб юради.

Уста Қобилнинг ноқобил ўғли эса кишининг раҳминан келтиради, холос. Зинҳор-базинҳор ундан нафратланмаймиз, унинг аҳволини тушунишга ҳаракат қиламиз.

Эҳтимол, ҳикоянинг ва умуман, ҳар қандай бадий асарнинг эстетик қиммати ҳам, унинг умрбоқийлиги ҳам айнан ўқувчи қалбини ларзага солиб, ўйлашга мажбур қилишидадир? Шундай бўлса, "Видо" ҳамон ўзининг бадий-эстетик кадр-қимматини йўқотмаган тўлақонли асарлардан, дейишга ҳақлимиз.

Саодат КОМИЛОВА,

Тошкент вилояти Педагогика институтининг катта ўқитувчиси

Tilsimotlarga to'la xilqat

Хаёт ва абадият, висол ва ҳижрон, севги ва нафрат, сўнгсизлик ва улкан борлиқнинг зарраси бўлмиш инсон муносабатлари адабиётнинг азалий мавзуларидан бўлиб келган. Бу мавзулар бўйича кўплаб асарлар яратилган бўлса-да, ҳанузгача тўлиқ талқинини топмаган. Чунки инсоннинг ўзи тилсимотлардан иборат хилқатдир. Уни ҳаракатга келтираётган ва абадийликка дахлдор қилган коинот эса мўъжизалар макони. Инсон қисқа умри давомида сирли оламнинг маъно-мазмунини англаб етмоққа интилади.

Нозик туйғу ва кечинмаларга бой бўлган Ойбек шеърийатининг моҳиятини ҳам борлиқ ва инсон, ўлим ва абадият, боқийлик ва фонийлик ҳақидаги фалсафий қарашлар, сезги ва ҳолатлар ташкил этади. Айниқса, унинг ўтган асрнинг 60-йилларида яратилган шеърларида умр кемасининг фано денгизи қирғоқларига яқинлашаётганини ҳис этиб, ўлимни мардонавор қарши олаётган лирик қаҳрамон қиёфасини кўргандек бўламиз. Шоир вафотидан бир неча кун илгари ёзилган куйидаги шеър табиатнинг гўзал, бетакрор, оний манзараси тасвирига бағишланган бўлиб, қалдироқ, яшин ва жалалардан сўнг булутларнинг қоялардай чўнг қарвонини ёриб чиққан қуёш тасвири билан бошланади. Ойбек шу тариқа инсон учун ўлим сўнги манзил эмаслиги, унинг борлиқ зарраси сифатида абадийликка дахлдорлигини уқтирмакчи бўлади. Табиатнинг мўъжизакор қудрати ва ижодкорлигини ҳайратга тушган лирик қаҳрамон ўзининг ўлими ҳасрат ва кулфат чекишга арзишмаслигини таъкидлаётгандек бўлади. Шеър "Самонинг ярмига тушар камалак, Нақадар ижодкор, серзавқ табиат! Нашъа ва сурурга тўла бу фалак, Не деган нарса бу — ҳасрат ва кулфат!" сатрлари билан якунланади.

Хаётининг сўнги йилларида кенг ёритилган абадий ҳаракатдаги борлиқ тасвири Ойбек шеърийатида 20-йиллардаёқ кириб келган эди. Унинг 1927 йилда ёзган "Турмуш денгизи" шеърида инсоннинг ҳаёт аталмиш улкан денгизда муттасил сузиб бораётган ҳолати

тасвирланган эди: "Ҳар тўлқин — ҳаётдан бир сафҳа, Чеки йўқ доимий бир кетиш: Чексизлик, мангулик — йўқ етиш, Бу борлиқ тўхтамас бир лаҳза". Бўронсиз, тошқинсиз ҳаётни тасаввур эта олмаган шоир бошқа бир шеърда ҳаёт денгизи тўлқинларида сузиб борар экан, юлдузларга мурожаат қилади. Наҳотки инсон умр деб аталмиш йўлни босиб ўтишга маҳкум бўлса? Доимий ҳаракатдан иборат чексиз бу йўлни у неча бор босиб ўтар экан? "Ҳаёт денгизи нималар кўрди, Сўйла, эй юлдуз, эсингда борми? Чексиз из йўлда... Кимлар оҳ урди? Бу кўҳна йўлдан ўтиш даркорми?" ("Юлдузларга боқаркан") каби саволлар уни чулғаб олади. Шоирнинг фикрича, у денгизга қўшилмоқчи бўлган дарё сингари интилади: "Узоқ белгисиз йўлга талпинар. Қайдадир денгиз? Чопар, ахтарар" ("Шаршарак"). Лекин инсон денгиз ичида мавжуд. У бу ҳолни англамай чопаверади, ахтараверади. Бир қадар тасаввуфона қарашларни ёдга солувчи денгиз — муттасил ҳаракатдаги борлиқ ҳамда инсон руҳи ва жисмини ўзига чорлаётган қудрат тимсоли.

Табиатнинг мўъжизакор қудратидан ҳайратга тушган шоир "Сўнгсиз уфқларда қишнинг ҳаёли абадий сукутдек узалмиш жимжит..." ("Қорнинг заҳар тилли...") дея сукутда абадийлик, уфқларда сўнгсизликни кўради. Қуёш Ойбек қаламида "ҳаётнинг абадий булоғи"га айланади: "Сендан гўзал, қувноқни тополмадим мен, Эй ҳаётнинг абадий олтин булоғи!" ("Қуёш"). Денгиз қаърида эса абадий куч ва куй яширин: "Абадий бир кучла энтиқиб ётасен, ай буюк денгиз" ("Қора денгизга"); "Абадий куйингни туманли тоғлар тинглайлар бир улуг сукунат билан" ("Денгизга").

Ойбекнинг бадиий тафаккурида мавхум тушунчалар моддийлашади ва ҳаётий тасвирини топади: "Порлайсен абадий олтин машъалат! Сендадир гўзаллик, қаққий ҳаёт" ("Санъат ишқи"). Табиат ҳодисалари эса инсоннинг, қушларнинг тана аъзолари шаклида намоён бўлади: "Оқшом қора кўлкаси

Чексиз буюк қанотин билинтирмасдан ёзар” (“Тарқоқ тутунлар каби...”): “Чексиз осмонда яна олтин киприкларини юлдузлар ўйнатади” (“Йўлда”); “Чексиз осмоннинг мовий ойнасин шамоллар момик булут-ла суртар...” (“Гуллар, майсалар...”). Юқоридаги сатрларда Ойбек мангу, чексиз, абадий, буюк каби сифатлашларни ёнма-ён қўллагани ва улар чуқур фалсафий ифода, жозибатор образ,

таъсирли талқинларнинг яратилишига ёрдам берганини кўрамыз.

Хуллас, Ойбек адабиётнинг ўлмас мавзуларига янгича ёндашгани ҳолда жозибатор шеърый дурдоналар яратиб, маънавиятимиз хазинасига муносиб ҳисса қўшган.

Акбарали СОБИРДИНОВ,
филология фанлари номзоди

Fitratning ta'limot usuli

Мақомчиликдаги аънавий ижро услубига оид тадқиқотлар фақат Шарқ мусиқа назарияси ёки мақомот амалиёти билан чегараланиб қолмасдан, мусиқашунослигимизнинг илғор тажрибаларига ҳам таянади. Ана шу йўналишнинг илмий-услубий асосларини яратишга интилган, асримиз бошида биринчи бўлиб мақомот ритмикаси масалаларига жиддий эътибор қаратган олим, профессор Абдурауф Абдурахим ўғли Фитратдир.

Бухорода Фитрат ташаббуси билан йирик мақомчи устозлар Ота Фиёс Абдулгани, Ота Жалол Носировдан В. Успенский ёзиб олган шашмақомга бағишланган илк илмий мусиқа китобида (1924 й.) таниқли ҳофиз, танбур, доира, сурнай ва қўбиз ижрочилари таърифлаб ўтилган. Мазкур китобдаги ҳар бир бобнинг номланиши жуда оддий ва аънавий бўлиб, мавзулар ўзбек ва рус тилларида баён этилган.

Абдурауф Фитрат — миллий мусиқа хусусиятлари ва уларнинг ижроси бўйича қатор тадқиқотлар муаллифи. Унинг “Ўзбек мусиқаси тарихи тўғрисида” мақоласида (1928 й.) халқимизнинг бой мусиқий меросга эга экани алоҳида таъкидланади: “У бир мусиқаки, ёлғиз ўзининг классик қисмида уч юздан ортиқ куй сақлаган; бир мусиқаки, бу куй 15 га яқин чолғунинг эгасидир; бир мусиқаки, унинг текширишга лойиқ назарияси, усули бор”.

Фитрат “Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи” китобида (1927 й.) усул ва пардаларни, ҳар бир мақом ва унинг шўбаларини тавсиф этиб, чолғу асбобларидан рубоб, гижжак, қўшнай, қўбиз, доира, ногора, тамбур каби

созлар тўғрисида қизиқарли маълумотлар беради. Шунингдек, миллий мусиқамизнинг хорижий Шарқ мусиқа аънавалари билан ўзаро алоқаси, умумий ва фарқли жиҳатлари хусусида тўхталиб бундай ёзади: “Шарқ мусиқаси асоси ҳам назария эътибори билан бирдир. Ҳаммаси 12 мақом ила юраду, шундай бўлса ҳам услуб ёғидан қараганда турк, форс, араб, ҳинд мусиқалари орасида шундай айирма бордурким, бирини англаб юрган киши иккинчисини эшитганда бир нарса англай олмай қоладур.”

Олимнинг фикрича, Шарқ мусиқий аънаваларининг илмий тамойиллари 12 мақом тизимига асосланган аънавий мусиқа назарияси ва ритмикасидан иборатдир. У “Аруз ва Мусиқа” асарида биринчилардан бўлиб куй ва ғазал уйғунлиги масаласини ёритишга ҳаракат қилган: “Кўринадурким, мусиқа олимларимиз мусиқий усул белгилаганда, шеърда арабнинг аруз тартибини қабул қилганлар... Мана шуни кўрган бир кўп илмий кишилар Шарқ-мусиқаси билан араб арузи орасида қаттиқ бир бойланиш бордур деб ишонадурлар. Мен ҳам шунга ишониб анча тиришдим, ойларча, йилларча давом этган ахтаришимда кўзга кўринарли бир натижага эришмадим. Ҳар ҳолда, меним бу кунги қанотим шудир: “Шарқ мусиқасининг усули тартиб этилганда араб арузига ёндашилган нақрларни бир-бирига боғлаш учун аруз ҳарфларини бир-бирига бойлаш арузнинг “сабаб”, “вадат” каби истилоҳлари билан қабул қилинган”, деб эътироф этади.

Фитратнинг мусиқий ритмика ва аруз вазн-

лари орасидаги умумийлик ва фарқли жиҳатлар, бу икки тизимнинг мавжудлиги борасида билдирган фикрлари шашмақом ижро амалиётида муҳим аҳамият касб этиб, у Абдулқодир Мароғий, Абдурахмон Жомий, Намиддин Кавкабий-Бухорий, Дарвешали Чангилларнинг мусиқий рисолаларида келтирилган маълумотларга асосланган. Олим мақомлар тўғрисидаги мазкур асарида Шарқ мамлакатларида машхур бўлган 12 мақом тизими ҳақида фикр билдириб, уларни шашмақом билан қиёслаб, назарий таҳлил этади. Ҳинд, форс, турк мусиқаси билан миллий мусиқаимизни таққослайди. Уларнинг умумий ва фарқли жиҳатларини аниқлаб, таъриф беради. Муҳими шундаки, Фитрат ўзбек мусиқашунослигида илк бор шашмақом доира усулларини "бум, ба-ка" тизими асосида тасниф этади. Бу оғзаки ижро аънасидаги ритмик ижодиёт намунаси сифатида тарихий-назарий аҳамиятга эгадир. Олимнинг таъкидлашича, қадимий рисолаларда қўлланилган "тан, та-на, тана-нан" рукнлари торли чолғуларни чертишдан чиққан "нағма"лар ифодасидир. Уста ҳофизлар, ашулачилар чолғусиз ашула айтганда, мазкур усулни чир-

манда — доира воситасида амалга оширган. Чолғунинг қаттиқ товушига тўғри келганда, юмшоқ чертиб (уруб) "бум — чиқоргон". Бундан шуни англаш мумкинки, Фитрат қадимий ийқо таълимоти ва умуман, ўрта аср Шарқ мусиқа назариясини чуқур ўрганиб, уни шашмақом амалиёти билан боғлиқ ҳолда муқояса қилиб, амалиётга киритган. Аллома асарларида урма чолғу сози — ногоранинг тузилиши, ундаги чолғу усуллари ва ҳар кўннинг ўзига хос жиҳатлари хусусида алоҳида таърифлар берилган. Айниқса, ногора созининг махсус усуллари ҳақидаги маълумотлар кизиқарлидир. Фитрат урма чолғулардан доира ва ногоранинг зарб усулларини кўрсатиш билан бирга, шашмақом ва бошқа мақомлардаги доира зарб усулларини сўзлар ифода-сида баён этган. Бу борадаги 24 хил усул алоҳида-алоҳида келтирилган. Хуллас, миллий мусиқаимиз аъналарини тиклаш, ва тадқиқ этиш, тарихини ёритишда аллома Фитратнинг хизматлари беқиёс.

Саид БОЛТАЗОДА,

тадқиқотчи

Ma'rifat mahsuli

Юксак эътиқод соҳиби бўлган инсон тафаккурига хос хусусиятлар унинг хатти-ҳаракати, илмий-бадиий, ахлоқий-фалсафий, илоҳий-ирфоний қарашларида акс этиб туради.

Алишер Навоий "Ҳамсат ул-мутаҳаййирин" асарининг биринчи мақолатида келтирилган ҳикоятлардан маълум бўладики, Абдурахмон Жомий ҳам, Навоий ҳам ана шундай юксак тафаккур эгаси бўлган.

Бир ҳикоятда нақл қилинишича, Абдуллоҳ исмли котиб Ансорийнинг "Илоҳийнома" рисоласини Навоийга келтиради. Навоий Ансорийни беҳад қадрлар эди. Шу сабаб шоир дастлаб китобнинг бир саҳифасига кўз ташлаб, нима ҳақда эканини билиб қўймоқчи бўлади. Лекин бу тўғрида "Ҳамсат ул-мутаҳаййирин"да куйидагиларни ўқиймиз: "Фақир

очиб, хутбасин ўқимоқ бунёд қилдим, бу хаёл билаким, бир саҳифа ё гояташ бир варақ ўқилгай, андоқки эл маъхудидаур, сўзнинг хўблуг ва равонлигидин ҳеч ерда бас қила олмадим, то рисолаким, икки жузвдин ортуғроқ эди, итмомга етти. Мажлис хуззори воқиф бўлуб, таажжуб қилдиларким, бир рисолаким, икки жузвга яқин, балки ортуғроқ бўлгай, бир таважжух била бошдин-оёққа ўқимоқ холи аз ғаробат эмас" (Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами, 20 жилдлик, 15-жилд. Т., 1999, 15-бет. Бундан кейинги иқтибослар ҳам шу нашрдан олинган).

Демак, рисоланинг равон услуби ва теран маъноси Навоийни бутунлай ўзига ром қилиб олади ва шоир икки қисмдан иборат китобни охирига етказмасдан туриб, ундан

бош кўтаролмайди. Эртаси куни Навоий хонадонига ташриф буюрган Абдурахмон Жомийнинг назари "Илохийнома"га тушиб, уни кўлига олади. Кечаги ҳодисани ул зотга сўзлаб берадилар. Шунда Мавлоно Жомий хайратга тушиб бундай дейди: "Ажаб амр иттифоқ бизнинг ва сизнинг оралиқда воқеъ бўлгон эрмиш: икки ёки уч кун бурунрок мавлоно Шайх Абдуллох ушбу рисолати бизнинг қошимизга келтуруб эрди, биз доғи аввалдин бунёд қилдук, охирига дегинча ҳеч ерда турмоқ бўлмай туганди" (15).

Орадан яна бир кун ўтиб, китоб эгаси келади. Баъзилар унга Навоий китобни бир ўтиришда ўқиб чиқганини айтади. Шунда у: "Ҳазрати Махдумий (яъни Жомий — Ш. Х.) хизматлариға ҳам элтиб эрдим, аларға ҳам ушбу ҳол воқеъ бўлди", дейди.

Навоий бу воқеани икки нарсанинг исботи учун келтиради: биринчиси — сидқ, яъни Жомийнинг олий даражадаги ростгўйлигини кўрсатиш (бу Абдуллох котибнинг тасдиғи билан исботланади); иккинчиси — устоз ва шогирднинг "Илохийнома"га муносабатида бир хил воқеа содир бўлгани.

Сидқ деганда ёлгон гапирмасликкина эмас, нарса-буюм (айтайлик, ижод намунаси), воқеа-ҳодисага ҳаққоний ва тўғри баҳо бериш ҳам тушунилган. Сидқни Навоий, ҳатто тасаввуф аҳлининг асосий аъмолидан бири деб билган. Шунинг учун ҳам суфийларни "сидқ ахли" деб ҳам аташган.

Комил инсонлардаги яна бир гўзал фазилат — табассум. Комиллик тимсоли, сарвари коинот — пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом гўзал табассум соҳиб бўлганлар. Турк олими, нақшбандия шайхи, профессор М. Жўшон ул зоти шарифнинг бу сифатлари ҳақида шундай ёзади: "Қаҳқаҳа уриб, қаттиқ овозда кулмаганлар, фақат табассум билан қулардилар" (М. Жўшон. "Ислоҳ, тасаввуф ва ахлоқ". Т., 41-бет).

Худди шу фазилат ҳазрат Жомий сийратини ҳам безаган. "Ҳамсат ул-мутаҳаййирин"ни ўқир эканмиз, Навоий устозиға нисбатан: "Алар табассум қилиб, дедиларким", "Ул ҳазрат табассум қилиб айтдиларким", "Алар табассум била айтдиларким", "Алар мутабаассум бўлиб айтдиларким" сингари ифодаларни кўп қўллаганиға гувоҳ бўламиз. Демак, табассум билан кулиш ҳам — камолот белгиси.

Нега орифлар наздида қаҳқаҳа уриб, ҳаҳолаб кулиш катта нуқсон саналади? Чунки "у сендаги малаклик унсурини (фаришталик сифатини) ўлдиради... Аслида, қаҳқаҳа ифрот, қовоғи осиклик эса тафритдир" (М. Сайдо ал-

Жазарий. "Тасаввуф сирлари". Т., 1999, 37-бет). Кулги меъёридан ошса, гофиллик юз беради. Хўмрайиб, тунд башара билан юриш ҳам — айб. У ижтимоий муҳитда сўлгин, маҳзун бир кайфиятни туғдиради. Шунинг учун Алишер Навоий "Махбуб ул-қулуб"да очиқ чехрали одамнинг юзини тоза гулга қиёслайди. У хушсурат, гўзал ахлоқли, очиқ чехрали, табассум соҳибларини куйидагича таърифлайди: "Қулагач юзлук, хуш ахлоқким, нифоқ кудуратидин бўлғай йироқ, гулшани беҳишт эрур жилвагоҳ ва мақоми ва фирдавси аълодадур таҳаррук ва ороми. Очуқ юзидин ҳалойиққа нишот ва чўчқ сўзидин улусға инбисот... Осуда андин ёру агёрки, мундоқ киши бўлсун умридин бархурдор".

Аждодларимиз истараси иссиқ, кўриниши ёқимли, кўркам юзли кишилардан ёмонлик чиқмайди, деган эътиқодда бўлган. Шунинг учун ҳам мумтоз адабиётимиздаги маънавий олами гўзал ижобий образларнинг сурати ҳаммаша сийратига мос. Ичи қора қаҳрамонларнинг ташқи олами ҳам жирканч тарзда қаламга олинади. Хусрав томонидан Фарходни ўлдиришга йўлланган ҳийлагар кампир тасвириға эътибор беринг: "Қадди икки букилган бу зол кампирнинг бутун фикру хаёли фалак золиникиға ўхшарди. Юзида макр чизигидан ажинлар тушган, умрида тилидан бирор чин сўз чиқмаган бу кампир агар ўзининг шум ҳийла ва найрангларини ишлата бошла-са, кўлида тош мумдай эрир эди... Агар у бир ишни тесқарисига олишни истаса, бир сўз билан юз оилани буза оларди" (Алишер Навоий. Фарход ва Ширин (насрий баъни билан). Т., 1989, 552-бет).

Алишер Навоий тасвирича, очиқ чехрали инсон жамиятда нифоқ туғдириш, одамлар орасиға низо солишдек ғаламисликдан ҳазар қилади. Ундан ҳеч кимға гашлик ва ғам етмайди. Хушсурат инсоннинг покиза вужуди шубҳа ва гумон, кек ва адоватдан холи бўлади. Унинг очиқ юзидан элга сурур, ширин муомаласидан халққа маънавий фароғат етади.

Навоий асарлари таҳлили асосида айтиш мумкинки, юксак инсоний фазилатлар ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмайди: бу хизматлар маънавий-маърифий жиҳатдан мунтазам тарбияланиб бориш натижасида шаклланади ва камол топади.

Шавкат ХАЙИТОВ,

*Бухоро Давлат университетининг
доценти*

"Sust xotin"mi, "suz, xotin"?

Мустақиллик йилларида тўй-маросимлари-миз, урф-одатларимиз, миллий байрамларимиз тикланди. Аллау ўланларимиз, ёр-ёру лапарларимиз, термаю дostonларимиз баралла янграй бошлади. "Оқ суяк", "Тўқмоқ", "Қиз қувмоқ", "Чиллик", "Кўпқари" сингари ўйинларимиз яна ҳаётимиздан мустаҳкам ўрин олди.

Бундай қадриятларимиз орасида айниқса, халқ кўшиқлари муҳим ўрин тутди. Уларда муайян уруф, қабила, эл-элатнинг ўзига хос аъна-наси, яшаш тарзи, ҳатто кишлоқларнинг қандай жойда — тоғда ёки текисликда жойлашгани акс этган. Баъзан битта кўшиқ ҳар қайси туманда турлича айтилган. Масалан, "Ёзи", "Кўш ҳай-даш", "Суст хотин" каби ўнлаб кўшиқлар фик-римизнинг далили бўлиши мумкин. Хусусан, "Суст хотин", аслида, қадимий маросим кўшиғи бўлиб, ҳар жойда турлича номланган: "Сус хо-тин", "Талаби бўрон", "Ёмғир талаб", "Суз хо-тин", "Сув хотин", "Чала хотин" ва ҳоказо.

Сурхондарё вилоятининг айрим туманлари-да "Суст хотин" маросими иштирокчилари фа-қат аёллардан иборат бўлса, бошқа жойларда фақат эркаклардан ташкил топган. Гоҳида бун-дай тадбирда ёш болалардан тортиб чолу кам-пирларгача иштирок этган. Маросимга катта тайёргарлик кўрилган. Дастлаб катта кўғирчоқ ясаб, уни кийинтириб, бошига рўмол ўрашган. Ёмғир маъбудаси, яъни "Суст хотин" тимсоли бўлган кўғирчоқни бир киши баланд кўтариб олдинда борган, қолганлар унга эргашган. Одамлар кишлоқ айланиб, хонадонма-хонадон юриб, "Суст хотин" кўшиғини баланд овозда айтган. Хонадон эгалари "Сайёр труппа"ни хур-сандчилик билан кутиб олиб, кўғирчоқ устидан сув селган, хайр-эхсон қилган.

Кўшиқ нақоратдан бошланиб, иштирокчи-лар куйидаги мисраларни такрорлаган:

Суст хотин, сузма хотин,
Кўланкаси майдон хотин.

Кўшиқнинг бошқа бандлари кўғирчоқ кўтар-ган, овози баланд иштирокчи томонидан куй-ланиб, қолган иштирокчилар эса нақоратга жўр бўлган. Кишилар Суст хотиндан ёмғир ёғдириш-ни илтижо қилиб сўраган:

Ёмғир ёғдир, ҳўл бўлсин,
Еру жаҳон кўл бўлсин.
Майсалар қулоч ёзсин,
Суту қатик мўл бўлсин.

Ёмғир ёғдир, ҳўл бўлсин,
Қурғоқчилик йўқ бўлсин.
Арпа, бугдой бош тортсин,
Кайвонилар ош тортсин.

Ёмғир ёғди, ҳўл бўлди,
Еру жаҳон кўл бўлди.
Шафтолилар барг ёзди,
Дунё тўла гул бўлди...

Кўшиқнинг асосий мазмуни — ёмғир маъ-будаси Суст хотинга илтижо, муурожаат қилиш орқали деҳқончиликнинг баракали бўлишини тилашдан иборатдир. Бунда халқимизнинг она ерга, табиатга чексиз меҳр-муҳаббати ифо-даланган.

Таниқли фольклоршунос олимлар К. Имо-мов, Т. Мирзаев, Б. Саримсоқов ва О. Сафа-ровнинг "Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди" ки-тобиде ёзишларича, Сурхондарёнинг Жарқўр-ғон туманидаги Қорлиқ қишлоғида "Суст хотин" маросими "Суз хотин" деб аталиб, унда фақат эркаклар қатнашган. Кўшиқнинг сўзлари бошқа жойдагилардан фарқ қилади:

Ҳаволарни ёғдиргин, Суз хотин,
Бугдойларни бўлдиргин, Суз хотин.
Емоннинг уйи куйсин, Суз хотин,
Деҳқонларга кут бергин, Суз хотин.

"Суст хотин" маросими Марказий Осиё халқ-ларининг оташпарастлик динидаги ҳосилдорлик маъбудаси Нохитта (Анахита) сигиниш тимсоли ўларок, ибтидоий одатлардан ҳисобланган.

Хуллас, "Суст хотин" ("Суз хотин") мароси-ми матриархат даврида вужудга келиб, узоқ даврлар мобайнида турлича тасаввурлар таъ-сирида муайян ўзгаришларга учраган ҳолда биз-гача етиб келган.

Музаффар НАИМОВ,

тадқиқотчи

SUMMARY

History is a continuous process. But one has always benefited from recalling good moments and turning points throughout history. In an article, political scientist Quddus A'zam writes about complicated and conflicting processes and events that occurred before independence, which was achieved thanks to President Islam Karimov's efforts.

At its landmark stages of development, society feels more need for advanced ideas and teachings than ever. Today it is crucial to employ modern and effective methods for putting the essence and principles of the national idea across to people. Rasul Tojiyev and Ismatulla Toxtarov in an article, «Unorthodox method of education», tell of one, which involves electronic means.

We very often hear terms like globalization, global village, economic and financial globalization, counter-global processes and cultural globalization. What is the essence of the issue, which is the subject of much debate these days. Will it bring humankind progress or crisis? In an article entitled «Contradictions of globalization», Bahodir Zokir discusses the matter, trying to explain this difficult process providing clear evidence.

Argentinian thinker Khorhe Luis Borxes is keen on unusual ideas. He can find a paradox in any piece of literature. The book is the lead character in his works. He thinks not only a human being, but also God, is a book that needs to be «read» and understood. In an article, «Borxes paradoxes», a doctor of philosophy, Viktor Alimasov, focuses on these aspects of the thinker's philosophical views.

Who was in reality the artist publicly known and respected as Usta Momin, who converted to Islam? How did he end up in Uzbekistan and what kind of life, including creative, did he lead? What does he have to do with Afandi jokes, or better, Nasriddin Afandi? Prof Naim Karimov tries to provide detailed answers to these questions in an article entitled «Adopted child».

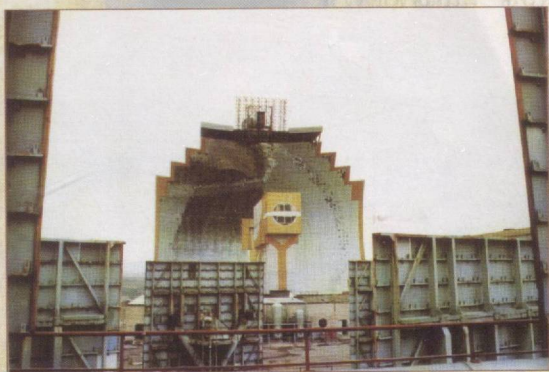
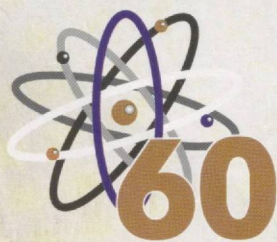
Prof Abdulla A'zam devotes his article, «Master», to examining four lines of verse by Zahiriddin Muhammad Bobur.

«...I can't say even to my wife who may come in now that I will always be by her side during her ups and downs. These words can only be said by those who live in peace and happiness. To make such a promise, one has to be wealthy enough.» In an article rendered by Nizom Komil, Danish writer Hans Christian Branner narrates a story about poverty and how it destroyed a relationship of love.

Daniel Defo did not make up the character of Robinzon Cruzo. An English sailor called Alexandr Selkirk is the main character in the story. By the way, there were Robinzons before and after Selkirk.

...The trials that Spanish sailor Pedro Serrano experienced were the worst of all. The island where he had to spend exactly seven years was a real ordeal. Serrano found himself on a sandy surface that was eight miles long and had no plants or lakes, or even stones, on it...

The author of the story is Russian writer Ivan Golovnya.

ТАҒАККУР

ТАҒАККУР. 1/2004

Келгуси сонда ўқийсиз:

Қадриддин ХАЛИЛОВ.
Маънавий қувват нима?

Анвар ЧОРИЕВ. Шахси
ўрганиш методологияси

Баҳодир ЗОКИР.
Евро ва Шарқ либерализми

Феруза ОБИДЖОНОВА.
Зигмунд Фрейднинг руҳий
олами

Иброҳим ҲАҚҚУЛ.
Абдулла Қаҳҳор жасорати

Ризоқул КИЧКИНА.
Ўзимизнинг ўзбеклар

Иван ГОЛОВНЯ.
Ҳанзолик азеби (охири)